

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI VE FİKİRLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selda ŞAHİN

ARALIK - 2018

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

AYAZ İSHAKİ'NİN HAYATI VE FİKİRLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selda ŞAHİN

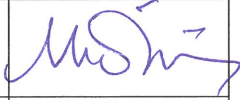
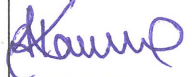

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ

ARALIK - 2018

TRABZON

ONAY

Selda ŞAHİN tarafından hazırlanan “Ayaz İshakî'nin Hayatı ve Fikirleri” adlı bu Çalışma 28/01/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalında **yüksek lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ	Başkan	☒	☐	
Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ	Üye	☒	☐	
Doç. Dr. Sezai BALCI	Üye	☒	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEŒ
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Selda ŞAHİN

31.12.2018

ÖNSÖZ

İdil-Ural coğrafyasının önemli fikir ve aksiyon adamlarından Ayaz İshakî'nin (1878-1954) yetmiş altı yıllık ömrü mücadele ile geçmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Ayaz İshakî, bulunduğu faaliyetler ile Türk tarihine katkılar sağlayan önemli tarihî şahsiyetler arasında yer almaktadır. Kazan Tatarlarından olan Ayaz İshakî; gazetecilik, yazarlık ve siyaset adamı olarak faaliyet göstermiştir. O, Rusya'daki bütün Türkler için eşit vatandaşlık hakkı, Kazan Türklerinin bağımsız bir devlet kurmaları yönünde mücadele vermiştir. Mücadeleci yapısından ve Türk milliyetçiliği yönündeki faaliyetlerinden dolayı da Rusya'dan uzaklaşmak durumunda kalmıştır. Bu sebeple Ayaz İshakî, yaşamının çoğunu Avrupa, Uzak Doğu ve Türkiye'de geçirmiştir.

Kazan Türk edebiyatının öncülerinden olan Ayaz İshakî'nin bütün eserleri, rejim karşıtı veya halkı örgütlediği gerekçesiyle Çarlık ve Sovyet Rusya tarafından ya sansüre uğramış ya da ülkede okunması ve izlenmesi yasaklanmıştır. Fakat bütün baskılara rağmen Ayaz İshakî'nin çıkardığı gazete, dergi, hikâye, roman, tiyatro eserleri ve siyasî yazıları Türk halkı tarafından takip edilmiştir. Sadece bu takip, açıktan değil de gizli bir şekilde olmuştur. Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra ise Ayaz İshakî'nin eserleri rahatlıkla incelenmeye başlanmıştır. Özellikle Ayaz İshakî'nin edebî eserleri, daha çok edebiyatçılar tarafından incelenmeye başlanmıştır. Bu sebeple siyasî alanda ele almış olduğu yazıları ve diğer faaliyetleri hakkında ise tarihçiler tarafından araştırma yapılması gerekmektedir. Sosyal tarih araştırmalarına katkıda bulunmak amacıyla hazırlanan bu çalışmanın konusu Ayaz İshakî'nin hayatı, fikrî yapısı ve kişiliğine ışık tutmaktadır. Onun mücadelesi, yayınlamış olduğu gazete ve kaleme almış olduğu eserlerine, çeşitli gazete ve dergilerdeki yazılarına ve onu tanıyanların, onun kişiliği hakkında ileri sürdükleri düşüncelere yer verilmiştir.

Araştırma süreci boyunca gerek tez konusunun seçiminde, gerekse kaynak temininde ve çalışmanın bitirilmesi aşamasına kadarki zaman diliminde desteklerini benden eksik etmeyen değerli hocam Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bazı kaynakları temin etmemde bana yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR'e çok teşekkür ederim. Son olarak ise bu zorlu süreçte benden desteklerini esirgemeyen aileme ve yakın arkadaşlarıma minnetlerimi sunarım.

Aralık, 2018

Selda ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1-6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI VE FAALİYETLERİ.....	7-48
1.1. Ayaz İshakî'nin Çocukluğu ve Eğitim Hayatı	7
1.2. Ayaz İshakî'nin Aile Hayatı.....	10
1.3. Ayaz İshakî'nin Siyasi Faaliyetleri	14
1.3.1. Ayaz İshakî ve Promete Teşkilatı'ndaki Rolü.....	29
1.3.2. Ayaz İshakî'nin İslâm Dünyasındaki Faaliyetleri	31
1.3.3. Ayaz İshakî ve Uzak Doğu'daki Faaliyetleri	32
1.3.4. İkinci Dünya Savaşı ve Ayaz İshakî'nin Üstlendiği Rol.....	39
1.3.5. Ayaz İshakî'nin Vefatından Önceki Son Faaliyeti	44
1.4. Ayaz İshakî'nin Hastalığı ve Vefatı	44
1.5. Merhum Ayaz İshakî'yi Anma Töreni	45

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYAZ İSHAKÎ'NİN FİKİR DÜNYASI HAKKINDA	49-92
2.1. Ayaz İshakî'nin Fikir Dünyasının Gelişimi	49
2.2. Ayaz İshakî'nin Yetiştirdiği Ortam	49
2.3. Kazan Türklerinin Medenî Uyanışı.....	53
2.3.1. Aydınlanmanın Birinci Basamağı ve Ayaz İshakî'ye Etkisi	53
2.3.1.1. Abdürrahim Otuz-İmeni	54
2.3.1.2. Abdünnasır Kursavî.....	54

2.3.1.3. Şehabeddin Mercanî	54
2.3.1.4. Hüseyin Feyizhanî	55
2.3.1.5. Abdülkayyum Nasirî.....	56
2.4. Ayaz İshakî'nin Siyasî ve Sosyal Hayattaki Düşünceleri	62
2.4.1. Türk Kadını Hakkındaki Fikirleri.....	62
2.4.2. Rusya'nın Türk Dünyasına Yönelik Politikaları Hakkındaki Düşünceleri	68
2.4.3. Türk Birliği Hakkındaki Düşünceleri	73
2.4.4. Türk Kültürünün Rus Kültürüne Etkisi Konusundaki Fikirleri.....	82
2.4.5. Alfabe Değişikliği ile İlgili Fikirleri.....	84
2.4.6. Dil Meselesi Üzerine İleri Sürdüğü Fikirler.....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYAZ İSHAKÎ'NİN ESERLERİ VE BAZI AYDINLARA GÖRE AYAZ İSHAKÎ'NİN KİŞİLİĞİ	93-122
3.1. Ayaz İshakî'nin Yaşadığı Dönemde Kazan Edebiyatı.....	93
3.2. Ayaz İshakî'nin Eserleri.....	95
3.2.1. Ayaz İshakî'nin Edebî Çalışmaları.....	95
3.2.2. Ayaz İshakî'nin Gazetecilik Faaliyetleri	100
3.3. Bazı Aydınlar Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği.....	102
3.3.1. Necib Asrî'ye Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği	103
3.3.2. Ali Akış'a Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği.....	104
3.3.3. Abdullah Tukay'a Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği	110
3.3.4. Mehmet Emin Resulzade'ye Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği	113
3.3.5. Yusuf Akçura'ya Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği.....	118
SONUÇ.....	123
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	126
EKLER.....	140
ÖZGEÇMİŞ.....	145

ÖZET

Tatar aydınlarından olan Ayaz İshakî (1878-1954) gazeteci, yazar ve siyaset adamı olarak yaşamı boyunca önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Eğitim hayatına babasının imamlık yaptığı medresede başlayan Ayaz İshakî, Rus-Tatar Mektebi'nde eğitim hayatını tamamlamıştır. Ayaz İshakî genç yaşından itibaren Tatar hayatı ile ilgili konular üzerine eserler meydana getirmeye başlamıştır. 1905 İhtilâli ile Kazan'da meydana gelen siyasî faaliyetlerde önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple yaşamını ya sürgünde ya da hapishanelerde geçirmiştir. Çünkü kaleme almış olduğu eserleri, gazetecilik faaliyetleri ve Türk halkını bağımsızlık için teşkilatlandırması, dönemin Rus Hükûmetinin dikkatini çekmiştir. Bu baskılar onun Rusya'dan ayrılmak zorunda kalmasına sebep olmuştur. Ancak bu zorluklar, onu mücadelesinden geri çevirmemiş, aksine savunduğu davayı daha geniş alanlara yaymak için Avrupa'da, Türkiye'de ve Uzak Doğu'da önemli çalışmalarda bulunmuştur. Gittiği yerlerde de "İdil-Ural Cemiyeti" kurarak halkın teşkilatlanmasını sağlamıştır.

Ayaz İshakî yukarıda belirtilen yerlerde çeşitli gazete ve dergiler çıkarmıştır. Bunlardan en meşhuru ise Berlin'de çıkardığı *Yana Millî Yul* dergisi ile Mukden'de yayınladığı *Millî Bayrak* adlı gazetedir. Ayaz İshakî bu yayıncılık faaliyetlerine ek olarak bazı süreli yayınlarda da çeşitli yazılar kaleme almıştır. Bu yazıları da genellikle Türk-Tatar halkının medenî açıdan gelişiminin sağlanması, kadın hakları, Rusların Türklere karşı uygulamış olduğu Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri, Türk milliyetçiliği ve Türk birliğinin sağlanması ile ilgilidir. Ayaz İshakî'nin bu yazıları, onun fikrî yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Roman, hikâye ve tiyatro eserlerinde de Ayaz İshakî, millî konuları işlemeyi tercih etmiştir. Onu tanıyanlar tarafından "millî edip ve millî mücahit" olarak adlandırılan Ayaz İshakî, mücadeleci, iyimser, milliyetçi, halkçı, adaletli ve mizahî bir yöne sahip olan bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Bu özelliklerini, yaşamının sonuna kadar kullanmayı Türk halkı ve davası için ilke edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayaz İshakî, Kazan Tatarları, Fikirleri, Eserleri, Kişiliği

ABSTRACT

Ayaz Ishakî (1878-1954), one of the Tatar intellectuals, had performed important activities as a journalist, writer and politician throughout his life. Ayaz Ishakî, who started her education life in the madrasa in which his father was imam, completed her education at the Russian-Tatar School. Since his young age, Ayaz Ishakî started to write books about Tatar life. He had also played an important role in political activities in Kazan during the 1905 Revolution. That is why, he spent his life in exile or prisons. Because his studies, journalism activities and organizing the Turkish people for independence attracted the attention of the Russian Government. In fact, this pressure forced him to leave Russia. However, these difficulties could not deter him from fighting; on the contrary, to disseminate the idea that he defend, to wider areas in Europe, Turkey and the Far East he did important works. He provided the people for organization in places he went, establishing the Idil-Ural Society.

Ayaz Ishakî had published various newspapers and magazines in the places mentioned above the most famous of these is the *Yana Millî Yul* magazine published in Berlin and the *Millî Bayrak* published in Mukden. In addition to these publishing activities, Ayaz Ishakî discussed various articles in some periodicals. These writings are generally related to the development of the Turkish-Tatar people in terms of civilization, women's rights, Christianization and Russianise activities of the Russians against the Turks, Turkish nationalism and the provision of union. Ayaz Ishakî discussed various articles in some periodicals. These writings are generally related to the development of the Turkish-Tatar people in terms of civilization, women's rights, Christianization and Russianise activities of the Russians against the Turks, Turkish nationalism and the provision of union. These writings of Ayaz Ishakî also provide important information about his mentality. In his novels, short stories and theater plays, Ayaz Ishakî preferred to write national issues. Ayaz Ishakî, who was as "national literary man and national combatant" by those who know him, was described as Ishakî, struggling, optimistic, nationalist, populist and humorous person. He had adopted as principle to use these characteristic for his manners and Turkish people and their cause until the end of his life.

Keywords: Ayaz Ishakî, Kazan Tatars, Ideas, Works, Personality

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
a.g.t	: Adı Geçen Tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
vd.	: Ve Diğerleri

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda Rusya, İstanbul ve Boğazları ele geçirmek, sıcak denizlere ulaşmak diğer yandan da Orta Asya'ya doğru yayılma politikası izlemiştir. Bu yüzden de Osmanlı Devleti ile sürekli bir mücadele içinde olmuştur. XIX. yüzyılda ise Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra, Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan Türk bölgeleri, Sovyet Rusya egemenliği altına girdi. Rusya hâkimiyeti altında dünyaya gelen Türkler de mevcut düzene karşı Türk birliği için önemli mücadeleler içerisinde kendilerini buldular. İşte Rusya tarafından Türk dünyasına karşı oluşturulan bu tehlikeye karşı mücadele veren önemli şahsiyetlerden birisi de Ayaz İshakî'dir.

Rusya Müslümanlarından olan Ayaz İshakî, Kazan şehri civarındaki Çistay ilçesine bağlı Yavşırma köyünde, 1878 yılında dünyaya gelmiştir. Ayaz İshakî, Kazan Tatarlarındandır. Doğduğu topraklar, 1552 yılından itibaren Rus boyunduruğu altındaydı. Bahsedilen Rus hâkimiyeti ile Moskova Knezliği kuruldu ve VI. yüzyıldan beri devam etmekte olan Türk hâkimiyeti sona erdi. Kazan Hanlığı, İdil (Volga) nehrinin yakınında, İdil Bulgar Devleti sahası üzerinde yer almaktadır. Kazan Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin zayıflaması sonucunda, devletin eski hanlarından olan Uluğ Muhammed Han tarafından 1437 yılında kurulmuştu. Ancak Hanlık içerisinde baş gösteren taht kavgalarından faydalanan Moskova Knezi IV. İvan tarafından Hanlığın varlığına son verildi.

İdil-Ural coğrafyasındaki bu değişiklik ile Türk hâkimiyeti sona ermiş ve Rus hâkimiyeti başlamış olduğundan mevcut düzende de değişikliklerin meydana gelmesi kaçınılmaz bir hâl almıştı. Rus hâkimiyeti başlamadan önce burada yaşayan Türklerin kültür seviyesi oldukça yüksek bir yapıya sahipti. Ancak Ruslar, kendi dininden ve soyundan olmayan halkı asimile etmek için çeşitli politikalar oluşturmuş olduğundan dolayı, Türklerin bu özellikleri yok edilmeye çalışılmıştı. İlk olarak kendi dinlerini rahatlıkla yaşayabilecekleri ortamı ellerinden alındı. Ruslar, Müslümanlara karşı çeşitli zulümler yapıp onları Hristiyanlaştırmaya çalıştılar. Daha sonra ise birbirlerini destekleyecek şekilde Ruslaştırma faaliyetlerine giriştiler. Fakat Türkler yüksek bir kültür seviyesine sahip olduğundan dolayı Ruslar, onları asimile etmeyi başaramadılar ve bu sebepten dolayı farklı stratejiler uygulamayı tercih ettiler.

Bu amaçla 1762 ve 1796 yılları arasında Rus tahtında olan II. Katerina tarafından Türklerle ilgili farklı bir yol takip edilmeye başlandı. Bu dönemde Rus yönetimi İslam dinini tanımış ve Türklerin mescit yapmalarına dahi izin verilmiştir. Daha sonra ise müftülük sistemini de kurup, kendi istedikleri adamları buralara göreve getirerek Rusya Müslümanlarını kontrol altında tutmayı amaçladılar. Ancak beklenenin aksi gerçekleşmiş ve alınan tedbirler Rusya Müslümanlarının

teşkilatlanmalarına sebep olmuştur. Bu doğrultuda Rusya Müslümanları, medenî uyanışı gerçekleştirmek için mücadelelerini başlattılar. Bu mücadeleyi başlatan kişiler, Otuzimenli Abdürrahim, Abdünnasir Kursavî, Şehabeddin Mercanî, Abdülkayyüm Nasirî ve Hüseyin Feyizhanî idi. İşte Ayaz İshakî de ismi geçen bu şahsiyetleri örnek alarak Rusya Müslümanlarının millî ve medenî uyanışlarının gerçekleşmesi için öncülük eden şahsiyetler arasında yer almıştır.

Ayaz İshakî, babası İlâceddin Hazret'in imamlık yaptığı medresede eğitim hayatına başladı. Burada Kazan Türkçesinin bütün inceliklerini öğrendi. 1890 yılında Çistay'daki Şâkir Kemal Hazret'in medresesine devam etti. Bundan sonra da Kazan'da yer alan daha yüksek bir medreseye gitti. Ayaz İshakî, Kazan şehrinde fikir ve kültür bakımından kendini geliştirmek için daha geniş imkânlar buldu. O, Kazan'da bulunduğu sırada İsmail Gaspıralı Bey'in çıkarttığı *Tercüman* gazetesini ve İstanbul'da yayınlanan *Mâ'lûmât* adlı dergiyi takip etti. Bu gazete ve dergileri takip ederken bir taraftan da kendisinde gazeteci olma merakı uyandı. Ayrıca Hadî Maksudî gibi önemli şahsiyetlerin kütüphanelerinden de faydalanma imkânı elde etti. Bunun sonucunda Ayaz İshakî, birtakım bilgi eksikliklerini gidermiş oldu.

Ayaz İshakî, sadece medrese eğitimiyle yetinmeyip, arkadaşı Sadrî Maksudî Arsal ile Kazan'daki Rus-Tatar Mektebi'ne girdi. Bu mektepte dört yıllık eğitim sürecini tamamladıktan sonra bir dönem öğretmenlik yaptı. Burada aldığı eğitim ile milletin aydınlanması için eserler meydana getirmeyi düşündü. Çünkü o halkın millî ve medenî uyanışında eserlerini, önemli bir aracı olarak görmekteydi. Ayrıca Ayaz İshakî babası tarafından İslamî prensiplere göre yetiştirilmiş ve küçük yaştan itibaren İslam dünyası tarihini öğrenmeye başlamıştı. Bu sebeple daha sonra yazacağı eserlerde bu durumun etkisi görülmekteydi. Daha öncede belirtildiği üzere Ayaz İshakî, Şehabettin Mercanî, Abdülkayyüm Nasirî ve İsmail Gaspıralı Bey gibi Türk dünyasına büyük hizmetleri geçen şahsiyetleri örnek aldı ve bu doğrultuda ele almış olduğu eserlerle millî ve medenî uyanışa katkı sağladı.

Yaşamının ilk dönemlerinde sosyalist bir tavır takınan Ayaz İshakî'nin, 1917 İhtilâlî'nden sonra eski Sosyalistliğinden eser kalmadı ve milliyetçi safa geçti. Ancak bu döneme gelene kadar Rusya Müslümanları arasında çeşitli siyasî faaliyetler meydana geldi. Rusya'da meydana gelen 1905 İhtilâlî, Kazan Türklerine de bazı imkânlar sağladı. Kazan aydınları çeşitli gazete ve dergiler yayınlamaya başladılar. Ayrıca Rusya Müslümanları 1905 yılında, Nijni Novgorod şehrinde Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi'ni düzenledi. Bu kongrede alınan kararlar üzerine "Bütün Rusya Müslümanları İttifakı" kuruldu. Ayaz İshakî de bu kongreye katıldı ve vazife aldı.

Ayaz İshakî, *Tan Yıldızı* gazetesi ile *Tan* dergisini 1905 yılında çıkarttı. Ancak kısa bir müddet sonra bu gazete ve dergi, Çar Hükûmeti tarafından kapatıldı ve Ayaz İshakî de hapse atıldı. Bir yıl sonra serbest kalan Ayaz İshakî, 1906 yılında *Tavuş* adlı bir gazete çıkardı. Bu faaliyetlerinden dolayı tekrar tutuklandı ve hapse atıldı. 1907 yılına gelindiğinde ise Arhangelsk

şehrine sürgüne gönderildi. Sürgün hayatı sonra erdikten sonra, Kazan'a dönme hakkı verilmediği için Petersburg'a giderek burada yeniden basın hayatına başladı. Hatta bu dönemde İshakî, sahte pasaport ile İstanbul'a dahi geldi. Buradayken *Sırat-ı Müstakim* ve *Türk Derneği*'nde çeşitli yazılar kaleme aldı. Daha sonra arkadaşlarının daveti üzerine tekrar Rusya'ya döndü ve burada yeniden milletine hizmet etmeye başladı. Fakat kısa bir süre sonra Ayaz İshakî tekrar tutuklandı ve sürgüne gönderildi. 1913 yılına gelindiğinde ise Çarlık sülalesi Romanofların tahta çıkışlarının 300. yıldönümü olması sebebiyle çıkartılan aftan faydalanılarak serbest bırakıldı. Bu arada Ayaz İshakî, 1913 yılında *İl* adlı gazeteyi çıkarmaya başladı. *İl* gazetesi, milliyetçi düşünceleri savunan bir gazeteydi. Birinci Dünya Savaşı başlayınca bu gazete, Petersburg'dan Moskova'ya nakledildi. Fakat 1915 yılında kapatıldı. Mücadeleci bir yapıya sahip olan Ayaz İshakî, yayıncılık faaliyetlerine ara vermeyerek 1916 yılında da *Söz* adlı gazeteyi çıkardı. Bu gazete de çok süre geçmeden kapatıldı.

1917 yılında Rusya'da Şubat İhtilâli meydana geldi. Bunun üzerine Ayaz İshakî, Kazan Türklerinin millî kurtuluşu için tekrar siyasî faaliyetlere başladı. Moskova'da *İl* gazetesini yeniden çıkarmaya başladı. Bu dönemde *İl* gazetesi, sosyalist düşüncelerden tamamen arındı ve milliyetçi bir yapıya büründü. Ayaz İshakî, Moskova'da düzenlenen V. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin düzenlenmesinde etkili rol oynadı. Ayrıca Sadri Maksudî başkanlığında kurulan Tatar Türklerinin millî-medenî muhtariyetlerinin ilân edilmesinde de rol oynadı. İdil-Ural Hükûmetinin dış işlerini düzenlemek için oluşturulan barış komitesinin başkanlığını yaptı. 12 Nisan 1918 tarihinde Bolşevik ordusu, İdil-Ural Hükûmetini dağıtması üzerine Ayaz İshakî ilk önce ülkesinde saklandı ve 1920 yılına gelindiğinde ise ülkesini terk edip Paris'e kaçmak durumunda kaldı. Oradan da Berlin'e geçti. Buraya geldikten sonra, Sadri Maksudî ile İdil-Ural Türklerinin millî haklarını korumak için mücadelesine kaldığı yerden devam etti. 1925 yılında da Türkiye'ye geldi. 1927 yılından sonra ise Berlin ve Varşova'da yaşadı. Ayrıca 1930 yılında faaliyet göstermeye başlayan Promete Teşkilatı'nda da önemli çalışmalarda bulundu. Bu teşkilat, Sovyetler Birliği'ndeki Rus olmayan bütün milletleri temsil etmekteydi. Ancak bu teşkilatın komünizm karşıtlığı yapması, 1939 yılında etkisini kaybetmesine ve teşkilatın üyelerinin de Varşova'dan çıkarılmasına sebep olmuştu. Bunun sonucunda Ayaz İshakî, Türkiye'ye yerleşmek zorunda kalmıştır.

Ayaz İshakî ülkesinden ayrıldıktan sonra da milliyetçi faaliyetlerine devam etti. Bu amaçla 1928-1939 yılları arasında Berlin'de *Yana Millî Yul* dergisini çıkardı. 1931 yılında ise Şimal Türklerinin temsilcisi olarak Kudüs'te düzenlenen Müslüman Kongresi'ne katıldı. 1933 ve 1938 yıllarında Ayaz İshakî, Mançurya, Kore, Japonya, Arabistan ve Finlandiya'da bulundu. Bu ülkelerde yaşayan İdil-Ural Türklerinin teşkilatlanması için de büyük çaba sarf etti. Kendi memleketinden uzakta olduğu dönemde bile Ayaz İshakî, yazılarıyla İdil-Ural Türklerini teşkilatlandırmaya çalışmış ve fikirlerini bu yazılarıyla duyurmaya çalışmıştı. Hatta Japonya'da, Ayaz İshakî'nin vermiş olduğu konferansların etkisiyle buralarda yaşayan İdil-Ural halkı tarafından

çeşitli tiyatro etkinlikleri düzenlendi. Ayaz İshakî'nin Uzak Doğu'ya gitmesi ile birlikte Mançurya'nın her bölgesinde, İdil-Ural kültür teşkilatları kurulmuş ve halkın çoğunluğu bir çatı altında birleşmişti. Buradaki önemli faaliyetlerinden bir diğeri ise 1935 yılında Mukden'de *Millî Bayrak* adıyla çıkarmış olduğu gazeteydi. Bu gazete 1945 yılının ortalarına kadar yayınlanmaya devam etti.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Avrupa'da mevcut düzende değişiklik meydana geldi. Bunun üzerine Sovyet Rusya ile Almanya arasında yapılan bir antlaşma neticesinde Polonya paylaşıldı. Bu durum sebebiyle Ayaz İshakî, Türkiye'ye yerleşti. Bundan sonraki yaşamını da Türkiye'de geçirdi. Ayaz İshakî, Türkiye'de iken de yazınsal faaliyetlerine ara vermeden devam etti. Ancak millet hadimi olarak bilinen Ayaz İshakî, Ankara'da yaşayan kızı Saadet Hanım'ın evinde, 22 Temmuz 1954 tarihinde vefat etti. Kendi isteği üzerine İstanbul Edirnekapı Şehitliği'nde mezarı bulunan Yusuf Akçura'nın yanına gömüldü.

Tezin birinci bölümünde, Ayaz İshakî'nin hayatı ele alınmış ve onun İdil-Ural Türkleri için vermiş olduğu mücadelenin Türk halkı üzerinde bırakmış olduğu olumlu etkisi, siyasî faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca onun fikrî yapısının temelini teşkil eden çeşitli yenilikçi fikirlerin oluşumu ve ona etkisi hakkında da bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, "kişiler ölür, fikirler ölmez" şiarından hareketle Ayaz İshakî'nin fikrî dünyası hakkında bilgiler ileri sürülmüştür. İlk olarak Türklerin bağımsızlıklarını kaybettikten sonra uğramış oldukları çeşitli baskılar, onun kaleme almış olduğu yazılar doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra ise Türk dünyasında birlikteliğin nasıl sağlanacağı konusunda ileri sürdüğü fikirler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda son olarak, Türklerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra medenî açıdan nasıl bir gelişim sağlamaları gerektiği konusundaki düşüncelerine yer verilmiştir. Ayrıca Türk kadınının toplumdaki yeri, Rusların Türklere karşı uygulamış olduğu çeşitli politikaları, Türk kültürünün Rus kültürüne olan etkisi, Türk dili ve alfabe değişikliği gibi milliyetçi konularda Ayaz İshakî'nin ileri sürmüş olduğu düşüncelerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Ayaz İshakî'nin eserlerine ve Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan bazı aydınların Ayaz İshakî'nin kişiliği ve mücadelesi hakkında ileri sürdükleri düşüncelere yer verilmiştir. Çünkü Ayaz İshakî'yi bir bütün halinde ortaya koyabilmek için hayatı, fikirleri ve kişiliğinin birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir. Eserleri de onun fikrî yapısını ortaya koyan önemli birer araçtır. Ayaz İshakî eserlerini daha çok halkını bilinçlendirmek ve aydınlatmak gayesiyle kaleme almıştır. Onun eserlerinde sanat bir gaye değil, bir araçtır. Onun asıl hedefi, halkını cahillikten kurtarmak, medenî açıdan uyanışlarını ve millî kurtuluşlarını sağlamaktır. Ancak Ayaz İshakî bu uyanışı meydana getirmeye çalışırken, hiçbir zaman

gerçeklerden ayrılmadı ve eserlerindeki konularını da halkının yaşayışından, duygu ve düşüncelerinden aldı. Hatta yazdığı eserlerle Kazan edebiyatının öncülerinden biri olmuştur.

Böylece üç bölüm şeklinde incelenmeye çalışılan, Ayaz İshakî'nin Hayatı ve Fikirleri adlı çalışma yapılmıştır. Bu tarzda yapılan bir çalışma ile de eserlerini okuduğumuz kişilerin hayatlarını, nasıl başarılı olduklarını, eserleri ile hayatları arasındaki bağlantıları daha objektif bir şekilde görebilmekteyiz.

Kaynak Değerlendirmesi: Ayaz İshakî'nin Hayatı ve Fikirleri adlı tez çalışmasında başta Ayaz İshakî'nin eserleri, onu tanıyanların onunla ilgili ele almış olduğu anı türündeki yazılar, dönemin yerli gazeteleri ve süreli yayınları kullanılmıştır.

Ayaz İshakî'nin hayatı kısmı kaleme alınırken Necib Asrî'nin **Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshakî** adlı eserinden faydalanılmıştır. Ayrıca Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay ve Hasan Agay'ın tertip ettiği **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)** adlı eserden yararlanılmıştır. Yine Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Çağatay İshakî Hanım'ın 1989 yılında TRT'de **Kültür Penceresi** adlı programa vermiş olduğu röportajdan faydalanılmıştır. Bununla birlikte Şule Güngör tarafından yapılan **Yana Millî Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî** isimli akademik çalışmadan yararlanılmıştır. Bundan sonraki hayat hikâyesi ise genel olarak dönem hakkında yazılmış olan akademik eserler kullanılarak oluşturulmuştur. Nadir Devlet'in Ayaz İshakî ve Türk dünyası ile ilgili kaleme almış olduğu yazılardan da yararlanılmıştır. Son olarak ise bu kısımda, Ayaz İshakî'nin eserlerinde kendi ile ilgili vermiş olduğu bilgilerden faydalanılmıştır.

Ayaz İshakî'nin fikir dünyası hakkında ise yazarın kendi çıkarmış olduğu dergi ve diğer eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca bu tezde, çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanan yazıları da kullanılmıştır. Bunlardan ilki Ayaz İshakî'nin Türkiye'de bulunduğu dönemlerde **Türk Yurdu** dergisinde kaleme almış olduğu çeşitli yazılarıdır. Bu yazılar ise “Züleyha”, “Türk Kadını”, “Gaspıralı İsmail Bey ve Zühre Hanım”, “Şimal Türklerinde Tiyatro”, “Abdülkayyum Nasirî”, “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?”, “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese” adlı başlıkları ile **Türk Yurdu** dergisinde yayınlanmışlardır.

Ayaz İshakî'nin fikir dünyasını ortaya koymak için kullanılan ikinci önemli kaynak ise Ayaz İshakî'nin **Sırât-ı Müstakîm** adlı gazetede yayınlanan yazılarıdır. Bu yazılarını Ayaz İshakî, Kazanlı Ayaz ismiyle yayınlamıştır. Bunlar, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey'e” ve “Lisan Meselesine Dair” başlıklı yazılarıdır. Üçüncü olarak ise **Vakit** gazetesinde Ayaz İshakî'nin kaleme almış olduğu yazıları kullanılmıştır. Bunlar ise “Şimal Türkleri Birlik Etrafında”, “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep

İhtilaflarının Tesiri Nedir?”, “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler” ve “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara’dan Ali Haydar Emir Bey’e Cevap Veriyor” başlıklarıyla yayınlanan yazılarıdır. Ayrıca Ayaz İshakî’nin **Sebülürreşad** dergisindeki “Moskova’dan”, **Türk Derneği** dergisindeki “Tatar Edebiyatının Tarihçesi”, **Senin** gazetesindeki “Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro, Şiir”, ve **Cumhuriyet** gazetesindeki “Gayr-ı Türkler Nasıl Türkleştirilebilir?” başlıklı yazılarından da yararlanılmıştır.

Tezin son bölümünde Ayaz İshakî’nin eserlerine yer verirken Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından çıkartılan **Kazan Dergisi** içerisinde yayınlanan makalelerden faydalanılmıştır. Ayrıca eserlerinin tahlil edilmesinde, Alsu Kamalievâ’nın **Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî** isimli eseri de kullanılmıştır. Ayaz İshakî’nin kişiliğini ele alırken Ayaz İshakî’yi tanıyanların onun kişiliği ve eserleri hakkında düşüncelerini belirttikleri yazılardan faydalanılmıştır. Necip Asrî’nin **Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshakî**, Ali Akış’ın **Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar** adlı eserleri, Abdullah Tukay’ın **Muharrire** adlı şiiri, Mehmet Emin Resulzade’nin “Ayaz İshakî ve Merhum İçin” ve “Arkadaşım Ayaz” isimli makaleleri ve Yusuf Akçura’nın **Vakit** gazetesinde yayınlanan “Hâkimler Şehrinde Hâkimler Arasında Bir Hafta II”, adlı makalesi ile Ahmet Kanlıdere’nin “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî’nin (1878-1954) Fikrî Serüveni” başlıklı makalesinden faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI VE FAALİYETLERİ

1.1. Ayaz İshakî'nin Çocukluğu ve Eğitim Hayatı

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Ayaz İshakî, Kazan Tatarlarındandır.¹ Tatar sözü, tarih boyunca Türk ve Moğol boyları için kullanılmıştı. Ancak daha sonra Tatar kelimesi, bir Türk boy ve halk ismi olarak İdil-Ural bölgesinde yaşayan Kazan ve Kırım halkı için kullanıldı.² Kazan Türklerinin kökeni, Kazan Hanlığı, Altın Orda ve Bulgar Devleti'ne kadar dayanmaktaydı. İdil nehri civarında yaşayan halk, bu coğrafyada IX. yüzyılda Bulgar Devleti'ni, XIII. yüzyılda Altın Orda Devleti'ni ve bu devletin parçalanması ile de XV. yüzyılda Kazan Hanlığı'nı kurdu.³ Ancak Kazan Hanlığı'nın varlığının Moskova Knezliği tarafından 15 Ekim 1552 tarihinde sona erdirilmesi ile Kazan Hanlığı'ndaki Türkler, Rus egemenliği altında yaşamlarını devam ettirmek zorunda kaldılar.⁴ Rusya, kendi gücünü bölgede kabul ettirebilmek için en baştan itibaren, Türk halkı üzerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine girişti. Buradan da anlaşılacağı üzere Kazan Hanlığı'nın sona ermesi, hem Rusya için hem de Türk ahali için bir dönüm noktasını teşkil etmekteydi.⁵ Bu coğrafyada dünyaya gelen Türklerde daha doğar doğmaz kendilerini bu mücadelenin içerisinde bulmuştu. Burada dünyaya gelen kişilerden biri de Ayaz İshakî idi. Bu sebeple Ayaz İshakî haklı davasını savunmaktan geri durmadı.

23 Şubat 1878 tarihinde⁶ Kazan ilinin, Çistay ilçesine bağlı Yavşirme köyünde dünyaya gelen Ayaz İshakî, çok yönlü bir şahsiyet olarak tarih sahnesine adını yazdırdı.⁷ Kızı Saadet Hanım'ın ifadesine göre aile arasında Ayaz İshakî'nin adı, Muhammed Ğayaz olarak geçmekteydi.⁸ Ayaz İshakî'nin aile geçmişi hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak babasının adı, İläceddin

¹ Mustafa S. Kaçalın, "İdilli, Muhammed Ayaz İshakî", **DİA**, 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 474.

² Ahmet Temir, "Tatar Sözü'nün Menşei Hakkında", **Kazan Dergisi**, (3), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 41.

³ Mahmut Tahir, "Kazan Türklerinde Tahsil ve Bilim", **Kazan Dergisi**, (1), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 10.

⁴ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 137.

⁵ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (D.T.C.F.)**, 12 (3-4), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1954, s. 245.

⁶ Kaçalın, a.g.m., s. 474.

⁷ Şule Güngör, **Yana Millî Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 5.

⁸ Saadet Çağatay-İshakî, "Muhammed Ayaz İshakî", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 255.

Hazret, annesinin ismi Kameriya Hanım olarak bilinmekteydi. Ayaz İshakî'nin anne ve baba tarafı nesiller boyunca imamlık görevini, İdil boyunda icra etmişlerdi.⁹ Hatta babası İlâceddin Hazret kendi yerine imam olarak oğlunun geçmesini istemekteydi.¹⁰

Ayaz İshakî'nin dünyaya geldiği sırada Çarlık Rusyası, genişleme faaliyetlerini ara vermeden sürdürmekteydi. 1882 yılına gelindiğinde ise, özgürlük mücadelesi verdiğini iddia eden bir grup tarafından öldürülen II. Aleksandr'ın yerine oğlu III. Aleksandr geçmiş ve denge siyaseti uygulamayı tercih etmişti. Özellikle Avrupa devletleri ile denge siyaseti üzerinden ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştı. Bu doğrultuda barışçıl bir politika izlemeyi tercih etti. Ancak dışarıda takip etmiş bu politikaya içeride pek dikkat etmemişti. III. Aleksandr, dönemin Rusyası içerisinde yaşayan Rus ya da Hristiyan olmayan halkı, zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasına girişmişti. Bu durum karşısında kendisinden olmayan halk, bu uygulamayı eleştirmeye ve tepki vermeye başlamıştı. İşte Ayaz İshakî'nin çocukluğu ve eğitim hayatı böyle bir ortamda geçmişti.¹¹

Ayaz İshakî ilk eğitim hayatına köyünün sıbyan mektebinde başlamıştı. Daha sonra babası İlâceddin Hazret ve Şâkir Kemâl efendilerin medreselerinde öğrenim hayatına devam etti. Bu dönemde, Ayaz İshakî'ye amcası Şeyhüddin Efendi, kütüphanesini hediye etmişti. Küçük yaştan itibaren araştırmaya ve incelemeye meraklı olan Ayaz İshakî, bu kütüphaneden faydalanıp fikrî ve ilmî bilgilerini bu yolda arttırmayı kendinde bir vazife olarak görmüştü.¹²

Ayaz İshakî, Kazan şehrinde olan Âllam Hazret Medresesi'ne 1893 yılında girmişti. Bu medresede Gallam Hazret'in öğrencisi oldu.¹³ O dönemde İshakî'nin öğrenim görmüş olduğu medreseler, skolastik tarzda eğitim vermekteydiler. Medreselerde böyle bir yapının olması, Ayaz İshakî'nin canını sıkışmış ve beklentilerini karşılamamıştı. Tahsilini burada tamamlamış olmasına rağmen medresenin eksikliklerini belirtmiş ve onun ihtiyaçlarını karşılayamayacağını anlayıp, başka sahalara aramaya başlamıştı. Çünkü onun zamanının medreselerinde, gazete okumak bile büyük kabâhat sayılırdı. Eğer öğrencilerin elinde gazete görülürse, onlar azarlanır ve gazete ellerinden zorla alınır.¹⁴ Ayaz İshakî bu duruma bağlı kalmayarak kendini daha da geliştirme yollarını aradı. Bunun için Kazan'da fikrî gelişimi için daha güzel imkânlar buldu. Bu dönemde İsmail Gaspıralı Bey'in Kırım'da çıkardığı *Tercüman* gazetesini, Azerbaycan'da çıkartılan *İğinci-Köylü* gazetesini ve İstanbul'da basılan *Mâ'lûmât* mecmuasını takip etmişti. Bu yayınlar Ayaz

⁹ Kaçalın, a.g.m., s. 474.

¹⁰ Hadi Şenol, **Prof. Dr. Saadet İshakî Çağatay'ın Yaşam Öyküsü**, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2007, s. 21.

¹¹ Ali Akış, "Ayaz İshakî'yi Anarken", **Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi (TÜRKSÖY)**, 2 (10), Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2003, s. 54-55.

¹² Müstecib Ülküsal, "Ayaz İshakî İdilli", **Emel**, (106), Baha Matbaası, İstanbul 1978, s. 1.

¹³ Naile Binark, "Ayaz İshakî İdilli", **Kazan Dergisi**, (12), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 9.

¹⁴ Necib Asrî, **Şimâli Türk Ediplerinden Ayaz İshakî**, Tanin Matbaası, İstanbul 1328, s. 4-5.

İshakî'nin düşünce hayatının gelişmesinde önemli bir yer tutmuştu. Ayrıca takip ettiği bu yayınlar sayesinde gazeteciliğe olan merakı artmış ve bu yayınlar gazetecilik mesleğine giden yolda kendisine önemli bir rehber olmuştu. Ayaz İshakî daha sonrada fark etmiş olduğu eksikliklerini de Hadî Maksudî Bey'in kütüphanesinde tamamlama fırsatını eline geçirmişti.¹⁵ Çünkü Hadî Maksudî Bey de Ayaz İshakî gibi modern mektep ve medrese kurulmasına taraftardı.¹⁶ Ayaz İshakî'nin daha çocuk yaşlardan itibaren kendisini geliştirici faaliyetler içerisine girmiş olduğu bu çabalarından net bir şekilde ortaya çıkmaktaydı.

Ayaz İshakî'nin hocası Hadî Maksudî Bey, Piçen Pazarı (Saman Pazarı) Medresesi'ne müderris olarak atanmıştı. İshakî de hocası ile Emirhanovlar Medresesi'ne girmişti. Bu medresenin daha sonra hocası olmuştu. Usûl-i Cedit taraftarı olduğu için bu medresede fonetik usûlünü kullanmıştı. Böylece medresenin yenilenmesini sağlamış ve bu yolda medresenin gelişmesini sağlayacak çeşitli çalışmalarda bulunmuştu.¹⁷ Hatta bu dönemde Abdülkayyum Nasirî ile tanışma fırsatı buldu. Bu tanışmanın sonucunda Nasirî, Ayaz İshakî'ye Rusça öğrenmesinin gerekli olduğunu belirtti.¹⁸

Ayaz İshakî medreselerde, fen ve edebiyat alanlarında yeterince kendini geliştiremediğini görmüş ve bundan dolayı bir Rus mektebine girmeyi düşünmüştü. Böylece medrese hayatını terk edip, Rusça eğitim almak için bir Rus mektebine yazılmaya karar verdi.¹⁹ Sonuç olarak Ayaz İshakî, 1898 yılında Uçitelskaya Şkola'ya öğrenci olarak girdi. Bu okulda, çok sıkıntılı günler geçirerek eğitim hayatını tamamladı. Hatta burada öğrenci iken, arkadaşları ile birlikte *Şakirtlik* adında bir cemiyet kurmuş ve cemiyet faaliyetlerinden biri de 1901 yılında *Terakki* adlı gazeteyi yayınlamak olmuştu. Ayrıca bu gazete, Rusya'da büyük yankı buldu.²⁰

Ayaz İshakî *Terakki* adlı gazeteyi Rusya'da yayınladıktan sonra, Rus baskısının artması ile de bu faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştı. Fakat mücadeleci bir yapıya sahip olan Ayaz İshakî, çok vakit kaybetmeden 1902 senesinde gizli mecmua olarak *Hürriyet*'i yayınladı. Böyle bir mücadeleye girmesi, onun Rus emperyalizmine karşı net bir tavır almaya başladığını göstermektedir. Çünkü Ayaz İshakî, istibdat altında yaşayan halka, hürriyetin ve özgürlüğün müjdesinin verilmesi gerekliliğine inanıyordu.²¹

---

¹⁵ Binark, a.g.m., s. 9.

¹⁶ İsmail Türkoğlu, "Tataristan", *DİA*, 40, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 164.

¹⁷ Güngör, a.g.t., s. 6.

¹⁸ Ayaz İshakî, "Abdülkayyûm Nasirî Makalesinde Talebeliği", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 204.

¹⁹ Asrî, a.g.e., s. 5.

²⁰ Sait Rami, "Medrese Hayatı", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 198.

²¹ M. Ereli, "Bir Mücahidin Hayatı", **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 21.

Ayaz İshakî 1902 senesinde Uçiteliskaya Şkola'yı bitirmişti. Aynı yılın sonbaharında Orenburg şehrindeki Medrese-i Hüseyiniye'ye öğretmen olarak görevlendirildi. Medresede göreve başladıktan sonra medresenin içinde bulunduğu kötü duruma bizzat şahit oldu. Neticede medresede işleyen sistemi beğenmedi. Ayaz İshakî, öğrencilerinden gerçeği gerçek olarak görmelerini istedi. Doğru bildiklerini, hocalarına karşı olsa dahi savunmaları gerektiğini belirtip ilk olarak medresede ıslâh çalışmalarına başladı. Bu doğrultuda da medresedeki kitapları numaralandırıp kitaplara ulaşmanın belli bir düzen içerisinde olmasını sağladı. Hatta bununla da yetinmeyerek yemekhane ve yatakhane sistemlerinde de düzenlemeler yaptı. Medresenin ortamını düzenledikten sonra fennî bilimlerin okutulması için gerekli ortamı ayarladı. Ayaz İshakî, 1903 yılına kadar bu görevde kaldı. Bu yıla kadar Ayaz İshakî'nin medrese eğitim sisteminin işleyişinde yapmaya çalıştığı bu düzenlemeler, onun ne kadar yenilikçi bir yapıya sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.²²

1.2. Ayaz İshakî'nin Aile Hayatı

Ayaz İshakî tarafından hayatı hakkında bizzat oluşturulan toplu bir yaşamöyküsü bulunmamaktadır. Ancak hayatının kısa bir dönemi için de olsa yazılarında, yaşadıklarına muhakkak yer veren bir şahsiyetti.

İlâceddin Hazret, imamlık mesleğinin çok eskiden beri ailede kesintisiz olarak devam ettiği için oğlunun da imam olmasını istemekteydi. Ayaz İshakî, babasının bu isteğini geri çevirmemiş ve kısa bir dönem için de olsa imamlık yapmıştı. O zaman Kazan dışında olan Ayaz İshakî, babasının isteği üzerine köye gitmiş ve imamlığa başlamıştı. Bu zaman dilimi de yaklaşık olarak 1904 ve 1905 yılları arasına tekabül etmekteydi.²³ Ayaz İshakî köyde bulunduğu bu süreçte ailesi tarafından evlendirilmek istendi. O da ailesinin isteği üzerine 1905 yılında, Kazan'da Meryem Hanım'la evlendi.²⁴ Eşi Meryem Hanım, aynı köyden, Yavşirme'den Fethetdin Bey'in kızıydı. Bu evlilikten 1906 yılı sonu veya 1907 yılının başlarında kızları Saadet Hanım dünyaya geldi.²⁵ Doğum yılının net olarak verilememesinin sebebi, Ali Akış'ın Saadet Hanım'ın doğum yılı olarak 1906'yı göstermesine karşılık, Hadi Şenol'un ise 1907 yılı bilgisini vermesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Ayaz İshakî'nin bu evliliği çok uzun sürmedi ve onun düzensiz yaşamı aile düzenini de bozdu. Ayaz İshakî'nin İdil-Ural coğrafyası için vermiş olduğu mücadele ve bunun sonucunda ömrünün ya hapisanelerde ya da sürgünde geçmesinden dolayı ayrılık ikisi için kaçınılmaz oldu.²⁶

---

²² Rami, a.g.m., s. 198-200.

²³ Şenol, a.g.e., s. 18.

²⁴ Ali Akış, **Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar**, Neyir Matbaacılık, Ankra 2002, s. 89.

²⁵ Şenol, a.g.e., s. 22.

²⁶ Akış, a.g.e., s. 89.

Alınan bu ayrılık kararından sonra Meryem Hanım, 1909 yılında kızı Saadet Hanım'ı dedesi ve babaannesi olan İlâceddin Hazret ve Kameriya Hanım'a bıraktı. Meryem Hanım, daha sonra ikinci evliliğini yaptı. Meryem Hanım'ın bu evliliği, Çistaylı muallim olan İbrahim Kamaletdinov ile gerçekleşti. Ancak Meryem Hanım'ın bu evliliği de uzun sürmedi ve 1922 yılında İbrahim Kamaletdinov ile olan evliliğini sona erdirdi. Bu evlilikten iki çocuğu dünyaya geldi. Bu çocuklardan birisi olan Mikail, verem hastalığı sebebiyle vefat etti. Meryem Hanım, diğer çocuğu olan Sufiya ile yaşamını sürdürmeye devam etti.²⁷

Daha öncede belirttiğimiz üzere Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Hanım, anne ve babasının ayrılık kararı almasından sonra yaşamına, dedesinin ve babaannesinin yanında devam etmişti. Saadet Hanım, köydeki diğer çocuklar gibi eğitim ve öğretim hayatına kendi köyünde başladı. 1916 yılına gelindiğinde ise Saadet Hanım, Kazan'a geldi ve burada Rusçasını geliştirme fırsatı buldu. Daha sonra ise sadece asilzadelerin çocuklarına eğitim veren Marinski Gimnazya'ya, Çar'ın izni ile kaydedildi. Saadet Hanım, bu okulun sınavını kazanan ilk Türk kız öğrencisi olarak kayıtlara geçti. O, Marinski Gimnazya'dan 1921 yılında mezun oldu. Bu okulu, ortaokul diploması olarak tamamladı. Daha sonra ise Saadet Hanım, köyü olan Yavşirme'ye geri döndü. 1922 yılına gelindiğinde ise Saadet Hanım, ailesi ile Kazan'da yaşamına devam etti.²⁸

Ayaz İshakî, 1917 yılında meydana gelen ihtilâl ile ve bunun sonucunda Rusya Müslümanları için giriştiği mücadele sebebiyle Rusya'yı terk etmek zorunda kalmıştı. Bu yüzden Saadet Hanım'dan ayrı olan Ayaz İshakî kızıyla mektuplarla iletişime geçmeye çalıştı. Saadet Hanım'ın ifadesine göre Ayaz İshakî, ona 1920 yılından itibaren mektup yazmaktaydı. Fakat bu mektupların çoğu, onun eline bir türlü ulaşamamaktaydı. Saadet Hanım vefat etmeden önce 1989 yılında, TRT'ye vermiş olduğu röportajda bu mektupların içeriği hakkında bilgi vermekteydi. Bu mektuplarda, Ayaz İshakî, Saadet Hanım'ın eğitim için yanına Berlin'e getirilmesi gerektiğini yazıyordu. 1922 yılına gelindiğinde ise Ayaz İshakî, kızı Saadet'in Berlin'e gönderilmesi konusunda kesin çağrıda bulundu. Bu dönemde Saadet Hanım, amcası ve yengesini ile yaşamaktaydı. Onlar da vakit kaybetmeden Saadet Hanım için pasaport çıkartma işlemleriyle ilgilenmeye başladılar. Fakat onların bu istekleri geri çevrildi. Pasaport için Moskova'da işlem yapmaları gerektiği belirtildi. Moskova'ya pasaport işlemleri için gidildiğinde, oradan da istenilen sonuca ulaşılamadı. “Ayaz'ın kızına mı pasaport verilecek” deyip onların bu istekleri geri çevrilmişti. Moskova'daki bu görevliler, Saadet Hanım'ın amcası ve yengesine, Ruslar duymadan Petersburg'da bu işlemleri yerine getirebileceklerini söylediler. Saadet Hanım'ın ifadesine göre “aslında milliyetçi olan bu komünist görevliler”, Saadet Hanım ve ailesine ancak bu şekilde bir yol gösterebilirlerdi. Ayrıca Ruslarla çalıştıklarından dolayı, Ayaz İshakî'nin kızına karşı böyle bir

²⁷ Şenol, a.g.e., s. 26.

²⁸ Osman Fikri Sertkaya, “Doğumunun 100. Yıldönümü Dolayısıyla Prof. Dr. Saadet Çağatay”, **Belleten**, (12), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 131.

tavır almalarının gayet normal olduğunu belirtti. Saadet Hanım vermiş olduğu röportajda, 10 Kasım 1922 tarihinde Petersburg'dan ayrıldığı ve yaya olarak gerçekleştirdiği yolculuğun ardından Finlandiya'ya varabildiği bilgisini verdi. Ancak burada da tehlikenin sona ermişti. Çünkü onları getiren kaçakçılarla yolculuğunu sürdürdüğünden ve kaçakçıların da halen paralarını almadıklarından dolayı tehlikenin henüz sona ermesini beklemesi doğru değildi. Bu tehlikeyle birlikte Finlandiya, o dönemde karantina altındaydı. Saadet Hanım, Finlandiya'da bir ay kaldıktan sonra Berlin'e geçti. Yorucu yolculuğundan sonra Saadet Hanım, babası Ayaz İshakî'nin yanına varabildi. Ayaz İshakî, kızının kendi yanında, Berlin'de eğitim görmesini istiyordu. Buna karşılık Saadet Hanım da yıllarca ayrı kalmanın vermiş olduğu özlemle Berlin'de gazetecilik görevini icra eden babasının yanında yaşamayı daha doğru buldu.²⁹

Saadet Hanım, Sadri Maksudî Aarsal ve Yusuf Akçura'nın desteği ile özel bir Alman okuluna kaydedildi.³⁰ Berlin'de babası ile yaşamını sürdüren Saadet Hanım, 1925 yılında babası ile birlikte Türkiye'ye geldi. Saadet Hanım, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in yardımıyla 1925 yılında Türkiye vatandaşlığına geçti. Babası Ayaz İshakî ile 1926 yılının sonuna kadar yaşamını İstanbul'da geçirdi.³¹ 1927 yılına gelindiğinde ise hem babasının isteği hem de kendisinin arzusuyla Berlin'de Friedrich Wilhelm Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi, Şark Dilleri Bölümü'nde okumaya başladı. Bu okuldan 1932 yılında mezun oldu. Onun en büyük amacı, Türkoloji Bölümü'nde kalmak ve buradan da Türk dünyası için her türlü faydayı sağlamaktı.³² 27 Ekim 1932 tarihinde, Tahir Çağatay ile evlenen Saadet Hanım, bu evlilikten sonra Berlin'de, 1933 yılından 1938 yılına kadar babasının çıkarttığı *Yana Milli Yul* dergisinin yayın işlerinde görev aldı.³³

Saadet Hanım'ın eşi Tahir Çağatay, 1902 yılında Taşkent'te doğdu. İlk tahsilini mahalle mektebinde gördü. Daha sonra Usûl-i Cedid Mektebi'ne gitti. Buradaki eğitim hayatını tamamladıktan sonra Türkistanlılar için açılmış olan Rus Mektebi'ne girdi. Bu okulu da Azerbaycan Muallim Mektebi takip etti. Tahir Çağatay, 1921 yılına kadar Azerbaycan'da kaldı. Hatta Azerbaycan'daki millî zümrenin dikkatini çekti ve onlarla işbirliği yaptı. Tahir Çağatay, 1921 yılının sonlarında Azerbaycan'dan Türkistan'a döndü. 1922 yılına gelindiğinde ise Türkistan'dan ayrılıp eğitim için Almanya'ya gitti. Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'ne kaydoldu. 1930 yılına kadar bu üniversitede, sosyoloji, felsefe ve ekonomi alanında dersler gördü. Doktora tezini de "Göçebe Hayat Ekonomisinin Ana Hatları" başlığı altında yaptı. 1931 yılında ise Berlin'e yerleşti. Belirtildiği üzere 1932 yılının sonlarına doğrudan Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Hanım'la evlendi.³⁴

²⁹ TRT (1989), "Saadet Çağatay ile Röportaj", <http://www.trtarsiv.com.tr> (11.11.2017).

³⁰ Sertkaya, a.g.m., s. 131.

³¹ Sertkaya, a.g.m., s. 131.

³² TRT (1989), "Saadet Çağatay ile Röportaj", <http://www.trtarsiv.com.tr> (11.11.2017).

³³ Sertkaya, a.g.m., s. 132.

³⁴ Saadet Çağatay-İshakî, "Prof. Dr. Tarih Çağatay (27.3.1902-27.7.1984)", *Azerbaycan*, 6 (247), Nergiz Matbaası, Ankara 1984, s. 27-28.

Bu iki kişi, Ayaz İşhakî'nin bundan sonraki yaşamında önemli bir yer tutmaktaydı. Bu sebeple bu kısımda Ayaz İşhakî'nin damadı Tahir Çağatay'ın yaşamöyküsüne ve fikirlerine de yer verilmesinin doğru olduğu düşünölmektedir.

Tahir Çağatay, kayınbabası Ayaz İşhakî gibi Çarlık Rusyası'nın Türkistan coğrafyasındaki istismar faaliyetlerini, eserlerinde ele aldı. Bununla birlikte o, Bolşeviklerin Çarlık Rusyası'ndan devraldığı politikayı nasıl devam ettirdiğini, dünya kamuoyuna duyurmayı kendisinde bir vazife olarak gördü. Ayrıca Tahir Çağatay, Sovyet Rusyası'nın Türkistan'da sunî milletler yaratarak, Türkleri nasıl yok etmeye çalıştığını eserlerinde ele aldı.³⁵ Tahir Çağatay, "Sovyetlerde Elli Senelik Dinsizlik Siyasetinin Sonucu" adlı yazısında, Sovyetlerin ihtilâlcî fikirlerini yaymak için özellikle bir toplumun dayandığı esas temelleri yıkmak gerektiğini savunduklarını belirtti. Bu esas temellerinin de dinden geçtiğini hususunda düşüncelerini ortaya koydu.³⁶ Görüldüğü üzere Tahir Çağatay, kayınbabası Ayaz İşhakî ve eşi Saadet Çağatay, Çarlık ve Sovyet Rusyası zamanında yapılan her türlü istismarı dünya kamuoyuna duyurmaktan çekinmemişlerdi. Biri, Türkistan'da yapılan haksızlığı eserlerinde gün yüzüne çıkarırken, bir diğeri ise İdil-Ural coğrafyasındaki yaşananları eserlerinde ele aldı. Her ne kadar araçları farklı da olsa hepsinin amacı birdi. Türk dünyasına karşı yapılan haksızlıklara ve zulümlere karşı ortak bir cephe oluşturma en büyük amaçlarıydı.

Tahir ve Saadet Çağatay çifti, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması sonucunda, Berlin'den ayrılmak zorunda kaldılar. Bu durum üzerine Tahir Çağatay ve Saadet Hanım, Türkiye'ye yerleşmeye karar verdiler. Saadet Çağatay, akademik faaliyetlerine devam edebilmek için Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Bölümü'ne asistanlık yapmak için başvurdu. Onun bu başvurusu kabul edildi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Bölümü'ne, kütüphane memuru olarak atandı. Saadet Çağatay, akademik kariyerine burada devam etti. 1943 yılına gelindiğinde ise Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları" adlı çalışması ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde, doçentlik unvanını aldı.³⁷

Tahir Çağatay ise Ankara'ya geldikten sonra bir süreliğine Ziraat Bakanlığı Müşavirliğinde çalıştı. O da eşi Saadet Hanım gibi akademisyenlik mesleğini tercih etti. 1948 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü'nde hocalığa başladı. 1953 yılında doçent ve 1962 yılında da profesörlüğe yükseldi. Hatta Tahir Çağatay, bu fakültede

³⁵ Ahmet Karaca, "Türkistan Millî Birliğı Başkanı Prof. Dr. Tahir Çağatay'ı Rahmetle Anarken", **Azerbaycan**, 6 (247), Nergiz Matbaası, Ankara 1984, s. 18.

³⁶ Tahir Çağatay, "Sovyetlerde Elli Senelik Dinsizlik Siyasetinin Sonucu", **Azerbaycan**, 6 (247), Nergiz Matbaası, Ankara 1984, s. 21-22.

³⁷ Sertkaya, a.g.m., s. 132.

sosyolojinin kurucusu ilan edildi.³⁸ Türk dünyası için önemli çalışmalar yapan Tahir Çağatay, 27 Temmuz 1984 tarihinde vefat etti.³⁹

Saadet Çağatay, yetmiş yedi yaşına kadar akademik çalışmalarına ara vermeden devam etti. Ömrü boyunca kendisini “*Ayaz’ın kızı*” olarak tanıtan Saadet Hanım, 24 Haziran 1989 tarihinde vefat etti.⁴⁰ Saadet Hanım, aynı babası gibi İdil-Ural davasına kendisini adamıştı. Hatta bölgede çok az yaşamasına rağmen, İdil-Ural coğrafyasını her türlü platformda gündeme getirmesini iyi bilmişti.⁴¹

Ayaz İshakî yaşamı boyunca çok büyük mücadeleler verdi. Türk milletinin bağımsızlığı için elinden gelen her türlü fedakârlığı yaptı. Yeri geldi hapisanelerde, yeri geldi kaçak olarak adresi belli olmayan mekânlarda yaşamını sürdürdü. Bu hareketli yaşamı onun evliliğinin kısa sürmesine sebep olmuştu. Kızı Saadet Hanım’la tanışması bile doğumundan altı yıl sonra olmuştu. Ayaz İshakî’nin aile bağları bu sebeple çok kuvvetli olmadı. Ancak Ayaz İshakî, damadı Tahir Çağatay ve kızı Saadet Çağatay ile olan bağlarını ölünceye kadar koparmadı. Bu üç önemli şahsın, akademik camiaya kazandırdığı değerli eserler ve Türk dünyası için vermiş oldukları mücadeleler, onların değerlerine değer katmasına sebep olmuştu.

1.3. Ayaz İshakî’nin Siyasi Faaliyetleri

1904 yılına gelindiğinde, Çarlık Rusyası’nda önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Ruslar, Uzak Doğu’da yayılmaya başlamıştı. Rusya, Çin’in Port Arthur limanını 1898 yılında ele geçirmişti. Trans-Sibirya demiryolu ise 1904 yılında tamamlanmıştı. Bu duruma karşılık Japonya, Rusların Uzak Doğu’da yayılmasını engellemek için harekete geçmişti. Ocak 1904’te Rus-Japon Savaşı başladı. Fakat Rusya, bu savaşta yenildi. Yenilgi ve Rusya içinde meydana gelen karışıklıklar, Rusya’yı 23 Ağustos 1905 tarihinde barış yapmaya zorladı.⁴² Savaştan yenik çıkan devlete, Rusya’daki baskıcı rejimden rahatsız olan halk, memnuniyetsizliğini dile getirmiş ve hükûmetten geniş siyasî haklar istemeye başlamıştı. Bunun sonucunda üniversite öğrencilerinin etkisiyle işçiler arasında grevler başladı ve iş bırakma eylemleri, 1905 yılının sonlarına doğru Rusya’nın her tarafına yayıldı. Bunun sonucunda Çar Nikola, halkın bu talebine dayanamayarak bir ferman yayınlamak zorunda kaldı. Böylece hürriyetleri içeren bu vaatler, meşrutî bir yönetime geçişin ilk

³⁸ Çağatay-İshakî, “Prof. Dr. Tahir Çağatay (27.3.1902-27.7.1984)”, s. 28.

³⁹ Karaca, a.g.m., s. 15.

⁴⁰ Hadi Şenol, “Saadet Hanım”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18 (2), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s. 22.

⁴¹ Aysu Ata, “Prof. Dr. Saadet Çağatay: Kutlu Adıyla Makalelerim S. Ç.”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17 (2), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2010, s. 42.

⁴² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 110.

adımları olarak Rusya'nın tarihine geçti. Fermanda halka, özgürlükleri genişleten haklar tanındı. Bu durum, Rusya Müslümanları tarafından da sevinçle karşılandı.⁴³

Bunun üzerine Nijni Novgorod şehrinde, Oka nehri üzerinde gezinti süsü verilerek *Gustav Struve* vapurunda Birinci Rusya Müslümanları Kongresi düzenlendi. Bu kongreye Rusya Müslümanlarından yüz elli kadar delege katıldı.⁴⁴ Fakat bu kongre vapurda toplanana kadar Rusya Müslümanları, belli bir süreçten geçti. Kongreye katılmak için gelen delegeler arasında önemli şahsiyetler yer almaktaydı. Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Gaspıralı Bey, Seyid Gerey Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Abdürreşid İbrahim (Reşid Kadı) ve Mûsâ Carullah Bigiyev gibi kişiler bu listenin içine dâhildiler.⁴⁵

Abdürreşid İbrahim, toplantının Nijni Novgorod şehrinde yapılacağını ve bu kongre ile ilgili bilgileri kongre toplanmadan kısa bir süre önce bildirdi.⁴⁶ 8 Ocak 1905 tarihine gelindiğinde ise, bu kongre için izin istendi. Ancak gerekli izin alınamadı. Kongre için gerekli izin alınamadığından 13 Ağustos 1905 tarihinde *Germania* adlı lokantada bir toplantı gerçekleştirildi. Bu toplantıya, Abdürreşid İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı ve İsmail Gaspıralı'nın da aralarında bulunduğu yaklaşık yirmi beş kişi katıldı. Toplantının siyasî bir havaya bürünmesinde adını saydığımız bu üç önemli şahsiyetin konuşmalarının büyük katkısı oldu. Ancak bir an önce kongrenin düzenlenmesi için tekrar validen izin alınma girişiminde bulunuldu. Daha önce olduğu gibi vali yine kongre için izin vermedi. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim Bey'in önerisi ile bir vapur kiralanıp ona gezinti süsü verilerek kongrenin gerçekleştirilmesi konusunda karara varıldı.⁴⁷

Gustav Struve adlı vapurda, düzenlenen kongrenin toplanmasında Kazan Tatarlarının etkisi büyük olmuştu.⁴⁸ Yüz elli kişinin katıldığı bu kongrede, Rusya Müslümanlarının siyasî, sosyal ve iktisadî açıdan çeşitli ayrıcalıklar elde etmelerini sağlamak ve Rus halkı ile eşit haklara sahip olunması hakkındaki meseleler ele alındı. Ayrıca anayasalı bir monarşinin kurulması, basın hürriyeti ve Rusya Müslümanlarının arasında birliğin sağlanması gibi önemli konular bu kongrede tartışıldı.⁴⁹

---

⁴³ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 24 (3-4), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966, s. 129-131.

⁴⁴ Tamurberk Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, (Çev. Mehmet Emircan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 77.

⁴⁵ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 135.

⁴⁶ İsmail Türkoğlu, **Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 17.

⁴⁷ Devlet, a.g.e., s. 102.

⁴⁸ A. Benningsen ve Ç. L. Quelquejay, **Stepte Ezan Sesleri**, (Çev. Nezhil Uzel), Kent Basımevi, İstanbul 1981, s. 48.

⁴⁹ Serge A. Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russian**, Harvard University Press, Cambridge 1967, s. 38.

O dönemde Ayaz İshakî, sosyalist bir tavır aldı. Bu hürriyet ortamında, Ayaz İshakî ve arkadaşlarından olan solcuların kongreye katılmalarını engellemek maksadı ile vapurun ilan edilen vakitten önce hareket ettirilmesi üzerine bahsedilen solcu aydınlar, motor tutarak vapura yetişmişlerdi. Kongrede Rusya Müslümanlarının bir “İttifak” kurmaları gerektiği kararına varıldı. Ancak önerilen oluşumun siyasî olmaması istenmekteydi.⁵⁰ Burada belirtilmesi gereken önemli husus da Ayaz İshakî’nin bu dönemde Tatar sosyalist devrimcileri arasında yer aldığı bilgisidir. Çünkü Ayaz İshakî, o dönemde kurtuluşu sosyalizmde görmekteydi. Ancak onun sosyalist düşüncelere sahipken de milletin haklarını gözeten bir tavır sergilediği bilinmektedir. Fakat kongreye katılan diğer kişiler tarafından, Tatar sosyalist devrimcilerin bu kongrede alınan kararlara etki etmeleri engellenmeye çalışılmıştı.⁵¹

Ayaz İshakî’nin böyle bir düşüncede olmasının sebepleri vardı. Bunun sebeplerine bakıldığında ise çeşitli iddiaları mevcuttu. Çünkü kongrede alınan kararlar oluşturulan parti kararlarından da anlaşıldığı üzere bu bir siyasî parti değildi. Bu partiyi oluşturanlar, bütün Rusya Müslümanlarını tek bir çatı altında toplamayı kendilerine görev olarak görmüşler ve bu doğrultuda kararlar alınmıştı. Bunlar, çağdaş insan topluluğunda bulunan içtimaî sınıfları tanımak istemiyorlardı. Fakat böyle sınıflandırmalar, Rusya Müslümanları arasında vardı. Bu durumdan rahatsız olan Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar gibi aydınlar, Rus sosyalist-revolüsyoner (inkılapçı-sosyalist) bir tavır takınmaktaydılar. Bu kişiler, köylü halkın ya da orta halli insanların haklarını savunmaktaydılar. Bu sebepten ötürü de “Müslüman İttifakı” oluşumuna karşı bir cephe alınmıştı. Ayaz İshakî ve yandaşları bu dönemde *Tang* adlı gazeteyi çıkardıktan sonra *Tangçılar* olarak bilinmekteydiler. Bunlar Rusya Müslümanlarını bir bayrak altında toplamanın imkânsız olduğunu belirtmiş ve bu doğrultuda girişimlerde bulunmuşlardı. Çünkü menfaatleri uyuşmayan bir takım sınıfların yer aldığını belirtmişlerdi.⁵²

Ayaz İshakî bu kongredeki konuşmasında, “Liberalizm” ve “İttifak” adıyla toplanmış olan bu düzenin aleyhinde tavır aldı. Liberalizm taraftarlarının, Rus Kadetleri⁵³ ile birlikte oluşturdukları programa karşı çıktı. İshakî, burada Rusya Müslümanları için mevzuatın kültür birliği çerçevesinde kabul edilmesi konusunda bir istekte bulunmuştu. Yani Rusya Müslümanlarının birlikteliğinin kültür birliği ile sağlanması düşüncesini ileri sürmüştü. Bu arada Kadet, “KD-Rusların

---

⁵⁰ Kurat, “Kazan Türklerinin “Medeni Uyanış” Devri (1917 Yılına Kadar)”, s. 135.

⁵¹ Alper Alp, **Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 40.

⁵² Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 178.

⁵³ Kadet Partisi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya’da kurulmuştu. Bu partiyi kuranlar, Rusya’da eski ve yeni liberalizm akımının savunucularındandı. Kadet ismi, partinin Rusça isminin kısaltmasından ileri gelmekteydi. Tarihçi ve siyasetçi olan Pavel Nikolayeviç Milyukov (1859-1943) partinin kurucusu ve başkanıydı. Fazla bilgi için bkz. Ülkü Çalışkan, “Kadet Partisi’nde (Anayasal Demokrat Partisi) İki Farklı Millet ve Milliyetçilik Anlayışı”, **Türkiyat Mecmuası**, 26 (2), İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 134.

Konstitüsyonel Demokrat Partisi” olarak geçmekteydi. “İttifak” grubu ise meşruti monarşi taraftarı Müslüman grubu teşkil etmekteydi.⁵⁴

Ayaz İshakî ve arkadaşları “İttifak” grubunun aldığı kararları ve programı tam anlamı ile yeterli bulmamaktaydı. Belirtildiği üzere Ayaz İshakî'nin grubu, ihtilâlcî-sosyalistlerin fikrini savunmaktaydı. Yani Çarlık rejiminin sona erdirilmesinden yana bir tavır takınmışlardı. Toprakta köylünün, fabrikalarda ise işçinin hakkı olduğunu belirtiyorlardı. Ayrıca Ayaz İshakî ve grubu, “İttifak” grubunu sadece siyasî bir oluşum olarak görmek istemiyorlardı. Türk ve Müslüman halkın dinî ve kültürel bir organizasyonu olarak algılanmasını da talep ediyorlardı. Yani bu oluşumu, kültürel değerlerle desteklemenin doğru olduğunu savunmaktaydılar.⁵⁵

1905 İhtilâli ile Kazan Türkleri de bazı ayrıcalıklar kazanmışlardı. Onların elde etmiş olduğu yenilikler ise ekonomi, din ve basın-yayın alanlarında bazı özgürlüklerden ibaretti. Bu sebeple Kazan Türkleri bu haklardan da en iyi şekilde yararlanma yolunu tercih etmişlerdi. İdil-Ural Türkleri, bu özgürlükler sayesinde çeşitli millî gazete ve dergiler çıkarmışlardı. Bu durumun vermiş olduğu fırsat ile Ayaz İshakî, daha önce ifade ettiğimiz üzere 1906 yılında *Tan Yıldızı* gazetesini ve *Tan* adlı dergiyi çıkartmaya başladı. Bu gazetenin diğer çıkan gazetelerden önemli bir farkı vardı. Çünkü *Tan Yıldızı*, Çar Hükûmeti'nin Rusya Müslümanları ile ilgili politikalarını sert bir şekilde eleştiriyordu. Fakat çok geçmeden bu gazete, Çar tarafından kapatılmıştı. Bununla da yetinilmeyerek gazetenin müdürü olan Ayaz İshakî, Rus Ceza Kanunu'nun 129. maddesi kapsamında, Çistay Hapishanesi'ne hapsedildi. Karşılaştığı bu durum, aslında sadece gazetecilik faaliyetleri ile alakalı değildi. Tam da bu zamanda hapse atılması kasıtlı olarak gerçekleştirildi. Çünkü İshakî'nin hapisliği, İkinci Devlet Duması'nda yapılan seçimler zamanına getirilmek istenmişti. Yapılan suçlama ile Ayaz İshakî'nin seçimlerde adaylık hakkının elinden alınması amaçlanmıştı.⁵⁶

Ayaz İshakî tutukluken arkadaşları, Hüseyin Abuzer adına izin alarak *Tang* adlı mecmuayı çıkartmaya devam etti. Ancak Çar Hükûmeti, ilk sayısından itibaren bu mecmuanın çıkarılmasını engelledi. Ayaz İshakî de iki ay sonra hapisten çıktı ve Kazan'a gitti. Mücadeleci bir yapıya sahip olan Ayaz İshakî, vakit kaybetmeden gazetecilik faaliyetlerine tekrar başladı.⁵⁷ Ömrünün çoğunu hapishanelerde ve gerek Çarlık Rusyası ve gerekse Sovyet Rusya ile mücadelede geçirdiğinden dolayı özel hayatı ile pek ön plâna çıkmamıştır. Ancak 1905 yılına geldiğinde ailesinin de isteği

⁵⁴ Hasan Agay, “Ayaz İshakî'nin Kısa Tercüme-i Hâli”, **Kazan Dergisi**, (22), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1978, s. 26-27.

⁵⁵ Tamurberk Devletşin, “Türklerin Birliği ve Hürriyeti Uğrunda Yorulmak Bilmeyen Savaşçı”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 25.

⁵⁶ Arif Sultan, “Ayaz İshakî İdilli (1878-1954)”, **Dergi**, (3), Münih 1955, s. 8.

⁵⁷ Ayaz İshakî, “Gazetecilik İşinde 25 Yıl”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 228.

ile Ayaz İshakî, kendisi ile aynı köyden olan Fetheddin Efendi'nin kızı Meryem ile evlendi.⁵⁸ Ayaz İshakî'nin bu evlilikten kızı Saadet, 1906 yılında dünyaya geldi. Saadet Hanım da annesi ve babası gibi Yavşırme köyünde dünyaya gözlerini açmıştı.⁵⁹ Konu bütünlüğünü bozmamak için Ayaz İshakî'nin aile hayatına bu kısımda girilmeyip siyasî faaliyetleri anlatıldıktan sonra ailesi hakkında bilgi verilecektir.

1905 İhtilâli ile Rusya Müslümanları, çeşitli milliyetçi faaliyetlere giriştiler. Rusya'daki bütün Müslümanların birleşmelerini sağlamak için kongreler düzenlemeye devam ettiler. Onlar sadece din birliği değil, bunu dil birliği ile de perçinlemek istiyorlardı. Hatta Müslüman okullarında, Osmanlı Türkçesinin ders olarak öğrencilere verilmesinin doğru olacağını düşünmekteydiler. Bu durum, onların bütün Türkler arasında birlik oluşturmayı hedeflediklerini net bir şekilde göstermektedir.⁶⁰

15 Ocak 1906 tarihine gelindiğinde ise, Kazan komitesinin en aktif üyesi olan Yusuf Akçura, ikinci kongrenin Petersburg'da yapılacağı konusundaki bilgiyi ilgililere bildirmişti. Bu dönemde Çar Hükûmeti, bazı hürriyetler tanımak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda Rusya içerisinde meşruti bir yapının kurulacağı ve "Duma"nın toplantıya çağırılacağı da gündeme gelmişti. Rusya'da meydana gelen bu bildiri ile Rusya Müslümanları özellikle de Kazan Türkleri, bekledikleri hürriyete kavuşacak ve siyasî faaliyete geçeceklerdi. Bundan dolayı teşkilâtli bir partiye ihtiyaçları vardı. Duma'da yapılacak seçimler için alınacak kararların düzenlenmesi bağlamında ayrı bir kongre hazırlığı içerisine girilmişti. Petersburg'da tanınmış birçok önemli şahsiyet tekrardan kongreye katıldı. Hükûmetten gerekli izin alınmadığından dolayı gizli bir şekilde yapılmak üzere toplantı kararı alındı. Bu toplantıda bir program taslağı kabul edildi. Bir teşkilât oluşturulmasına karar verildi. Bu teşkilâtın "Bütün Rusya Müslümanlarının İttifakı" olarak adlandırılması kararına varıldı. Buna bağlı olarak da idare merkez komitesi oluşturulması ve bütün Rusya'nın on altı bölgeye bölünmesi kararına varıldı. Her bölgeyi, mahallî meclislerin teşkil edecek ve bu meclisler, o bölgede toplanan kongre tarafından seçileceği konusunda fikir birliğine varıldı.⁶¹

Üçüncü büyük kongre, 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nijni Novgorod şehrinde yapıldı. Bu kongrenin gerçekleştirilmesi amacıyla Müslüman mebuslar, harekete geçti. Bunun için Mirza Seyidgeray Alkin, İçişleri Bakanlığından izin almak için görevlendirilmişti. Ancak Mirza Seyidgeray Alkin'in bunu yapamayacağı anlaşılınca Abdürreşid İbrahim, bu görevi ondan teslim aldı. Abdürreşid İbrahim, asıl maksatlarını belirterek izin alamayacaklarını bildiği için İçişleri

⁵⁸ Şenol, a.g.e., s. 21-22.

⁵⁹ Ali Akış, "Bir Bilginin Ardından", **Türk Kültürü**, (321), Pozitif Matbaacılık, Ankara 1978, s. 39.

⁶⁰ Nadir Devlet, "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", **Türk Dünyası Araştırma Dergisi**, (13), Aktif Matbaa, İstanbul 1981, s. 150.

⁶¹ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 137.

Bakanlığının hoşuna gidecek bir dilekçe yazmaya karar verdi. Bu dilekçe ile de Abdürreşid İbrahim, kongrenin toplanması için izin almayı başardı.⁶²

Abdürreşid İbrahim'in bu tavrı, "İttifak" grubu arasında öfke uyandırmıştı. İsmail Gaspıralı Bey, Mirza Seyidgery Alkin gibi liberal görüşlü kimseler, bu şartlar altında kongreye katılmak istemediklerini bildirmişler ve Abdürreşid İbrahim'in arayış bulması ile gergin ortam ortadan kalkmıştı. Bu kongre için resmi olarak izin alındığından dolayı diğer kongrelere oranla bu kongreye katılanların sayısı daha fazlaydı. Abdürreşid İbrahim'in izin aldığı konularda siyasî alanla ilgili herhangi madde yoktu. Bu durum üzerine kongre üyeleri arasında anlaşmazlık meydana gelmişti. Bazıları "İttifak" grubunun kültür meseleleri ile meşgul olması gerektiğini ileri sürerken, bazıları ise siyasî bir teşkilât haline getirilmesinden yana tavrı almışlardı. Bu kongrede, birinci ve ikinci kongrelerde ele alınan kültür ve din meseleleri görüşülmüştü. Bununla birlikte Yusuf Akçura, Rusya Müslümanlarının İslâmiyet etrafında birleşerek bir parti kurmaları gerektiğini savunmaktaydı İleri sürülen bu teklif, kongreye katılanlar tarafından kabul edildi. Ayrıca Ayaz İshakî'nin "İttifak" grubunun sadece zenginlerin partisi olduğu eleştirisi getirmesi ve fakir halkın haklarını koruyamayacağı konusundaki fikirleri çok az kişi tarafından destek gördü. Sonuç olarak bu kongrede, "İttifak" meşrutiyetçi ve demokrat bir yapıya sahip olan Kadet Partisi'nin temel prensiplerini benimsemiş oldu.⁶³

Ayaz İshakî de aynı doğrultuda siyaset ve gazetecilik faaliyetlerine ara vermeden devam etmişti. Bu çerçevede 23 Nisan 1907 tarihinde, *Tavuş* adlı gazeteyi yayınlamaya başladı.⁶⁴ Diğer basılan yayınlar gibi bu gazete de sansüre takılmıştı. Gazetenin çıkarılması için sahibi olarak Arif Biklin adlı biri gösterilmişti. Rus Hükûmetinin baskılarından dolayı dilekçe verip, o kişi üzerinden gazeteyi çıkarmaya başlamışlardı. Fakat Arif Efendi, idareye çok seyrek uğradığından, aralarında sağlıklı bir iletişim kurulamamıştı. Onun ölümü dahi gazete ekibi tarafından duyulmamıştı. Bu durum işlerin daha da kötü bir vaziyet almasına sebebiyet vermişti. Neticede *Tavuş* adlı gazetenin idaresi, Rus polisi tarafından basıldı. Bu sırada Stolypin⁶⁵ II. Duma'yı dağıttı. Bu değişikliklerle beraber bir bildirge ilan edildi. Bunun sonucunda ülke genelinde sert tedbirler alınma yoluna

---

⁶² Giray Saynur Bozkurt, **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 301.

⁶³ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 138-144.

⁶⁴ Şinasi Sükan, "Dört Türk Mütefekkirine Ait Biyografi", **Orkun**, (1), Ötüken Neşriyat, Ankara 1962, s. 14.

⁶⁵ Peter Arkadiyevich Stolypin, Dresden'de 1862 yılında dünyaya geldi. Çarlık Rusyası'nın son dönemlerine damgasını vuran önemli bir şahsiyettir. Dönemin Rusyası'nda değişik görevler yaptıktan sonra 1906 yılında İçişleri Bakanlığına atanmıştı. Stolypin'in devrimcilere ve Duma'ya karşı kararlı duruşu, Çar tarafından hoşnutla karşılanmıştı. Bunun sonucunda da aynı yıl başbakan olarak atanmıştı. Onun gerçekleştirmek istediği ilk hedefi, devrimcileri ve liberalleri sindirmektir. Bunun akabinde monarşinin devamını sağlamak ve Rusya'nın modern devlet haline gelmesine öncülük etmek başlıca hedeflerindendi. Bu doğrultuda Stolypin, devletin sosyal kanunlar konusunda aktif çalışmasını sağlamak gibi düşüncelere sahip olmuştu. Ancak Stolypin'in mutlakiyetçi bir yönetimden yana tavrı alması hayatını kaybetmesine sebep olmuştu. Stolypin, 12 Eylül 1911 tarihinde Yahudi asıllı gizli bir polis olan Mordka Bogrov tarafından öldürüldü. Fazla bilgi için bkz. Memet Yetişgin, "Yirminci Asra Girenken Rusya ve Rusların Türklere Yaklaşımı", **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilgi Yayınları, Ankara 2010, s. 201-202.

gidildi. Bu süreçte Ayaz İshakî de polislerin araması sonucu tutuklanıp hapishaneye gönderildi. Kazan hapishanesinde altı ay kadar bir süre kaldı. Daha sonra 1907 yılında Arkhanjelsk'e Avrupa Sibiryası'na sürgüne gönderildi. Fakat Ayaz İshakî, bir yolunu bulup 1908 yılında sürgünden kaçmayı başardı. Sahte pasaport ile Petersburg'da yaşamaya başladı. Ayrıca sahte evraklarla Finlandiya ve Türkiye'ye gitme imkânı buldu. Ancak Ayaz İshakî'nin bu devrede İdil-Ural bölgesinde bulunamadığı bilinmektedir. Çünkü Rusya tarafından ülkeye Ayaz İshakî'nin gelip halkı teşkilâtlandırması istenmemektedir.⁶⁶

Ayaz İshakî'nin Rusya topraklarından uzaklaşması fazla sürmedi. İstanbul'dan arkadaşlarının yardımı ile farklı bir isimle Rusya'ya dönmesi sağlandı. Hatta Ayaz İshakî boş durmayıp, Petersburg'da gizli gazete çıkarmaya başladı. Bu faaliyetleri sonucunda Çarlık polisi tarafından tekrar tutuklandı. Sürgün cezası alarak yeniden Arkhanjelsk'e gönderildi. Sürgün edildiği yer, yazın güneş batmayan, kışın ise hiç güneş doğmayan Mezen kasabasıydı. Ayaz İshakî burada bir yıl kadar sürgün hayatı yaşadı. Romanof sülâlesinin tahta çıkışının üç yüzüncü yıl dönümü olması sebebiyle, 1913 senesinde ilan edilen genel aftan yararlanan Ayaz İshakî, anavatanı Çistay'a dönme şansı elde etti. Kendi köyü olan Yavşirme'de bir ay kaldıktan sonra İdil-Ural'ın merkezi olan Kazan'a geçti. Ancak polis tarafından aranması sebebiyle Kazan'ı terk edip Petersburg'a gitmeye mecbur kaldı.⁶⁷ Ayaz İshakî, halkı tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmıştı. Hatta Ayaz İshakî'nin Kazan halkı tarafından nasıl bir sevinçle karşılandığını tasvir eden çok güzel bir hatıra vardı. Bu olay, Ayaz İshakî'nin Kazan halkı tarafından nasıl çok sevildiğini ve saygı duyulduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Ayaz İshakî, Kazan'a ilk gittiğinde akrabaları ve Kazan halkı tarafından yollarda karşılandı. Onu, kapalı arabalarda gezdirip ve kapalı perdeler arasında ağırladılar. Ayaz İshakî, Kazan'da iken, tiyatro eserlerinden birinin sahnelenmesi kararı alındı. Oyunu seyretmek için Ayaz İshakî de tiyatroya gitti. Kazan halkı bir şekilde Ayaz İshakî'nin tiyatro salonunda olduğunu öğrenmişti. Oyun başladığı sırada, Ayaz İshakî'nin gizlice locaya alındığını anlayan seyirciler, birden alkış tutmaya başlamıştı. Alkış sesini durdurmak için Ayaz İshakî'nin halkı selamlaması gerektiği belirtilmişti. Bunun üzerine Ayaz İshakî, halkı selamlamış ancak alkış sesleri kesileceğine aksine daha da artmıştı. Durumdan şüphelenen jandarma, tiyatronun çevresini sarmıştı. Ayaz İshakî'nin yakalanmaması için jandarmadan saklanması gerekmezd. Bu sebeple Ayaz İshakî'yi güçlükle sahne arkasına alıp dama çıkararak gizlemeyi başarmışlardı. Seyircilerde yaptıkları hatayı anlamış ve ses çıkarmadan yerlerine oturmuşlardı. Bu arada jandarmalar, "*İshakof, İshakof*" diye seslenerek Ayaz İshakî'yi aramaya başlamışlardı. Bazı insanlar sorguya çekilmişti. İlk önce yönetmen Abdullah Kâri'yi sorguya almışlardı. O da büyük bir cesaret örneği göstererek Ayaz İshakî adlı birinin tiyatro salonunda olmadığını belirtmişti. Hatta onun Petersburg'da olması gerektiğini ifade

⁶⁶ İshakî, "Gazetecilik İşinde 25 Yıl", s. 229.

⁶⁷ Ali Akış, "Ayaz İshakî İdilli", **Türk Dünyası**, (20), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 90-91.

etmişti.⁶⁸ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ayaz İshakî, Rusya Türkleri üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Onun tiyatro sahnesinde varlığı bile halkı coşturmaya yetiyordu. Halk üzerinde böyle bir etki yaratmaya sahip olan bir kişiye Rusya'nın göz yumması beklenemezdi.

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî, ihtilâlcî düşünce ve eylemlerinden dolayı uzun yıllar boyunca sürgün hayatı yaşamıştı. Sürgünden dönünce Tatarların maddî ve manevî yardımlarıyla Petersburg'da 1913 yılında *İl* adlı gazeteyi kurdu. Gazete bir yıl sonra da Moskova'da yayınlanmaya başlandı. Ayaz İshakî bu dönemde sosyalist fikirlerden ve politik radikalizmden uzaklaşmış ve bunun sonucunda *İl* adlı gazete sosyalist fikirlerden arındırılmış oldu. Bundan sonra gazete, Rusya Türklerinin millî yayın organı haline geldi.⁶⁹

1914 yılına gelindiğinde Rusya'da mutlakîyetçi yapı tekrar güçlendi. Rus olmayanlara karşı tekrar baskı oluştu. Basın faaliyetlerine de baskı uygulanmaya başlandı ve Rusya Türkleri üzerinde tekrardan kontrol sağlanmaya çalışıldı. Üçüncü Kongre'nin toplanmasından sonra düzen değişmiş ve "İttifak" adlı grubun dağılmasına sebep olmuştu. Duma'da görev yapan Müslüman Fraksiyonu başkanı Kutluğ Muhammed Tevkilev ile üyelerinin çabaları sonucunda, 15 Haziran 1914 tarihinde Petersburg'da Bütün Rusya Müslümanları IV. Kongresi yapılmasına karar verildi.⁷⁰ Öncekilere göre kalabalık olmamasına rağmen, bu kongrede de önemli şahsiyetler yer aldı. Kongrede, dinî konular esas konuyu teşkil etmekteydi. Dinî konularla birlikte diğer konularda ele alınıp uzlaşmaya varıldı. Bunlar arasında ortak bir Türk edebî dili meydana getirilmesi meselesi de yer aldı. Bu maksatla Ayaz İshakî, Moskova'da çıkartılan *İl* gazetesinde düşüncelerini dile getirmişti. Onun bu yazısındaki düşünceleri şunlardı:

İdil boyu Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Kafkaslılar, Türkistanlılar, Sünnîler ve Şiiler hepsi de aynı ihtiyaçları olan Müslüman kavimleridir. Dolayısıyla onlar, birbirinden ayrı hayat tarzı sürmelerine birbirleriyle dalaşmalarına rağmen hepsi de kardeşirler ve birbirlerini kolayca anlayabilir ve birlikte yaşayabilirler.⁷¹

Ayaz İshakî'nin bu yazısındaki düşüncelerine bakıldığında, o dönemde Rusya Türkleri arasında Türk birliği konusunda önemli bir birlikteliğin sağlanmaya başlandığını göstermesi açısından önemlidir. Fakat çok geçmeden *İl* adlı gazete, 27 Mart 1915 tarihinde kapatıldı. Çünkü Rusya, bu gazeteyi siyasî bakımdan kendisi için zararlı görmekteydi.⁷²

⁶⁸ Saadet Çağatay-İshakî, "Ayaz İshakî'den Hatıralar", **Kazan Dergisi**, (12), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 25-26.

⁶⁹ Agay, a.g.m., s. 30-31.

⁷⁰ Sabahattin Şimşir, **Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 292.

⁷¹ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 154-155.

⁷² Alsu Kamaliev, **Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî**, Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 50.

İl adlı gazete kapandıktan sonra Ayaz İshakî, gazetecilik faaliyetlerine ara vermeden devam etti ve bu seferde *Söz* adlı gazeteyi yayınlamaya karar verdi.⁷³ Ayaz İshakî, *Söz* adlı gazetenin çıkarma iznini 1916 yılında elde etti. Gazete, yayımlandığı ilk günden itibaren bütün Türkistan'ın derdini, Rusya Türk-Tatarlarının derdi yapmaya çalıştı. Bu gazete yayınlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra geniş bir okuyucu kitlesine ulaştı. Gazetenin bu başarısı üzerine Rus Hükûmeti, gazeteyi kendisi için zararlı görmüş ve kapattırma kararı almıştı⁷⁴ ve Eylül 1916 tarihine gelindiğinde ise *Söz* adlı gazete kapatıldı. Bundan dolayı da Ayaz İshakî siyasi faaliyetlerini yürütebileceği bir gazeteden mahrum kaldı. Bu duruma gönlü razı olmayan Ayaz İshakî, vakit kaybetmeden Şakir Mustayıf adına *Bizning İl* adlı gazeteyi çıkarma iznini aldı. Ancak gazetenin çıkarılmasına izin verilmesine rağmen bu gazeteye bir sansürcü atandı. Fakat Ayaz İshakî'nin her türlü müdahaleye karşı bitmek bilmeyen bir azmi vardı. Çünkü Ayaz İshakî, millî duyguları halka aşılama büyük başarılar sağlayan *İl* ve *Söz* gazetelerinin halkta bırakmış olduğu etkileri biliyor ve buna göre bir durum siyaseti izlemeyi daha doğru buluyordu. İlk olarak, *İl* ve *Söz* gazetelerini sansür unutana kadar çıkarmış olduğu bu yeni gazetede, büyük konuları ve büyük sorunları ortaya koymama kararı almıştı. Çünkü bu şekilde davranmazsa Rus Hükûmeti'nin daha fazla dikkatini çekecek ve bunun sonucunda başarılı bir yol izleyemeyecekti.⁷⁵

İdil-Ural coğrafyasında Türkler, Rusya içerisinde Çar Hükûmeti'ne karşı böyle bir mücadeleye girişmişken dünya genelinde de önemli siyasî olaylar meydana gelmeye başlamıştı. Bu dönemde, Rusya'nın dış olaylarla ilişkisi, iç dünyasına da yansımaya sebebiyet vermişti. Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırılan bu askerî mücadele, 1914 yılında dünya genelinde önemli değişikliklere zemin hazırlamıştı. Fakat savaşın çıkmasının diğer sosyal olaylarda olduğu gibi tek bir sebebi yoktu. Zaten modern dünyanın gelişiminde büyük bir öneme sahip olan bu savaşın nedenini, tek bir sebebe bağlamamız yanlış olur. Bunun sebeplerini, 1914 yılından yüz yıl öncede, 1815 yılından itibaren meydana gelen olaylarda aramak gerekmektedir. Sanayileşmeyle birlikte XIX. yüzyılda önemli değişiklikler meydana gelmişti. Gelişen ve genişleyen sömürgecilik faaliyetleri Avrupa'nın dar sınırlarından çıkarak, yeni kıtalara yayılması büyük devletler arasındaki çatışmanın da geniş alanlara yayılmasına sebep olmuştu.⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri çeşitli ekonomik, siyasî ve askeri konulara dayanmaktaydı.⁷⁷ Fakat bu savaşta meydana gelen ve Rusya tarihinde çok önemli bir yer tutan Bolşevik İhtilâli'nin önemi çok büyüktü. Bu ihtilâlin sebeplerini, Fransız İhtilâli'nden beri Rusya

⁷³ Kaçalın, a.g.m., s. 474.

⁷⁴ Hülya Argunşah, "Ayaz İshakî'nin Edebi Kişiliği ve "Üyge Taba" Romanı", Abdulkadir Yuvalı vd. (Haz.), **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1966, s. 54.

⁷⁵ İshakî, "Gazetecilik İşinde 25 Yıl", s. 239-240.

⁷⁶ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1915**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2012, s. 131-132.

⁷⁷ Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih (1789-2010)**, 8. Baskı, Der yayınları, İstanbul 2010, s. 551.

içerisinde meydana gelen olaylarda aramak gerekir. Özellikle Rusya’da bu durumun oluşmasında fikir akımları, köylü meselesi ve işçi meselesi gibi konular yer almaktaydı.⁷⁸ Ayaz İshakî, bu bağlamda Çarlık Rusyası’nın uygulamalarından halkın memnun olmadığını belirtti. 1914 yılına gelindiğinde ise dönemin Rus Hükûmeti’nden memnun olan üç sınıfın mevcut olduğunu gündeme getirdi. Bunların; toprak sahibi asilzadeler, tüccarlar ve din adamları olduğunu ifade etti. Sonuçta Ayaz İshakî’nin ifadesine göre ülkenin çok az bir kısmı mevcut sistemden memnundu.⁷⁹

Mevcut düzenden rahatsız olan kesim, vakit kaybetmeden duruma müdahale etti. Bu dönemde etkin olarak, Bolşeviklerin fikir babası olan Vladimir İliç Lenin yer almaktaydı. Lenin ve arkadaşları, Çarlık Rusyası’nı yıkıp, bunun yerine sözde daha demokratik bir sistem kurma mücadelesine giriştiler. 1917 yılının Şubat ayında gerçekleşen devrim ile Çar II. Nikola tahttan indirildi. Devrimden sonra ise Çar Hükûmeti’nin yerini öncelikle Menşevikler, daha sonra ise Bolşevikler ele geçirdi. Bunun sonucunda da monarşiyi destekleyenler ile devrimi destekleyenler arasında mücadele başlamış ve devrim taraftarı olanlar istediklerine ulaşmıştı. Bolşevikler de iktidarı ele geçirdikten sonra zaman kaybetmeden kendi düzenlerini Rusya içerisinde yerleştirmeye koyuldular.⁸⁰ Özellikle Lenin, 1905 yılında yaşanan ekonomik sıkıntılara karşı Rus halkının vermiş olduğu tepkiye yakından şahit olmuştu. Bunlar içerisinde de köylü isyanlarının ruhunu derinden hissetmişti. Lenin bu amaçla Bolşevik ruhunu oluşturdu. Ayaz İshakî Bolşevik ruhunu anlamak için Lenin’i iyi anlamının çok önemli olduğunu savunmaktaydı. Bu bağlamda Ayaz İshakî, Lenin hakkında önemli çıkarımlarda bulunmuştu. Ayaz İshakî’nin Bolşevikler hakkındaki görüşlerini ortaya çıkarması bakımından onun bu görüşleri önemli bir yer tutmaktadır. Ayaz İshakî’ye göre Lenin ve arkadaşları kendi çıkarları doğrultusunda başka insanlarla arkadaşlık kurabilecek bir karakter yapısına sahipti. Ayrıca Bolşeviklerin söyledikleri ve vaat ettikleri şeylerin tam tersini yaptıklarını belirtti. Bu şekilde Ayaz İshakî, halkın Bolşeviklerden de umduğunu bulamadıkları konusuna dikkatleri çekti.⁸¹

İhtilâl, Çarlık Rusyası’nın içinde bulunduğu kötü şartlar dolayısıyla gerçekleşmişti. Ayaz İshakî ise bu ihtilâli, “ilk demokrat devrim” olarak adlandırmıştı. O da bu maksat ile Kazan’a gidip çalışmalara başladı.⁸² Şubat İhtilâli olarak da adlandırılan bu ilk ihtilâl, Rusya içerisindeki Müslüman Türkler tarafından da heyecanla karşılandı. Bu ihtilâlle birlikte Ayaz İshakî ve arkadaşları Kazan Türklerinin bağımsızlığı için tekrar mücadeleye giriştiler. Moskova’da *İl* adlı

---

⁷⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 168-170.

⁷⁹ Ali Akış, “Anılar: Anlatan Ayaz İshakî (1885-1919)”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 303.

⁸⁰ Çağatay Benhür, “Türk-Rus İlişkileri (1917-1920)”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (19), Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 2008, s. 84-85.

⁸¹ Leyla Devrisheva, “Rusya’dan Türkiye’ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali”, **Mediterranean Journal of Humanities**, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Antalya 2014, s. 64-65.

⁸² Akış, “Anılar: Anlatan Ayaz İshakî (1885-1919)”, s. 303.

gazete yeniden çıkarılmaya başlandı.⁸³ Sonuç olarak Rusya’da meydana gelen bu hürriyet hareketleri, bütün halkı harekete geçirdi. Özellikle Kazan Türkleri, ihtilâlden çok şey beklemekteydi. Hatta bu maksatla mahallî ve genel toplantılar yapıldı.⁸⁴

Ayaz İshakî, Şubat İhtilâli’ni ilk demokratik devrim olarak nitelendirmesine rağmen, ilmî bakımdan bir ihtilâl olmadığını da ileri sürüyordu. Ona göre Rus olmayan milletlerin ülke içerisindeki huzursuzlukları ile köylü askerlerin memnuniyetsizliklerinden oluşan bir halk isyanıydı. Burada Baltık milletlerinin, Ukraynalıların, Kafkasyalıların, Kırımhlıların, Türkistanlıların, Belarusların ve İdil-Ural Türklerinin istiklâlleri uğrunda giriştikleri mücadeleyi yansıttıklarını belirtmekteydi. Ayrıca bu fikirleriyle birlikte iktidardakilerin koltuk kavgalarının bu isyana genel bir ihtilâl süsü verdiği fikrini ortaya koymaktan çekinmedi.⁸⁵

Çarlık Rusyası, Şubat İhtilâli ile sona erdiği zaman Tatar Türkleri bu duruma hazırlıklıydı. Çünkü 1905 yılında gerçekleşen ihtilâl ile Tatar halkı böyle bir duruma daha önceden alıştı. Bu sebeple de bağımsızlık mücadelesine olan inançları diğerlerine oranla daha fazlaydı. Tatar aydınları da vakit kaybetmeden meydana gelen politik ortamdan faydalanma yoluna gittiler. Rusya Müslümanlarının siyasî ve millî sorunlarını çözmek ve bu fırsatı kaçırmamak için somut adımlar atılmaya başlandı. Bunun için Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’nin 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında toplanma kararı alındı ve bu kongrenin başkanlık divanına getirilen kişiler arasında Ayaz İshakî de yer almaktaydı.⁸⁶

Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’ne katılan Yabancı Dinler Dairesi Başkanı Kotlayerski, konuşmasında Rusya içerisinde yaşayan Müslümanların ve Rus olmayan milletlerin sorunlarına öncelik verileceğini belirtti. Bu sorunları, din ve eğitim meseleleri üzerinden değerlendirdi. Ancak bu hakların sadece hükûmet içerisinde yer almayı kabul edenlere verileceğini, aksine Rusya’dan ayrılma taraftarı olanlara verilmeyeceğini ifade etti.⁸⁷ Bu ifadeler üzerine Ayaz İshakî rahatsızlığını dile getirdi. Ona göre bu durum büyük bir hataydı. Çünkü Müslümanların çözülmeyi bekleyen sorunları sadece din hakkında değil, başka birçok önemli meseleyi de kapsıyordu. O, bu konuyu şu şekilde ifade etmişti: “*Biz, Geçici Hükûmet temsilcisinin ve bütün Rus halkının bu hata üzerine dikkatlerini çekmeliyiz. Biz bunun bir hata olduğunu ispat etmeliyiz.*” Ayaz İshakî’nin bu sözleri alkışlarla ve sevinçle karşılandı.⁸⁸

---

⁸³ Binark, a.g.m., s. 12.

⁸⁴ Akdes Nimet Kurat, “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, **Kazan Dergisi**, (14), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975, s. 4.

⁸⁵ Ereli, a.g.m., s. 11.

⁸⁶ Devletşin, a.g.e., s. 78-92.

⁸⁷ İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, **DİA**, 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 97-98.

⁸⁸ Devletşin, a.g.e., s. 94-95.

Ayaz İshakî, bu kongrede görüşlerini samimiyetle ortaya koymaktan çekinmedi. Ona göre Türk milletinin coğrafi sebeplerden dolayı aynı mekânlarda değil, farklı coğrafi bölgelerde yaşamak zorunda kalması çok önemli bir meseleydi. Bu sebeple de milleti aydınlatmanın zor olduğunu belirtiyordu. Daha sonra bu zorluğun oluşmasındaki sebepleri ortaya koydu. Bunları ise Türk milletini oluşturan topluluklar arasındaki medeniyet seviyesindeki farklılıklar ve bunların bir kısmının siyasî teşkilatlarının olmamasında gördü. Hatta bağımsızlıklarını kaybettiklerinden beri mirzalarının, beylerinin ve ağalarının Ruslara hizmet etmekten başka bir faaliyet yapmadıklarını ve bunun sonucunda da gelişmenin sağlanamadığını belirtti. Bu düşüncelerini ileri sürdükten sonra da birlikteliğe olan inancını belirtmek için Rusya'da yaşayan diğer Türk aydınların çoğunun Türk-Tatarlarından farklı bir medeniyete sahip olmadıklarını dile getirdi. Ayaz İshakî'nin konuşmasında üzerinde durduğu bir başka nokta ise, mevcut kongrede Rusya Müslümanlarının vekili olarak buldukları ve onlara Rus partilerinden herhangi bir fayda gelmeyeceği konusuydu. Ayaz İshakî son olarak, bu durumdan nasıl uzaklaşılabilirliği konusu üzerinde durdu. Ona göre başarı sağlanabilmesi için kongrede bulunan grupların bütün menfaatlerinden vazgeçip siyasî birlik kuruluncaya kadar birleşmeleri gerekmektedir. Ayrıca kuracağı siyasî birlik ile ne sol tarafı ne de sağ tarafı içine almadan yani bir gruplaşma içerisine girmeden kendi yollarını bulmaları gerektiğini ileri sürmekteydi.⁸⁹

1917 yılında meydana gelen bu ihtilâl ile Rusya'daki bütün millî topluluklar, kendi meselelerini serbestçe gündeme getirme ve inceleme imkânı buldu. Bu yeni demokratik şartlarda Rusya Müslümanları, kendi sorunlarını çözmek için ortak yollar aramaya koyuldular.⁹⁰ Kongre sonunda da Millî Şura'yı kurmaya ve bunun alanını tayin etme kararına varıldı. Bu konuda söz alan Ayaz İshakî, düşüncelerini şöyle ifade etti:

Ben kongrenin başlıca görevinin, Rusya'nın yirmi dokuz milyon Türk-Tatarları da dâhil otuz milyon Müslümanın gelecekte takip etmeleri gereken politik, ekonomik, sosyal yolunu tayin etmek olduğu düşüncesindeyim. Ben kongrenin bu yolu tayininde yardımcı olmaya çalışacağım... Bizim tarihi ödevimiz, yaptıkları çeşitli işler ve tek olmayan düşünce tarzı yüzünden bölünen Rusya Müslümanlarını bir siyasî program etrafında ve tek bayrak altında birleştirmektir. Çeşitli sınıflarımız, grup ve kabilelerimiz şu anda, hiç olmazsa geçici olarak yeni yapının temeli atılincaya kadar kendi küçük yararlarını ve mahallî çıkarlarını unutmalıdırlar.⁹¹

Ayaz İshakî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Rusya Müslümanlarının, ekonomik, sosyal ve politik alanlarda birlik oluşturmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda Rusya'ya karşı mücadele içerisine girmeleri gerektiğini belirtti. Ayrıca Ayaz İshakî, Rusya Müslümanlarını tek

⁸⁹ İhsan Ilgar (Haz), **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 385-396.

⁹⁰ Nadir Devlet, **İdil-Ural'da Bağımsızlık Hareketi-Millet Meclisi 1917-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 2.

⁹¹ Devletşin, a.g.e., s. 139.

bayrak altında toplayarak siyasî bir teşekkül oluşturma gayesindeydi. Bu birliğin her şeyin üstünde olması gerektiğini belirtti ve bu birliktelik ile istenilen hedefe ulaşabileceklerini ileri sürdü.

Ayaz İshakî'nin Millî Şura'nın kurulması hakkında teklif ettiği bazı maddeler mevcuttu. İlk olarak Rusya Müslümanlarının bir parti etrafında toplanması konusunda ki düşüncelerini belirtti. Buna bağlı olarak bütün kabilelerin temsilcilerinden oluşan bir Millî Şura meydana getirilmesinden yana bir tavır almıştı. Hatta Millî Şura'ya imkânlar doğrultusunda kadınların da seçilmesi gerektiğini ileri sürdü. Sonuç olarak Ayaz İshakî, ileri sürdüğü çeşitli maddelerle Rusya Müslümanları arasındaki birliğin önemi üzerinde durdu.⁹²

Ayaz İshakî, Rusya Müslümanlarının birlikteliğini sağlamaları için her türlü mücadeleyi vermekteydi. Bunun için Moskova Müslüman Şurası'nın başkanı unvanı ile kongre üyelerine, Moskova Millî Şurası'nın düzenlediği bir ziyafet vermişti. Zaten onun görevi sadece bununla sınırlı değildi. Bu göreviyle birlikte Moskova'da yapılan Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde, Kazan'da yapılan İkinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde ve yapılan çeşitli toplantılarda görevli olan kişiler arasında yer almaktaydı. Onun en önemli amacı, Türk halkının birliğini sağlamak ve Rusya Müslümanlarının millî ve medenî özerkliklerine kavuşmalarına vesile olmaktı. Ayrıca Ayaz İshakî bu görevlerine ek olarak Moskova Müslümanlarını temsilen, İç Rusya Müslümanları Millet Meclisi'nin üyesi olarak çeşitli görevlerde bulunmuştu.⁹³

Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde ve 4 Ağustos 1917 tarihinde Kazan'da toplanan kongrede, bütün Asya Türklerini içerisine alacak Rusya'ya bağlı bir cumhuriyet kurma fikri tartışıldı. Burada Zeki Velidî Togan, Türk kavimlerinin tek başına muhtariyete ve federasyona sahip olmaları fikrini savundu. Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî ise Kazan Türkleri idaresinde Rusya Müslümanları birliğinin taraftarlığını savundular. Bu görüşler doğrultusunda, Tatar-Başkurt, ünitarist-federalist tartışmaları uzun yıllar sürdü. Ayaz İshakî, 1917 yılının sonlarına doğru Ufa'da kurulan muhtar İdil-Ural Hükûmeti'nin dış işlerini yürütmek üzere göreve getirildi.⁹⁴ Sonuç olarak Rusya Müslümanları arasında teşkilatlanma faaliyetleri ara vermeden devam etti. Kazan'da 1917 yılında toplanan kongrede siyasî ayrılıklar görüldü. Fakat bu kongre ile millî ve kültürel muhtariyet verilmesi kararına varıldı. Hatta Ufa şehrinin de millî idarenin merkezi olması konusunda karar birliği sağlandı.⁹⁵

⁹² Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, s. 330-331.

⁹³ Devletşin, a.g.e., s. 145-147.

⁹⁴ Kaçalın, a.g.m., s. 474.

⁹⁵ Azade-Ayşe Rorlich, **Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları**, (Çev. Ahmet E. Uysal), ODTÜ Yayınları, Ankara 1984, s. 12.

20 Kasım 1917 tarihinde Ufa’da açılan meclisin ilk günü, “bayram günü” olarak ilân edildi. Millî Meclis, elli beş gün boyunca çalıştı. 15 Ocak 1918 tarihine kadar bu çalışmalarına devam etti. Bunun sonucunda da Millî Meclis tarafından “İdil-Ural” adıyla bir özerk devlet kurulma kararı alındı. Bu kararın gerçekleşmesi için özel bir komite oluşturuldu. Fakat Tatar alaylarının durumu zamanla kötü bir vaziyet aldı. Çünkü Bolşevikler, Kazan’da İdil-Ural Cumhuriyeti’nin kurulacağı zamanda bu oluşuma müdahalede bulunmakta geç kalmadılar. Hatta Tatar aydınlarına, 1918 yılında kendilerini feshetmeleri konusunda çağrıda bulundular. Bununla birlikte Tatar liderleri, tutuklandı ve kısa süren bir savaşın ardından da Tatar aydınları bu güce boyun eğmek zorunda kaldılar.⁹⁶

Maddî ve manevî olarak yıllardır yağmalanan Tatar Türkleri, 1917 İhtilâli ile ülkelerinin eski özgürlüğüne kavuşabileceklerini ümit etmişlerdi. Ancak durum bunun aksine daha da kötü bir yol aldı. Özellikle ihtilâlden sonra oluşturulan “Tataristan Respublikası” yani Tataristan Cumhuriyeti, tarihi, coğrafi, siyasî ve demografik koşullara bağlı olmadan oluşturulmuştu. Hatta İdil-Ural coğrafyası, bu statüyü bile alamayarak küçük bir muhtarlık olarak düzenlendi.⁹⁷

Bolşevikler tarafından İdil-Ural bölgesinin işgal edilmesi ile Ayaz İshakî’nin gazetesi kapatıldı ve basımevini 11 Nisan 1918 tarihinde el konuldu. Bundan sonra Ayaz İshakî kaçarak Sibiryâ’nın Kızılyar şehrine yerleşti. Yayıncılık faaliyetlerini ara vermeden sürdürmek isteyen Ayaz İshakî, Kızılyar’da Abdullah Battal Taymas ile beraber 7 Aralık 1918 tarihinde *Mayak* adlı gazeteyi çıkardı.⁹⁸ Bu gazetenin başyazarı olarak Ayaz İshakî, önemli konuları ele aldı. Gazetenin yayınlanması beklenilenden daha fazla bir etkiye sebep oldu. Tatar halkı, bu gazetenin yayınlanmasını sevinçle karşıladı. Hatta Sibiryâ’da en çok okunan gazetelerden biri oldu.⁹⁹

Bolşeviklerin, İdil-Ural coğrafyasına, 1920 yılında yerleşmesi ile Ayaz İshakî, millî idarenin dış işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirildi. Bu görev sebebi ile de Birinci Dünya Savaşı sonunda Paris’te yapılacak Sulh Konferansı için Paris’te bulunuyordu.¹⁰⁰ Sulh Konferansı için görevlendirilen kişiler arasında Sadri Maksudî Bey de vardı. O da Kazanlıların haklarını savunmak için Paris’e gitti.¹⁰¹ Sadri Maksudi Bey, Kazanlıların haklarını savunmak için büyük bir teşkilatlanma yoluna gidilmesinin daha doğru olduğunu savundu. Çünkü bağımsız hükûmet,

⁹⁶ Ayaz İshakî, **İdil-Ural Devleti 1917-1918**, (Çev. Bayram Kodaman), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 23-27.

⁹⁷ Mustafa Öner, “Şairini Bayrak Yapan Ülke: Tataristan”, **Yeni Türkiye**, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1499.

⁹⁸ Kaçalın, a.g.m., s. 474.

⁹⁹ İshakî, “Gazetecilik İşinde 25 Yıl”, s. 246-247.

¹⁰⁰ Sultan, a.g.m., s. 116.

¹⁰¹ Halil İnalçık, “Sadri Maksudî Arsal (1880-1958)”, **Türk Kültürü**, (1), Pozitif Matbaacılık, Ankara 1962, s. 50.

Bolşeviklerin saldırıları sonucu yıkılmıştı.¹⁰² Ayaz İshakî, Sadri Maksudî'nin Paris'te yaptığı konuşmayı şu şekilde ortaya koydu:

Sadri Bey söze başladı. Önce bizim millî hareketimizin tarihini anlattı. Onu bitirince müdür, coğrafi mevkimiz hakkında açıklama istedi. Sadri Bey, İdil-Ural ülkesi hakkında ayrıntılı bilgilerle cevap verdi. Bundan sonra inkılâp zamanındaki coşkun millî kalkınmamızdan, millî birliğimizden söz etti. Kerenski Hükûmetiyle münasebetimizin iyi olduğunu anlattı. Millet Meclisi, Millî İdare, Millî Ordu kurduğumuzu ve Millî Fon tesis ettiğimizi ayrıntılı bir şekilde açıkladı. Bolşeviklerle münasebetimizin düşmanca olduğunu, Bolşeviklerin bizim bütün millî müesseselerimizi imha ettiğini belirtti. Kurucu Meclis (Uçreditelnoye Sobraniye)'te olduğumuz gibi onlarla birlikte savaş cephesinde, Bolşevik aleyhine savaşa iştirak ettiğimizi ve Amiral Kolçak'ın bizim millî maksatlarımıza karşı çıktığını bildirdi.¹⁰³

Bolşeviklerin bölgede hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra olaylar beklenilenin aksine bir seyir almıştı. Çünkü Tatar, Başkurt, Çuvaş gibi Türk ve Mari, Udmurt, Mordva gibi Fin-Ugor soyuna ait halkların ortak federasyon meydana getirmek için oluşturmaya çalıştıkları "İdil-Ural Devleti" projesi gerçekleştirilememişti.¹⁰⁴ Bu konferansta Sadri Maksudî Bey ile Ayaz İshakî, Kazan Türklerinin millî menfaatleri için büyük mücadeleler verdiler. Bu heyetin üyeleri arasında Fuat Tuktar da yer almıştı. Hatta Ayaz İshakî, bu dönemde Fransızca bir eser yayınladı. Bu eser, Rusça ve Lehçeye de tercüme edildi.¹⁰⁵ Konferansın sonunda Sadri Maksudî Bey'in ve Ayaz İshakî'nin göstermiş oldukları gayret, İdil-Ural Cumhuriyeti'nin yaşamasına yetmedi. Ancak halkın millî duygularını harekete geçirmesinde büyük bir faydası oldu.¹⁰⁶

Sovyet Rusyası'nda yaşanan gelişmeler sonucunda bu üyelerin Rusya'ya dönmelerine izin verilmedi. Bunun sonucunda, heyetin üyelerinden Ayaz İshakî, Avrupa'da ve Uzak Doğu'da yer alan Tatar halkıyla birlikte mücadelesini devam ettirme kararı aldı. Bu bağlamda Ayaz İshakî, İdil-Ural bölgesinin bağımsızlığı için lider pozisyonunu üstlendi.¹⁰⁷ Ayaz İshakî Uzak Doğu yolu ile Berlin'e geçti. Oradan da Türkiye'ye geldi. Hatta Türkiye'de yazma faaliyetlerini sürdürdü. Bunun için Türkiye'de iken *Türk Yurdu* adlı dergide yazılar yazdı. Ayaz İshakî bu dergide 1924'ten 1927 yılına kadar faaliyet gösterdi.¹⁰⁸

¹⁰² Mustafa Keskin, "Sadri Maksudî Arsal'ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri", **Türkiye Cumhuriyeti Devletin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, s. 363.

¹⁰³ Ayaz İshakî, "Günlük Notlarından Önemli Parçalar", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 219.

¹⁰⁴ Nadir Devlet, "Tataristan Ayaz İshakî'ye Yeniden Kavuştu (10.2.1878-22.7.1954)", **Türk Kültürü**, (394), Pozitif Matbaacılık, İstanbul 1996, s. 108.

¹⁰⁵ Binark, a.g.m., s. 13.

¹⁰⁶ Yakup Deliömeroğlu, "Tataristan, Başkurdistan", **Yeni Türkiye**, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1438.

¹⁰⁷ A. Ahat Andican, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 63.

¹⁰⁸ Akış, "Ayaz İshakî İdilli", s. 91.

Ayaz İshakî, bu süreci çetin mücadeleler vererek atlattı. O, bu dönem zarfında hem Bolşevikler tarafından hem de Çarlık polisi tarafından aranan tehlikeli bir kişi olarak görülmekteydi. Ancak Ayaz İshakî, hem Bolşeviklere hem de Çarlık Hükûmeti'ne karşı giriştiği mücadeleden asla geri durmadı. Çünkü daha önce nasıl Çarlık Hükûmeti'nin suçlu olarak aradığı bir kişi olduğu gibi bu dönemde de Bolşevikler tarafından aranan düzen bozucu bir milliyetçi olarak suçlanıp aranmaktaydı. Ancak hiçbir suçlama ya da asılsız iddia, Ayaz İshakî'nin doğru bildiği yoldan dönmesine sebep olmadı. Bu durum onun azmini daha da güçlendirmiş ve başka bir bölgede yeni mücadelelerde kendini bulmasına sebep olmuştu.¹⁰⁹ Ayaz İshakî, bu sebeple hiç vakit kaybetmeden İdil-Ural coğrafyası için mücadelesine devam etti. Merkezi Varşova'da yer alan Promete Teşkilatı'nın çağrısı üzerine 1927 yılında Varşova'ya gitti.¹¹⁰

1.3.1. Ayaz İshakî ve Promete Teşkilatı'ndaki Rolü

Promete Teşkilatı, 1926 ve 1939 yılları arasında varlığını devam ettirmiştir. Polonyalı devlet adamı Mareşal Josef Pilsudski'nin kurduğu¹¹¹ bu teşkilatın oluşum sürecine bakmak için biraz daha geçmişe gitmek gerekmektedir. 1900'lü yıllara gelindiğinde Rusya'da partilerin ortaya çıkmasına paralel olarak Polonya'da da çeşitli partiler kurulmaya başlanmıştı. Bunların en önemlilerinden bir tanesi de Dmowski liderliğinde kurulan Ulusal Demokrat Parti'ydi. Bunun karşısında Josef Pilsudski liderliğindeki Polonya Sosyalist Partisi yer almaktaydı. Bu parti diğer partilere oranla daha radikal ve bağımsızlık hedefleyen bir politika takip etmekteydi. Pilsudski, Rusya parçalanmadan Polonya'nın bağımsız olamayacağına inanmaktaydı. Hatta o, dönemin Rusyası'nın yıkılması amacıyla daha önce Çarlık Rusyası içerisinde yaşayan Rus olmayan milletlerle ve Osmanlı Türkleriyle işbirliği yapılması gerektiğini ileri sürüyordu. Bu düşünceleri dolayısıyla Promete Teşkilatı'nın lideri olarak görüldü. 1926 yılına gelindiğinde ise Polonya ve Promete Teşkilatı için bir dönüm noktası yaşandı. Mareşal Pilsudski askeri darbe sonucu iktidara el koydu ve vakit kaybetmeden harekete geçti. Pilsudski, Rus istilasını altında ezilen milletlerin temsilcilerini bir araya getirecek nitelikteki siyasî adım için faaliyete geçti. Böylece Promete Teşkilatı'nın siyasî merkezi 1926 yılında Varşova'da oluşturuldu. Bu teşkilatın faaliyetleri doğrultusunda İdil-Ural'ın lideri Ayaz İshakî, 1927 yılında Polonya Hükûmeti'nin daveti üzerine İstanbul'dan Varşova'ya geldi. Hatta bu işi resmiyete dökmek için Promete Teşkilatı ile İdil-Ural Hareketi arasında resmi antlaşma dahi imzalandı.¹¹²

¹⁰⁹ Vassan Girey Cabagi, "Hatırlıyorum", **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 41.

¹¹⁰ Güngör, a.g.e., s. 13.

¹¹¹ Emre Kızır, "Promete Hareketi", **Ötüken Dergisi**, (144), Ötüken Yayıncılık, Ankara 2016. s. 132.

¹¹² Andican, a.g.e., s. 236-246.

Polonya Hükûmeti tarafından desteklenen Promete Teşkilatı, yalnız siyasî faaliyetlerle değil yayıncılık faaliyetleriyle de sesini duyurmaya çalıştı. Bu maksatla Türkçe ve Türkçenin değişik şivelerinde çeşitli yayın organları çıkartıldı. Çünkü bu teşkilat, sadece Bolşevizm'den değil bütün Rusya emperyalizminden kurtulmak isteyen halkların siyasî organı olarak çok etkili olmuştu. Bununla birlikte Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna millî davaları uğrunda Paris'te *Prométhée* adında bir dergi yayınlandı.¹¹³

Ayaz İshakî, Varşova'ya gittikten sonra arkadaşlarıyla beraber İdil-Ural davasını elinden geldiğince duyurmaya çalıştı. Burada "İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi"ni arkadaşları ile birlikte kurdu. Hatta bu komitenin yayın organı olarak *Yana Millî Yul* adlı dergiyi çıkardı. Bu dergi, 23 Aralık 1928 tarihinde yayınlanmaya başladı. Dergi 1928 yılından 1930 yılına kadar *Millî Yul* adıyla anıldı. 1930'dan 1939'a kadar ise *Yana Millî Yul* adını kullandı. Derginin yayınlanma süresi ise İkinci Dünya Savaşı'nın başlama tarihi olan Eylül 1939'a kadar devam etti.¹¹⁴ *Yana Millî Yul*, Promete çalışmaları dâhilinde Berlin'de çıkarılan bir dergiydi. Ayaz İshakî, bu dergide önemli olayların yıldönümleri üzerine yazılar yazdı. Ayrıca dostlarından ölen kişiler için de yazılar kaleme aldı.¹¹⁵

Varşova, Ayaz İshakî'nin haklı davasını savunabilmesinde önemli bir yere sahipti. Bu maksatla Ayaz İshakî, "İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi"nde ve "Promete Teşkilatı"nda 1939 yılına kadar ara vermeden çalıştı.¹¹⁶ Ayrıca Ayaz İshakî'nin bu gibi teşkilatlarda aktif olmasının sebebi, Türk topraklarının her türlü istilâdan kurtarılması için yapılan faaliyetlerin birlik ve düzen içerisinde yapılması konusunda göstermiş olduğu hassasiyettendi. Bu amaçla da bu gibi teşkilatlara üye olmaktan çekinmedi.¹¹⁷

Adolf Hitler'in isteği ile 30 Ağustos 1939 tarihinde *Yana Millî Yul* dergisinin faaliyetlerine son verildi. Çünkü bu dönemde dergi, Varşova'da değil Berlin'de çıkarılmaktaydı. Ayaz İshakî, derginin otuz sayısını ve bazı kitaplarını evinde bırakmıştı. Ayrıca önemli notlarını ve Pilsudski ile yapılan antlaşmalarını da İktisat Bankası'nın emanet kısmına verdi. Zaten Ayaz İshakî, hayatının iki evresinde önemli evrakları bırakıp gitmeye mecbur kalmıştı. Bunlardan ilki Moskova'dan 1919 yılında ayrılırken, bir diğeri de 1939 yılında Varşova'daki evinden ayrılmak zorunda kaldığı

¹¹³ Nadir Devlet, "Türkiye Dışındaki Türkçe Yayınlar (Kuzey Kafkasyalıların Varşova'daki Türkçe Yayınları)", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, (1989), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 252.

¹¹⁴ Güngör, a.g.e., s. 14.

¹¹⁵ Ömer Özcan, "Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, (76), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 57.

¹¹⁶ Fatma Özkan, "Tataristan'daki Sosyal ve Siyasî Fikir Hareketleri İçinde Ayaz İshakî", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, s. 461.

¹¹⁷ Mehmet Emin Resulzade, "Arkadaşım Ayaz", **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlavesidir.), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 30.

zamandı. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın aniden başlaması ile olaylar beklenilenin aksine bir yol aldı. Savaş zamanında bombalı saldırılardan bu banka da hakkına düşen payı aldı. Ayaz İshakî'ye ait olan bu değerli evraklar kayboldu. Ayaz İshakî'nin bu yaşadıklarından da anlaşılacağı üzere o, zorluklar altında bir istiklâl mücadelesi vermişti. Fakat yaşadıklarına karşı, savunduğu davasının yolundan hiçbir zaman şaşmadı.¹¹⁸

1.3.2. Ayaz İshakî'nin İslâm Dünyasındaki Faaliyetleri

Ayaz İshakî, Rusya Müslümanlarının durumunu, bulunduğu her ortamda gündeme getirmeyi kendisi için bir vazife olarak görmüştü. Bu amaçla Ayaz İshakî, 1931 yılında Kudüs'te toplanmış olan İslâm Kongresi'ne katıldı. Çeşitli ülkelerden yüz elli kişinin katıldığı kongrede, Rusya'daki Müslümanların durumu hakkında oradaki delegeleri bilgilendirdi.¹¹⁹

Ayaz İshakî, *Al-Camiatu'l-Arabiyye* gibi o dönemde çıkarılan Arap gazetelerinde ezilen Türk halkının sesini duyurmuştu. Hatta bu gazetede, Ayaz İshakî hakkında ve onun savunduğu davası ile ilgili bilgileri, *Bolşevikler Hâkimiyetinde Rusya Müslümanlarının Durumu* adlı başlık altında verdi. Ayaz İshakî, orada kaldığı sürede çeşitli gazeteler tarafından da büyük ilgi gördü. Gazetenin başyazarı tarafından Kudüs İslâm Kongresi hakkında Ayaz İshakî'ye çeşitli sorular yöneltildi. Ayaz İshakî bu sorulardan bir tanesine şöyle cevap verdi: “*Şayet böyle bir konferansta Rusya mahkûmu Müslüman kardeşimizin davalarını işlemeye ümit bağlamamış olsaydım uzun ve zahmetli bu mesafeyi kat ederek buraya gelmezdim.*”¹²⁰ Ayaz İshakî'nin bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere o, savunduğu davasında hiçbir zaman ümitsizliğe düşmedi. Yılmadan gerek Çarlık Rusyası zamanında ve gerekse Sovyet Rusya zamanında, Rusya Müslümanları için her türlü mücadeleyi verdi. Bu sebeple, İdil-Ural'ın bağımsızlığı için verdiği mücadeleyi diğer İslâm toplumlarına da duyurmayı amaçladı. Yani davasını sadece Rusya topraklarında değil, Avrupa'ya, Uzak Doğu'ya ve Orta Doğu'ya da taşımasını bilmişti.

Ayaz İshakî, 1931 yılında sadece Kudüs İslâm Kongresi'ne katılmadı. Ayrıca Akdeniz'den Yakın Doğu'ya kadar geziler yaptı. Filistin ve Ürdün'ü ziyaret etti. Ziyaret ettiği bu yerlerde kutsal ve tarihî yerler vardı. Ona göre bu yerlerin, bugünü anlamada ve milletlerin geleceğini tayin etmede büyük bir etkisi vardı. Ayrıca Ayaz İshakî bu seyahati sırasında Mısır, Suriye, Lübnan, İtalya gibi yerleri de gezdi. İtalya ziyareti sırasında Papa ile de görüştü. Ona, Rusya Müslümanlarının çektiği zorlukları anlattı. Ayaz İshakî'nin katıldığı yerlerdeki konuşmaları gazetelerde yayınlandı. Ayaz İshakî'nin bu seyahati ile maksadı, başka ülkelerde yaşamak zorunda kalan Tatarları tanımak ve

¹¹⁸ Akış, a.g.e., s. 35-36.

¹¹⁹ Sükan, a.g.m., s. 15.

¹²⁰ Yusuf Uralgiray, “Muhammed Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 98-99.

onların sıkıntılarını dinleyerek onlara yardımcı olmaktı. Ayrıca onun bu ziyaretler sırasında dikkat çektiği başka bir nokta da mevcuttu. Bu husus ise gittiği memleketlerde, Tatar Türklerinin meslek sahibi ve saygıdeğer bir durumda bulunuyor olmalarıydı. Fakat bu hoşnutluğunu belirttiikten sonra Tatarların kendi memleketlerinden uzakta, başka devletlere hizmet etmelerinden de üzüntü duymaktaydı. Onların da diğer halklar gibi bağımsız bir devlete sahip olmaları gerektiğini savunuyordu.¹²¹

Ayaz İshakî ezilen halkının sesini tüm dünyaya duyurabilmek için mücadelesine kaldığı yerden devam etti. Bu amaçla, Uzak Doğu'da yer alan Tatar halkına yalnız olmadıklarını hissettirdi. Halkın, Uzak Doğu'da, Türk-Tatar topluluğunun millî bilincini canlı tutmak için yayıncılık faaliyetlerine girişti. Ayaz İshakî, 1935 yılında Mukden'de halkın birliğini sağlayan *Millî Bayrak* adlı gazeteyi çıkardı. Bu gazete, 1935 ve 1945 yılları arasında faaliyet gösterdi. Gazete Uzak Doğu'da yaşayan Türk-Tatarlar tarafından da sahiplenilerek millî bilincin oluşmasında büyük fayda sağladı.¹²²

Ayaz İshakî, bitmek bilmeyen enerjisi ve inancı ile siyasî mücadelesini vermeyi hayatının sonuna kadar kendisine düstur edinmişti. Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan bu şahsiyetin siyasî faaliyetleri, hiç durmadan devam ediyordu.

1.3.3. Ayaz İshakî ve Uzak Doğu'daki Faaliyetleri

Ayaz İshakî, millî mücadelesini sadece doğduğu topraklarda değil, Türklerin yaşadığı her yerde sürdürdü. Bu yerlerden birisi de Uzak Doğu'ydu. O, buradaki Türk-Tatar topluluğunun teşkilatlanması için büyük bir çaba harcadı. Ancak Ayaz İshakî'nin buradaki faaliyetlerine değinmeden önce İdil-Ural Türklerinin Uzak-Doğu'ya yerleşmeleri ve teşkilatlanmaları konusunda bilgi verilecektir.

Uzak Doğu, İdil-Ural Türkleri için çok önemli bir yere sahipti. Halkın bu bölgeye gelmesi, çeşitli siyasî ve ekonomik sebeplerden dolayı olmuştu. Bilindiği gibi 1904 yılında başlayan Japon-Rus Savaşı, İdil-Ural Türkleri için bir dönüm noktası oluşturmaktaydı.¹²³ Bu savaş sonrasında Rusya'da gerçekleşen ihtilâl sonucunda, İdil-Ural Türkleri, Rus Hükûmeti'nin yapmış olduğu baskılara dayanamayarak Uzak Doğu'ya göç etmişlerdi. Özellikle Mançurya'daki Harbin şehri, İdil-Ural Türkleri için ayrı bir önem taşımaktaydı. Burası, Uzak Doğu'daki Türkler arasında birliğin sağlanması için önemli bir merkez haline gelmişti. Daha sonra ise İdil-Ural Türkleri

¹²¹ Çulpan Zarişova Çetin, "Kitap Tanıtma: Ayaz İshakî'nin Muhacirlikteki İcadı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (167), Aktif Matbaa, İstanbul 2007, s. 238.

¹²² Argunşah, a.g.m., s. 57.

¹²³ Ayaz İshakî, "Yırak Şark", *Yana Millî Yul*, 3, Millî Yul Neşriyatı, Berlin 1993, s. 3.

Japonya, Tokyo ve Kobe gibi önemli diğer bölgelere yayıldılar. Aslında İdil-Ural Türklerinin bu bölgeye ilk göçleri, Rus yayılcılığı yüzünden XIX. yüzyılda başladı. Rusya'nın Mançurya'da hâkimiyet kurmak istemesi, bu göçlerin kilit noktasını oluşturmaktaydı. Rusya, bunun için öncelikli olarak, Trans-Sibiry demiryolunu, 1904 yılında tamamlamış ve Port-Arthur limanına kadar genişleme fırsatını eline geçirmeyi başarmıştı. Demiryolunda çalışmak için İdil-Ural'daki Tatar halkı, bu bölgeye geldi. Zamanla, bu göçlere ek olarak ilâve göçlerde yaşandı. Hatta demiryolunun geçtiği güzergâh doğrultusunda, ticarî faaliyetler de başladı. Bölgeye çalışmaya gelenler, bir müddet sonra ailelerini de yanlarına aldılar ve Tatar aydınlarının desteği ile de burada çeşitli cemiyetler kurdular. Bu cemiyetlerin faaliyetleri doğrultusunda İdil-Ural Türkleri, gittikleri yerlerde kültürel etkinliklere önem verdiler ve okullar, camiler, matbaalar kurarak millî benliklerini korumaya çalıştılar. İkinci ve asıl önemli göç dalgası ise Bolşevik İhtilâli sonucunda meydana geldi. Çarlık ve Bolşevik mücadelesinin sonucunda galip gelen Bolşeviklerin, Türk halkına yaptıkları baskılar sebebiyle halk, birinci göçün devamı olarak ikinci göç hareketini meydana getirdi.¹²⁴

Bu sebeplerden ötürü, Uzak Doğu'ya yerleşmek zorunda kalan İdil-Ural Türkleri, dönemin Japonya Hükûmeti'nin dikkatini çekti. Türk-Tatarlar, yapmış oldukları ticarî faaliyetler, din adamları ve entelektüelleri ile bunu başardılar. 1924 yılına gelindiğinde ise buradaki Türk halkı için önemli gelişmeler yaşandı. Bu dönemde, Başkurt Türklerinden olan Muhammed Abdulhay Kurbanali (Muhammed Gabdulhay Gurbangaliyev), bir grup İdil-Ural Türkü ile Japonya'ya geldi.¹²⁵

Muhammed Abdulhay Kurbanali, Rusya'da 1892 yılında dünyaya geldi. Burada imamlık ve mühendislik yaptı. Daha sonra Rusya'dan ayrıldı ve Japonya'ya yerleşti. Buradaki Türkler tarafından, Tokyo'da imamlığa getirildi. Hatta burada cemiyet işleriyle de uğraşmış ve eğitim alanında önemli girişimlerde bulunmuştu. Bu amaçla Tokyo'da ilk Türk okulunun açılmasını sağladı. Bunlarla da yetinmeyerek, Çin, Kore, Japonya gibi yerlerde yaşayan Kazan Türklerinin okullarına kitap yardımıyla bulunabilmek için Tokyo şehrinde bir matbaa kurdu. Ayrıca Muhammed Abdulhay Kurbanali, bu dönemde Japonca'yı çok iyi bir şekilde öğrendi. Bu da Kurbanali'nin Japon devlet adamlarıyla ilişkilerinin derinleşmesini sağladı.¹²⁶

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta ise, Amerikan İstihbarat Teşkilatı'nın vermiş olduğu bilgiye göre Kurbanali, Japonya'nın İslâm politikalarına hizmet etmekle görevlendirilmiş

---

¹²⁴ Ekrem Saltuk, "Uzakdoğu'da Bir Varoluş Mücadelesi: Japon Tatarlarının Bilinmeyen Hikâyesi", **Yedikuta Dergisi**, (29), Fazilet Neşriyat, İstanbul 2011, s. 15-16.

¹²⁵ A. Merthan Dünder, "Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshakî ve Japonya'daki Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, 31 (287), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2011, s. 100-101.

¹²⁶ Mahmut Tahir, "Muhammed Abdulhay Kurbanali (1892-22.VIII.1972)", **Kazan Dergisi**, (9) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 50-51.

bir kişiydi. Ayrıca bu iddiayı destekleyen farklı fikirler de ileri sürülmektedir. Bunlara göre, Kurbanali'nin Uzak Doğu'da etkili etkili olmasını sağlayanlar milliyetçi Japonlardı. Bunların, Kurbanali'yi desteklemelerinin sebebi de "Büyük Asyacılık" düşüncesiydi. Japonlar, Rusya ve Çin'deki Türkleri ayaklandırarak, Japonya önderliğinde birleşmeyi hedeflemişler ve bu proje için de İdil-Ural Türklerini aracı seçmişlerdi.¹²⁷

Muhammed Abdulhay Kurbanali, Uzak Doğu'da çalışmalarına devam ederken, Japonya'yı Müslümanların tek kurtarıcısı olarak göstermekteydi. Ancak Kurbanali'nin buradaki faaliyetleri bir döneme kadar etkisini gösterebildi. Çünkü Ayaz İshakî'nin Uzak Doğu'ya gelmesiyle, Muhammed Abdulhay Kurbanali'nin buradaki faaliyetleri sona erdi. Özellikle Ayaz İshakî'nin "İdil-Ural Türk-Tatar Medeniyet Derneği"ni kurması, bunun en somut örneğiydi. Bu dönemde Ayaz İshakî'nin amacı, bölgede sadece Türk birliğini sağlamak değildi. Bunun yanında Japonya'nın, İslâm dünyası üzerinde uygulamaya koyduğu çeşitli planları bertaraf etmek de yer almaktaydı.¹²⁸ Belirtilen sebeplerden ötürü, Ayaz İshakî, 1933 yılının sonlarına doğru Japonya'ya geldi ve Çin'de, Mançurya'da, Japonya'da ve Kore'de yaşayan Tatar halkını bir araya getirmeyi hedefledi.¹²⁹

Ayaz İshakî, hiç vakit kaybetmeden buradaki faaliyetlerine başladı. O, 1934 yılına doğru Tokyo'ya gitti. Tokyo'da yaşayan Türklerin Kazanlı olması, Ayaz İshakî'ye olan ilginin artmasına sebep oldu. Ancak asıl etkinin oluşmasına neden olan durum, Ayaz İshakî'nin millî mücadele uğrunda yapmış olduğu fedakârlıklardı. İshakî, Tokyo'da büyük bir törenle karşılandı. Hatta onun için millî gösteriler de yapıldı. Burada yaşayan Türk halkı da Ayaz İshakî'nin etrafında toplanmak istedi. İshakî, daha sonra Uzak Doğu'daki başka şehirlere geçerek, halk arasında teşkilatlanmayı sağlamak için epey bir mücadele verdi.¹³⁰

Ayaz İshakî'nin Uzak Doğu'ya gelmesi eski düzende de değişikliklerin yaşanmasına sebebiyet verdi. Çünkü Ayaz İshakî'den önce Muhammed Abdulhay Kurbanali'nin bölgede etkinliği mevcuttu. Zaten Uzak Doğu'daki Tatar Türkleri arasında yaşanan her türlü kültürel faaliyet ve diğer durumlar, Kurbanali'nin bölgeye gelmesiyle başlamıştı. Ancak her devirde olduğu gibi herkesin bir şahsiyetten memnun olması beklenemezdi. Hatta halktan bazı kesim, Kurbanali'nin yapmış olduğu faaliyetleri, despotluk olarak değerlendirmişti. 1931 yılına gelindiğinde, bazı aileler, Kurbanali'nin davranışlarından rahatsız olup, onunla bağlantıyı kesme yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi. Belirtildiği gibi Ayaz İshakî'nin 1933 yılında Uzak Doğu'ya

---

¹²⁷ A. Merthan Dündar, "Tokyo Mahalle-i İslâmiyesi ve Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangali", **38th. International Asia and Nort Africa Congress (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)**, Presmat Matbaa, Ankara 2007, s. 1219-1220.

¹²⁸ Dündar, "Japon Belgelerine Göre Ayaz İshakî ve Japonya'daki Faaliyetleri", s. 101.

¹²⁹ Akış, a.g.e., s. 19.

¹³⁰ Rüşti Erdelhün, "İdil-Ural Kurtuluş Harekâtı Lideri Ayaz İshakî'den Hatıralar", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 69.

gelmesiyle, bu sıkıntılar net bir şekilde hissedilmeye başladı. Ayaz İshakî ve Muhammed Abdulhay Kurbanali arasında meydana gelen ilk görüşmede herhangi bir münakaşa yaşanmadı. Ancak Ayaz İshakî'nin Uzak Doğu'da yapılanma faaliyetlerine girişmesi, bu mücadelenin kıvılcımını oluşturdu. Kırılma noktası ise Ayaz İshakî'nin Tokyo'da, bir dernek kurmak isteği oldu.¹³¹

İkinci sorun ise, İdil-Ural Türk-Tatar Kültür Derneği için bir toplantı binasının istenmiş olmasıydı. Kurbanali, Ayaz İshakî'nin bu isteklerini geri çevirdi. Ayaz İshakî'nin Japonya'daki en büyük destekçisi olan Prof. Oukubo tarafından, Ayaz İshakî'nin de katıldığı bir tanışma merasimi düzenlendi. Muhammed Abdulhay Kurbanali, merasimi engellemek istedi. Bunun için de Beyaz Rus subayları ve milliyetçi Japonları kışkırttı ve onların toplantı salonunu basmalarına sebebiyet verdi.¹³² Sadece toplantı salonu basılmakla kalmayıp, Ayaz İshakî ve Prof. Oukubo fiziksel şiddete maruz kaldılar.¹³³

Tokyo'da birkaç kişinin fiziksel şiddetine maruz kalan Ayaz İshakî, sevenleri tarafından çok büyük destek gördü ve sert tepkilerle karşılandı. Halk, bunu gerçekleştirenlere, nefretlerini bildirdi. Ayaz İshakî'nin Türkler için yaptıkları ve Uzak Doğu'da Türklerin teşkilatlanması için vermiş olduğu mücadele, bazılarının menfaatine dokundu. Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan Mustafa Çokayoğlu, Ayaz İshakî'nin temiz inanç ve sağlam fikirlerle başlattığı millî mücadele hareketini içtenlikle desteklediğini belirtmekte ve bu üzücü olayı şiddetle kınamaktaydı.¹³⁴

Belirtildiği gibi Amerikan İstihbarat Teşkilatı'na göre Muhammed Abdulhay Kurbanali, Japonya'da bir ajan olarak görev yapmaktaydı. Japonya'nın o dönemde Sovyet Rusya ve Çin'e karşı uyguladığı Türk-İslâm politikasında, Kurbanali'yi bir aracı olarak kullanmıştı. Zaten en baştan itibaren amaç, Japonya'daki Tatarları kontrol altına almaktı.¹³⁵ Bu duruma Tokyo'da açmış olduğu Müslüman okulları ve camiler örnek olarak verilebilirdi. Japonya, bu şekilde Türk İslâm politikasını uygulamaya koymaya çalıştı.¹³⁶ Ancak Kurbanali'nin Uzak Doğu'daki faaliyetleri, Türkçü, muharrir ve siyaset adamı olan Ayaz İshakî'nin Japonya'ya gelmesi ile son buldu. O, Türkleri bir çatı altında toplanacak bir şekilde teşkilatlandırmaya çalıştı.¹³⁷

---

¹³¹ A. Merthan Dündar, "Japonya Türk-Tatar Diasporası", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 1 (1), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, s. 40.

¹³² Dündar, "Japonya Türk-Tatar Diasporası", s. 85.

¹³³ Ömer Özcan, "Uzakdoğu'da İdil-Uralıların Varlık Mücadelesi", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 8 (48), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 40.

¹³⁴ Mustafa Çokayoğlu, "Pek Muhterem Ayaz Bey", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 73-74.

¹³⁵ Dündar, "Japonya Türk-Tatar Diasporası", s. 82-83.

¹³⁶ Selçuk Esenbel, "The Pilgrimage As International Relations: Japanese Pilgrims To Mecca Between 1909-1938", Vera Constantini and Markus Koller (Ed.), **Living in the Ottoman Ecumenical Community**, Brill, Boston 2008, s. 270.

¹³⁷ Selçuk Esenbel, **Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 412.

Ayaz İshakî İdil-Ural coğrafyasında, ünlü bir aktivist ve Türk milliyetçisi olarak faaliyetlerde bulunmuş olduğu gibi aynı zamanda gittiği her yerde, Türklerin teşkilatlanması konusunda en önde yer alan görevlilerden oldu. Çünkü Ayaz İshakî dünyanın neresine giderse gitsin, sahip olduğu milliyetçi ruhtan taviz vermedi ve Türk-Tatar halkı için elinden geleni yapmaya çalıştı.¹³⁸ Bu bağlamda, Ayaz İshakî'nin Japonya'ya gelişinin ve buradaki halk tarafından nasıl karşılandığının anlaşılması açısından verilen bilgiler çok büyük önem taşımaktaydı.

Bolşevik baskısından kaçarak Japonya'ya kadar gelen Türk-Tatar halkı, burada millî kimliklerini korumak için büyük çaba sarf etti. Bunun için de kültürel gelişmelere önem vererek, millî ve dinî terbiyenin üzerinde çokça durdular.¹³⁹ Tabi ki buradaki halkın millî duygularının dinç tutulmasında, Ayaz İshakî gibi önderlerin büyük bir etkisi vardı. İshakî'nin 1 Ekim 1934 tarihinde Haylar'a ziyareti bizzat Ali Akış¹⁴⁰ tarafından çok güzel bir şekilde tasvir edildi.

Ali Akış, Ayaz İshakî'nin Haylar'a gelişini ve oradaki halk üzerinde bırakmış olduğu etkiyi, eserinde bütün açıklığıyla belirtti. Birçok millî konuda bilgi ve şuur sahibi olunmasına vesile olduğu da vurguladığı konular içerisindeydi.¹⁴¹ Ayaz İshakî, sadece Türk-Tatar halkına değil, Japonların ileri gelenlerine de çeşitli konferanslar vererek Rusya Müslümanlarının millî davaları ve kültürleri hakkında bilgilenmelerini sağladı. Daha sonra Ayaz İshakî ve Japonya'daki Türk-Tatar halkının ortak kararıyla Kobe şehrinde bir kurultay toplanması konusunda karar verildi. Bu kurultay, kırk bir vekilin bir araya gelmesiyle 9-12 Mayıs 1934 tarihleri arasında yapıldı. Kurultayda, önemli dinî ve millî konular hakkında kararlar alındı. Bunun sonucunda da "Millî Merkez" meydana getirildi. Bundan sonra ise genel olarak Uzak Doğu'da bir kurultay toplanması için harekete geçildi. Bu maksatla Ayaz İshakî, 1934 yılında Tokyo'dan Mançurya'ya gitti. Halkı, millî meselelerde bilinçlendirmek ve kendi cemiyeti altında birleştirmek amacıyla çalışmalarla

¹³⁸ Matsunaga Akira, "Ayaz İshakî and Turco-Tatars in the Far East", Selçuk Esenbel-I Chiharu (Ed.), **The Rising Sun and the Turkish Crescent**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 197.

¹³⁹ Mecit Sakmar, "Japonya'daki İdil-Uralılar: Din ve Milliyet", **İdil-Ural Kültür Mecmuası**, (1), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 13.

¹⁴⁰ Ali Akış, 1900 yılında, İdil-Ural coğrafyasından Mançurya'ya gelen müteahhitlik ve ticaretle ilgilenen bir ailenin çocuğu olarak 14 Şubat 1918 tarihinde, Mançurya'nın Haylar şehrinde dünyaya geldi. İlk ve ortaokul eğitimini, Mançurya'da tamamladı. Daha sonra ise Rus Lisesi'nde eğitimine devam etti. Buradan da mezun olduktan sonra 1937 yılında, Kahire'de Ezher Üniversitesi'ne gitti. Ancak iklim şartlarına uyum sağlayamamasından dolayı, bu eğitimini yarıda bıraktı. Kazan Türklerinin millî lideri Ayaz İshakî ile görüşerek, 1938 yılında onun yanına Varşova'ya gitti. Burada Promete Teşkilatı'na dâhil oldu. Ayrıca Ayaz İshakî'nin çıkardığı *Yana Millî Yul* adlı derginin hazırlanmasında görev aldı. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sonucunda, 10 Mart 1940 tarihinde Türkiye'ye geldi. Akış, Türkiye'ye geldikten sonra İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi'nde öğrenimini tamamladı. Yaşamı boyunca birçok görevde bulundu. Bir dönem, Dünya Tatarlar Birliği'ne başkan olarak seçildi. Akış, diğer Türk dünyası liderleri gibi Türk milleti için birçok yerde mücadele verdi. Ayaz İshakî'nin mücadele yoldaşı olan bu şahsiyet, 2011 yılında Ankara'da vefat etti. Fazla bilgi için bkz. Yunus Zeyrek, "Ali Akış'a Veda (1918, Çin-2011, Ankara)", **Bizim Ahıska**, (23), Pozitif Matbaacılık, Ankara 2011, s. 52.

¹⁴¹ Akış, a.g.e., s. 19-20.

başladı. Buradaki çalışmalarını da bitirdikten sonra Çin'in Mukden şehrine geçti ve orada yaşayan Türk-Tatar halkının birliğini sağlamak için örgütledi.¹⁴²

Bu dönemle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus ise, Ayaz İshakî tarafından halkın birliğini sağlamak için çıkarılmaya başlanan *Millî Bayrak* adlı gazeteydi. Bu gazete, haftalık olarak çıkarılmaktaydı. Ayrıca *Millî Bayrak*, Türk-Tatar halkının her türlü sıkıntısını, dünya kamuoyuna duyurmak için halkın sesi olmuştu.¹⁴³ *Millî Bayrak* gazetesinin tam olarak yayınlanması, 1 Kasım 1935 tarihindeydi. Bu gazete, 1945 yılının ortalarına kadar Çin'in Mukden şehrinde haftalık olarak yayınlanmaya devam etti. Ayaz İshakî'nin gazetede, genel olarak 1935 ve 1939 yılları arasına rastlayan yazıları bulunmaktaydı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte haberleşme zorlaşmış ve basın hayatına sansür girmişti. Bu yüzden de Ayaz İshakî'nin adına bu tarihten sonra rastlanmadı. Ayaz İshakî'nin yazılarının konusu çoğunlukla, Uzak Doğu'daki genel durum, Bolşeviklerin Türk-Tatar halkına yapmış olduğu çeşitli zulümler, Avrupa'nın genel durumu ve bazı önemli şahsiyetler hakkında yazmış olduğu biyografilerden oluşmaktaydı.¹⁴⁴

Görüldüğü gibi Ayaz İshakî, 1933 yılında Uzak Doğu'ya gelir gelmez, buradaki sistemi değiştirmeyi hedefledi. Özellikle Muhammed Abdulhay Kurbanali ile kurulan sisteme karşı mücadele işine girişti. Çünkü Ayaz İshakî'nin tek gayesi, Rusya ya da farklı bir devletin altında ezilen Türklerin bağımsızlıklarını kazanmalarını ve millî duygularını kaybetmeden yaşayabilecekleri bir ortamın oluşmasını sağlamaktı. Gerek basın yoluyla giriştiği mücadelesinde, gerekse gittiği yerlerde yapmış olduğu konuşmalarda ve yazmış olduğu eserlerinde, Türk-Tatar halkının bağımsızlığı için yılmadan savaşmasını bildi.

Ayaz İshakî, bölgeye gittikten sonra amacı, Doğu Asya'daki Türk-Tatar halkını Japonya'nın güdümünden kurtarmak ve onların Türk-İslâm dünyası için planladığı politikaları tersine çevirmektir. Yani Türk-Tatar halkının burada aracı olarak kullanılmasına engel olmaya çalıştı. Ayrıca Ayaz İshakî, bu bölgede Türk-Tatar adlandırmasının yaygınlaşmasını sağladı.¹⁴⁵

Ayaz İshakî'nin Uzak Doğu'daki başarılı faaliyetleri, Sovyet basınında büyük yankı uyandırdı. Bu sebeple Sovyet basını, 1934-1935 yılları arasında Ayaz İshakî Bey'e karşı hakaret

---

¹⁴² Hasan Agay, "M. Ayaz Bey'in Uzak Doğu'daki İçtimai Faaliyeti", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 57-59.

¹⁴³ Emrullah Agi, "Ayaz İshakî Cenapları", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 66-67.

¹⁴⁴ Ahmed Tahir, "Ayaz İshakî'nin Millî Yol ve Millî Bayrak'taki Yazılarının Konuları", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 117-120.

¹⁴⁵ A. Merthan Dünder, "Tatar Mı, Türk Mü, Türk-Tatar Mı? : İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Doğu Asya'da Türk-Tatarların Kimlik Sorunu Üstüne", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, (18), Berikan Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara 2004, s. 172-173.

içeren yazılar, yayınlanmaya başladı. Çünkü Ayaz İshakî, Uzak Doğu'da halkı çok iyi bir şekilde teşkilatlandırmayı başarmıştı. Bu durum, Sovyet Rusya'yı rahatsız etmeye yetti ve Ayaz İshakî'yi halka karşı kötölemek için onun aleyhinde yazılar yazmaya başladılar. Ancak onların bu planları, beklenilen aksine bir tesir yarattı. Çünkü Türk-Tatar halkı bu şekilde, Ayaz İshakî'nin Berlin'de *Yana Millî Yul* dergisini, Uzak Doğu'da ise *Millî Bayrak* adlı gazeteyi çıkarmış olduğunu öğrendi. Ayaz İshakî'nin bu başarıları da halkın, teşkilatlanma hareketinin hiç durmadan devam ettiği bilgisine ulaşmasına ve geleceğe yönelik umutlarının yeniden yeşermesine sebep oldu. Ayrıca bu olay ile Ayaz İshakî'nin bağımsızlık mücadelesinin, Sovyet basınının ya da çeşitli platformlarda onu kötölemek için verilen nutukların, hiçbir işe yaramadığını göstermesi açısından önemliydi. Aksine halk, Ayaz İshakî'nin doğru yolda olduğunu görmüş ve bütün içtenliğiyle onu desteklemeyi kendisine bir vazife olarak görmüştü.¹⁴⁶ Çünkü Ayaz İshakî, Türk milletinin bağımsızlığı için gittiği her coğrafyada, halkın millî ve dinî duygularını harekete geçirmiş ve halk arasındaki kopukluğu önlemeye çalışmıştı. Onun davası sadece İdil-Ural coğrafyasıyla sınırlı değildi. Dünyada ezilen bütün Türklerin savunuculuğunu yapmış ve haklı seslerini her yere ulaştırmayı bir vazife olarak görmüştü. Böyle bir yapıya sahip olan bir şahsın, Türk halkı tarafından savunulması kaçınılmaz bir durumdu. Zaten daha önce şahsına yapılan fiziksel saldırıda da Türk halkı, Ayaz İshakî'ye karşı yapılan ayıba, sert bir şekilde tepki vermesini bilmişti.¹⁴⁷

Belirtildiği gibi İdil-Ural, Uzak Doğu ya da Doğu Türkistan'daki halkın davasını gündeme getirme, Ayaz İshakî için fark eden bir durum değildi. Bu sebeple Ayaz İshakî, Doğu Türkistan'daki halktan da büyük destek gördü. Yayınlamış olduğu, *Yana Millî Yul* dergisinde, 1932 yılından 1934 yılına kadar Doğu Türkistan meselelerine yer verdi.¹⁴⁸ Hatta onun bu dergideki yazıları üzerine bir Türkistanlı, Ayaz İshakî için bir şiir kaleme aldı. Bu şiirde Ayaz İshakî hakkında, *Yana Millî Yul* ile bir çığır açtığı ve bu yolda insanlara, meşale vazifesi gördüğü anlatılmaktaydı.¹⁴⁹

Ayaz İshakî, savunduğu davanın haklı gerekçelerini tüm dünyaya duyurmak istedi. Bu amaçla o, bu davayı kendi davası yapanlara çeşitli görevler verdi. Hatta İdil-Ural mücadelesi için dava arkadaşlarının, Almanya'dan Amerika'ya gidecek olmalarına çok sevinmişti. Ayaz İshakî bu sevincini, mektup yazarak arkadaşlarına bildirdi. Bu mektupta Ayaz İshakî, arkadaşlarına: *"Amerika bizim davamızdan haberdar değildir, sizin Amerika'ya gitmeniz bize birçok ümitler*

---

¹⁴⁶ Hamit Reşit, "Vatanımda Ümit Kıvılcımı Yaratan Sembol", **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 36-37.

¹⁴⁷ Uralgiray, a.g.m., s. 101-102.

¹⁴⁸ Fatma Buğra, "Bir Doğu Türkistanlının Ayaz İshakî Bey Hakkındaki Duyguları", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 105.

¹⁴⁹ Settar Mukbiloglu, "Ulu Üstadın Ruhuna", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 107.

veriyor, kendinizi millî yolcular, savaş devrindeki İdil-Uralhlar diye tanıtırız!" şeklinde ifade ederek düşüncelerini samimi bir şekilde iletmiştir.¹⁵⁰

Görüldüğü gibi Ayaz İshakî haklı davasını, dünyanın her yerinde duyulmasını amaçlamıştı. Dava arkadaşlarından da kendinin yürüdüğü yoldan, yürümelerini talep etmişti. Bu yol, Türk milletinin zulüm gördüğü, bağımsızlık mücadelesi verdiği her yer olabilirdi. Zaten Ayaz İshakî'nin yolu sadece İdil-Ural'dan geçmemekteydi. Onun yolu, Türk'ün haksızlığa uğradığı her yerden geçmekteydi.

1.3.4. İkinci Dünya Savaşı ve Ayaz İshakî'nin Üstlendiği Rol

Ayaz İshakî, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan bazı gelişmelerde etkin bir rol üstlendi. Aslında bu rol, devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda ondan yararlanma yollarını aramaları sonucunda gerçekleşti. Ya da bu rol, Ayaz İshakî'nin ezilen Türk halkının haklarını savunması durumunda oluştu. Her iki durum da Ayaz İshakî'nin bu dönemde siyasi olarak bir güç unsuru olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı, insanlık tarihinin yaşadığı en büyük savaşlardan bir tanesiydi. Bu savaş, 1939 yılında başlamış ve 1945 yılına kadar devam etmişti. Özellikle nükleer silahların kullanılması olması savaşın yıkıcı etkisini daha da arttırdı. Savaşın gerçekleştiği alan çok geniş olmasından dolayı, etkilenen insan sayısında da fazlalık mevcuttu.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Almanya yenilgiye uğramış ve Versailles Barış Antlaşması imzalanmıştı.¹⁵¹ Alman politikacı Adolf Hitler, bu antlaşmanın yükümlülüklerinden en baştan itibaren rahatsız olmaktadır. Almanya'da iktidarı ele geçirdikten sonra, bu antlaşmanın yükümlülüklerini iptal etmek istedi ve yayımlacı politikasını, dünya siyasetinde uygulamaya başladı. Bu doğrultuda izlediği politikalar, İkinci Dünya Savaşı'na giden yolun önünü açtı. İkinci Dünya Savaşı, sadece Avrupa'yı ya da Batı toplumunu etkisi altına almamıştı. Kuzey Afrika, Rusya, Balkanlar ve Ortadoğu'daki Müslüman halkları da etkilenmişti. Bu savaşta, Almanya, İtalya ve Mihver Devletler içinde yer aldı. Buna karşılık İngiltere ve Fransa Müttefik Devletler, arasındaydı. Almanya'nın 1941 yılına gelindiğinde, Sovyet Rusya'ya saldırması sonucunda, Rusya Müttefik Devletler içerisinde yer aldı. Bununla beraber, Japonya'nın Pearl Harbor saldırısı ile Amerika Birleşik Devletleri de bu savaşa dâhil oldu ve Müttefik Devletler, arasında yer aldı. İkinci Dünya Savaşı'nın kesin olarak başlama tarihi, 1 Eylül 1939 tarihidir. Fakat bu savaş başlamadan önce Sovyet Rusya ile Almanya arasında, 3 Ağustos 1939 tarihinde bir Saldırmazlık Paketi imzalanmıştı. Almanya'nın buradaki amacı, kendini güvenceye almaktır. Ancak bu durum, her iki

---

¹⁵⁰ Reşit, a.g.m., s. 37.

¹⁵¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 342.

devletin Baltık ülkeleri ve Balkanlar üzerindeki politikalarından dolayı, Sovyet Rusya ile Almanya'nın ilişkilerinin uzun süreliğine iyi gitmeyeceği belliydi. Bunun farkında olan Almanya, 1940 yılının sonlarından itibaren Rus topraklarında ilerlemeye başladı. Sonuç olarak, Sovyet Rusya'da Müttefik Devletler içerisinde savaşa girmeye karar verdi.¹⁵²

Almanya'nın bu şekilde bir yol izlemesi, Sovyet Rusya'nın farklı bir tarafta savaşa girmesine sebep oldu. Bu bağlamda da Sovyet Rusya'nın boyunduruğu altında yaşayan Türkler de doğal olarak bu savaşın içine dâhil olmak zorunda kaldı.¹⁵³ Türklerin dâhil olduğu bir yerde, Ayaz İshakî gibi bir Türk milliyetçisinin adının geçmemesi olanaksızdı. Çünkü Ayaz İshakî yaşadığı müddetçe, Türk halkı için sonuna kadar mücadele vermişti. Aslında Ayaz İshakî'nin bu olaya dâhil olması, Türklerle ilgili bir ortamın oluşması ile olmuştu.

Sovyet Rusya ve Almanya, 1939 yılının sonlarına doğru Polonya'yı kendi aralarında bölüştüler.¹⁵⁴ Bu bölüşmeden yani yapılan ittifaktan, Ayaz İshakî de etkilendi. Bunun sonucunda Ayaz İshakî'nin Berlin'de yayınlanan *Yana Millî Yul* dergisi ile Mukden'de çıkartılan *Millî Bayrak* adlı gazetesinin faaliyetlerine son verildi. Çünkü Sovyet Rusyası'nda, dışişleri bakanı olarak görev yapan Molotof'un isteği üzerine, Rus olmayan bütün milletlerin yayın faaliyetlerinin durdurulması kararına varıldı. Bu dönemde Ayaz İshakî, Stalin ve Hitler'in Lehistan'a saldırılarını çok yanlış buldu. Yanlış bulmasının sebeplerinden biri, Türklerin oradaki teşkilatlanma hareketlerine son verilmiş olmasıydı. Nihâyetinde, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra Türkiye'ye yerleşmek zorunda kaldı. Fakat karşısına çıkan onca engele rağmen onun teşkilatçı yapısında hiçbir değişiklik olmadı. Aksine Ayaz İshakî, elinden geldiği kadar, o bölgede yaşayan soydaşlarına destek olmaya çalıştı. Bu faaliyetlerinin devamı olarak Ayaz İshakî, Londra'ya gitti. Şimâl Türklerini görmek için gittiği bu seyahatten istediğini elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı. Hatta Ayaz İshakî bu duruma çok üzüldü.¹⁵⁵

Belirtildiği gibi Saldırmazlık Antlaşması, Almanya lideri Adolf Hitler'in yayılmacı bir politika izlemesi sebebiyle sona ermişti. Bu doğrultuda da Almanya, sadece Polonya ile yetinmedi ve Avrupa'da başka alanlara yayılma amacıyla "hayat sahası" politikasını ara vermeden devam ettirdi. Adolf Hitler tarafından Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Danimarka ve Norveç ele geçirildi. Bundan sonrada Almanya, Sovyet Rusya'ya yöneldi. Adolf Hitler, bu planına da

---

¹⁵² Hüseyin Emiroğlu, "İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Küresel ve Bölgesel Aktör-Devlet Davranışlarının Çözümlemesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Enstitüsü Dergisi*, (14), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Basımevi, Bolu 2007, s. 64-67.

¹⁵³ İskender Gilyazov, "II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkaları", (Çev. Abdrasul Isakov), *İkinci Dünya Savaşı ve Türkler*, İmak Ofset, İstanbul 2016, s. 339.

¹⁵⁴ Liaisan Şahin, "II. Dünya Savaşı ve Avrupa'daki Tatarlar", *İkinci Dünya Savaşı ve Türkler*, İmak Ofset, İstanbul 2016, s. 339.

¹⁵⁵ Hidayet Yaşın, "Halkımın Mürebbsi", *Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî* (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), Osmanbey Matbaası, İstanbul 1955, s. 44-45.

Barbarossa Harekatı'nı uygulamaya koyarak başladı. Sovyet Rusya ise Almanya'nın bu kadar kısa bir süre içerisinde kendisine karşı saldırıya geçebileceğini tahmin etmediği için Sovyet ordusu, tahminlerden daha fazla kayıp verdi. Savaş ortamından en çok etkilenenler, Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler olmuştu. Bu durum karşısında Türkiye'de ve Avrupa'da yaşamını sürdüren Türk kökenli aydınlar, burada mağdur olan Türklerin haklarını savundular. Bu aydınlar arasında, Mehmet Emin Resulzade, Mustafa Çokayoğlu, Ayaz İshakî, Cafer Seyidahmet, Edige Kırimal, Zeki Velidî Togan gibi Türk dünyası için çok önemli olan aydınlar yer almaktaydı. İsimlerini saydığımız bu şahsiyetler, 1941 yılının sonundan itibaren, Türk kökenli esirlerin haklarını, Almanya'ya karşı korumak için çeşitli girişimlerde bulundular. Almanya Hükûmeti de bu doğrultuda, Türk kökenli esirleri ve diğer Rus olmayan milletleri, aynı grupta toplamış ve onlardan faydalanma yoluna girişmişti. Çünkü dönemin Almanya Hükûmeti, bu şekilde davranmayı kendi çıkarları açısından daha doğru bulmaktaydı. Hatta Sovyet Rusyası'na karşı, oluşturmuş olduğu grupları, propaganda amaçlı kullanmayı hedeflemişti. Böylece Almanya, Sovyet Rusya içerisinde karışıklık yaratarak, planlarının daha kolay gerçekleşmesini umut etmekteydi.¹⁵⁶

Almanya, İkinci Dünya Savaşı'nda herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmamak için devletlerle anlaşmakla kalmamış, ayrıca çeşitli şahsiyetlerle de bağlantı kurmaya çalışmıştı. Bağlantı kurmaya çalıştığı şahsiyetlerden biri de Ayaz İshakî'ydi. Ancak Ayaz İshakî, Almanlarla hiçbir zaman çalışmadı. Kâmil Fasiyev, *Sovyetskaya Tatarstan* adlı gazetede, doğrulukla ilgisi olmayan asılsız bilgiler kaleme aldı. Ayaz İshakî'nin, Adolf Hitler'le işbirliği yaptığına dair çeşitli iddialar ileri sürdü. Ancak bu iddiaların asılsız olduğu, kısa sürede ortaya çıktı.¹⁵⁷

Ayaz İshakî'nin, Adolf Hitler ile antlaşma yapmadığına dair bilgileri, Ali Akış notlarında net bir şekilde belirtmekteydi. Ayaz İshakî, savaş ortalarında yaklaşık 1942 yılının yazında, Ali Akış'ı İstanbul'daki evine davet etmişti. Ali Akış, Ayaz İshakî'nin evine vardığı vakit, evde Alman Büyükelçiliğinden, iki kişinin bulunduğunu belirtmişti. Bu kişiler, üst düzey bürokratlardı. Zaten Ayaz İshakî, konuşmalara şahit olması amacıyla Ali Akış'ı evine davet etmişti. Bu durum bile Ayaz İshakî'nin bu konuya ne kadar dikkat etmiş olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayaz İshakî ile görüşmeye gelen bu şahsiyetler, Alman ordusuyla birlikte hareket edilirse, İdil-Ural Lejyonunun kurulmasına müsaade edebileceklerini belirtmişlerdi. Yani İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi'nin lideri olarak Ayaz İshakî'ye beraber çalışma teklifinde bulunmuşlardı. Ayaz İshakî de onların bu teklifine karşılık, çeşitli şartlar ileri sürmüştü. Bunlardan ilki, İdil-Ural için hukukî olarak teminatın sağlanması gerekliliği, ikincisi, bu lejyon için bağımsız askerî yönetim

---

¹⁵⁶ Şahin, a.g.m., s. 339-351.

¹⁵⁷ Akış, a.g.e., s. 47.

ve sonuncusu ise İdil-Ural için bağımsız millî yargı oluşturulması fikriydi. Alman devlet adamları, Ayaz İshakî'nin ileri sürdüğü bu teklifleri kabul etmediler.¹⁵⁸

Ali Akış'a göre Ayaz İshakî, Adolf Hitler'den nefret etmekteydi. Hatta Ali Akış, İkinci Dünya Savaşı devresinde, Stalin ve Hitler'in anlaşmalarını belirtmiş ve buna karşın Ayaz İshakî ve dava arkadaşlarının, Hitler ile işbirliği yapmamış olduklarını ifade etmişti. Tatar lejyonundan bir kişi, Ayaz İshakî'ye karşı asılsız bir suçlamada bulunmuştu. Bu suçlama ise, Ayaz İshakî'nin 1943 yılının sonlarına doğru Almanya'ya gitmek için müracaatta bulunduğuydü. Bu suçlama, Ali Akış'ın daha önce vermiş olduğu bilgiyle çelişmekteydi. Çünkü 1942 yılının yazında, Ayaz İshakî ve Alman devlet adamları arasında bir anlaşma yapılmamıştı. Eğer Ayaz İshakî, onlarla anlaşma yapmak istese, ortak bir yolunu muhakkak bulurdu. Hem bu dönemde Adolf Hitler, Sovyet ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Bu dönemde anlaşmaya yanaşmayan Ayaz İshakî, 1943 yılında, savaşın Hitler'in aleyhine döndüğü bir dönemde, uzlaşma yoluna girebileceğini düşünmek mantıklı değildir. Ayaz İshakî, Adolf Hitler'le ortak bir paydada buluşmak isteseydi, onun en güçlü olduğu zamanda Hitler'le bir şekilde bağlantıya geçerdi. Hatta bu dönemde, Ayaz İshakî'ye baskılar hiç durmadan devam etti. Türk Kültür Birliği Merkezi, Türkistan ve İdil-Ural şubelerinin faaliyetlerinde başarılı olmasından dolayı, Sovyetlerin baskısına maruz kalmıştı. Bu baskılar, çok ileri bir seviyeye kadar ulaştı. Bununla da kalınmamış ve Türkiye'de dönemin cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'ye baskı yapılarak bu kurumların kapatılmasına sebep olmuşlardı.¹⁵⁹ Bu tutumlar, Ayaz İshakî'nin nasıl bir baskı altında kaldığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Ayaz İshakî, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan düzenden memnun değildi. Özellikle 1945 ve 1950 yılları arasında çeşitli mücadeleler verdi. Ayrıca Ayaz İshakî, Yalta Konferansı kararlarının çok sakat olduğunu ve dünya siyaseti için çok tehlike arz ettiğini düşünmekteydi.¹⁶⁰ Çünkü bu dönemde Stalin, sözde Bolşevik İhtilâli ile sağlanan eşitlik politikası dışında farklı bir yol uygulamaya başlamıştı. Hatta Çarlık Rusyası'nın politikalarını dahi uygulamaya sokmuştu.¹⁶¹ Ayaz İshakî de böyle bir ortamda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, esir Türklerin başına gelebilecekleri önceden tahmin ettiğinden, bu durumu dünya kamuoyuna duyurmayı daha doğru bulmuştur. Bunun için ilk olarak Uzak Doğu'da yaşayan Türklerin, Sovyetlere esir düşmeleri sonucunda Ayaz İshakî siyasî mücadeleye girişti.

İkinci Dünya Savaşı, 10 Ağustos 1945 tarihinde Japonya'nın yenilgiyi kabul etmesiyle sona ermişti. Savaşın böyle bir durumla sonuçlanmasında, Japonya'ya atılan atom bombalarının büyük

¹⁵⁸ Ali Akış, "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 18.

¹⁵⁹ Akış, a.g.e., s. 48.

¹⁶⁰ Yaşin, a.g.m., s. 45.

¹⁶¹ İsmail Köse, "Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (10), Serander Yayınevi, Trabzon 2015, s. 250.

etkisi olmuştu. Bu durumu gören Sovyetler, Japonya'ya savaş açtı ve Sovyet ordusu, Uzak Doğu'da işgallere başladı. Sovyetler tarafından işgal edilen bu bölgeler, daha önceden Bolşevik zulmünden kaçan İdil-Ural Türkleri tarafından yerleşim alanı olarak kullanılmaktaydı. Ayaz İshakî de bu sebeple Sovyet ordusunun burada yaşayan Türklere, büyük katliamlar düzenleyebileceğini düşünerek, İngiltere'den yardım istedi. Bu talebini de 27 Ağustos 1945 tarihinde, İngiltere Büyükelçiliğine mektup yazarak bildirdi. Ayaz İshakî mektubunda, İkinci Dünya Savaşı'nın bittiğine çok sevindiğini belirtmiş ve daha sonra Sovyetlerin, Uzak Doğu'da sergilemiş olduğu faaliyetlerden rahatsız olduğunu belirtmişti. Bu yüzden de savaşın bitmesinden dolayı yaşadığı sevincinin kursağında kaldığını ifade etmişti. Bunları ifade ettikten sonra Ayaz İshakî, Uzak Doğu'da yaşayan Türk milletinin, yıllar öncesinde Bolşevik zulmünden kaçarak, Uzak Doğu'ya yerleştiklerini bu mektubunda kaleme almıştı. Burada yaşayan Türk-Tatar halkının, millî kimliklerini koruyabilmek için çeşitli teşkilatlanma faaliyetleri içerisinde yer aldıkları konusuna da değinmiş ve bu sebeple burada yaşayan halkın, hem Japonların hem de Rusların baskılarına maruz kaldıklarını ifade etmişti. Hatta Japonların daha da ileriye giderek, Japonya'da yaşayan Türklerin, Türkiye vasıtasıyla İngiltere lehine Japonya'ya karşı casusluk yaptıklarını dahi dile getirdiklerini, yetkililere bildirdi. Ayrıca Ayaz İshakî, İngiltere ve Amerika'nın desteğini alabilmek için, bu iki devletinde ezilen halklar için hürriyet ve demokrasi ortamını oluşturma gayesiyle savaş açtıklarını bu iki devlete, bu mektubunda hatırlatmıştı. Sovyetlerin, Uzak Doğu'da yayılmasına izin verilmesinin yaklaşık yirmi beş bin Türk Tatar halkının ölümüne bile bile ses çıkarmama anlamına geldiğini ifade etmişti. Son olarak Ayaz İshakî, bu insanların tek suçunun Rus ırkına mensup olmamaları ve İslâm dinine inanmış olmaları olduğunu belirtti. Sovyet düzeninin de Adolf Hitler'in kurmaya çalıştığı düzenden ve yapmış olduğu zulümden farklı olmadığını ortaya koydu. Bu sebeple Ayaz İshakî, bu durumun ilgililer tarafından incelenip, burada yaşayan halka yardım edilmesi konusunda düşüncelerini belirtti.¹⁶²

Ayaz İshakî'nin bu müracaatından da anlaşılacağı üzere o, Türk-Tatar toplumu için elinden geleni, en zor zamanında bile yapmayı kendine bir vazife olarak görmüştü. Dönemin İngiliz Büyükelçiliğine mektup yazması, ezilen soydaşlarının yanında her zaman yer almış olduğunu göstermesi açısından önemli bir somut delildir. Ayaz İshakî, Sovyet Hükûmeti'nin, Türk milletine karşı uygulamış olduğu politikaları önceden bildiği için aynı şeyleri tekrardan yaşamak istemedi. Bu durumun engellenmesi için de demokrasiye önem verilerek, Sovyetlerin baskılarına karşı halkın yanında yer alınması gerektiğini ortaya koydu. İngilizler de yaptıkları araştırmalar sonucunda, Ayaz İshakî'nin bu iddialarının doğru olduğu kanısına varmışlar ve ellerinden geleni yapmaya çalışacaklarına dair bilgi vermişlerdir..¹⁶³

¹⁶² Mustafa Sıtkı Bilgin, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türklerinin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshakî'nin Siyasî Mücadelesi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, (160), Aktif Matbaa, İstanbul 2006, s. 5-8.

¹⁶³ Bilgin, a.g.m., s. 8.

1.3.5. Ayaz İshakî'nin Vefatından Önceki Son Faaliyeti

Ayaz İshakî, yaşamı boyunca İdil-Ural coğrafyası için her türlü mücadeleyi verdi. 1953 yılına gelindiğinde Ayaz İshakî, çeşitli kongrelere katılarak mücadelesine devam etti.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya genelinde çeşitli gruplaşmalar oluştu. Bu gruplaşmalar, genel olarak yapılan kongreler ile şekilleniyordu. 1953 yılında, Promete Teşkilatı'nın devamı sayılan Paris Bloku'nun kongresi vardı. Bu kongreye, ABD'li vekillerin teklifi üzerine, Ayaz İshakî de katılmıştı. Ayaz İshakî, bu davet üzerine vakit kaybetmeden bu kongreye katılmak için Münih'e gitti. Kongreye katılmasının sebebi göçmenlerin siyasî olarak teşkilatlanmalarını sağlamaktı. Ayrıca belirtilen bu sebeple birlikte, onlara ait çeşitli sorunlara da çözüm getirmeyi hedefledi.¹⁶⁴

Ayaz İshakî bu kongrede, istediği ölçüde ABD ile anlaşamadı. Çünkü ABD Hükûmeti, o dönem, Rusya'nın parçalanmasına sıcak bakmamaktaydı. Bu sebepten ötürü Ayaz İshakî, onlarla anlaşmadan Münih'ten İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.¹⁶⁵ Ayaz İshakî, Münih şehrinde yaklaşık olarak beş ay kaldı. Ancak bu görüşmelerden istediğini alamadığından dolayı mücadeleyi tek koldan yürütmeye devam etti.¹⁶⁶

1.4. Ayaz İshakî'nin Hastalığı ve Vefatı

Ayaz İshakî, Münih ziyaretinden kısa bir süre sonra hastalandı. 1954 yılının ortalarında, boğazında oluşan şişlikten, doktorlar kötü bir hastalığın olmasından şüphelendi. Bu durum üzerine yakın arkadaşları, kızının yanında tedavi görmesini Ayaz İshakî'ye söylediler.¹⁶⁷ O da Ankara'da yaşayan kızı Saadet Hanım ve damadı Tahir Çağatay ile yaşamaya karar verdi.

Ayaz İshakî, ölümünden yaklaşık iki ay önce kızının evine yerleşti. Kızı Saadet Çağatay'ın ifadesine göre Ayaz İshakî, kızının evine geldiğinde oldukça zayıflamış ve eski kilosundan eser kalmamıştı. Fakat Ayaz İshakî, hastalığının belirtilerine hiç aldırış etmeden kendi kişisel ihtiyaçlarını görmüştü. Bu duruma Ayaz İshakî'nin vücudu daha fazla dayanamadı ve 16 ilâ 25 Haziran 1954 tarihleri arasında hastanede yatmak zorunda kaldı. Hastaneden çıktıktan sonra, evde yaşamını sürdürdü. Hatta o kendisini ziyarete gelenlerle iletişime geçmekten çekinmedi. Çünkü o, misafirlerle konuşmayı, kendi davasını anlatmayı bir vazife olarak görmüştü. Ona kendisini

¹⁶⁴ Ömer Özcan, "Muhammed Ayaz İshakî İdilli Hakkında Bir Düzeltme", **Toplumsal Tarih Dergisi**, (76), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 35.

¹⁶⁵ Akış, a.g.e., s. 57-58.

¹⁶⁶ Özcan, "Muhammed Ayaz İshakî İdilli Hakkında Bir Düzeltme", s. 35.

¹⁶⁷ Akış, a.g.e., s. 58.

yormaması için fazla konuşmaması gerektiği söylendiğinde onlara: “*Ben alışığım konuşmaya, benim hayatım böyle geçmiştir, vazifem konuşmaktır, konuşsam benden ne kalır, işe yaramayan bir kart ihtiyar olurum.*” şeklinde karşılık vermişti.¹⁶⁸ Bu konuşmasından da onun mizahî bir üsluba sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayaz İshakî'nin hastalığı, gırtlak kanseriydi ve bundan dolayı çok fazla konuşmaması gerekmektedir. Ayrıca hastalığı, onun hızlı bir şekilde, kilo kaybetmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine Ayaz İshakî, 26 Mayıs 1954 tarihinde, Ankara'ya, kızının yanına geldi.¹⁶⁹

Ankara'da, doktorlar tarafından kontrol altına alınan Ayaz İshakî'nin, kendisini fazla yormaması, hareket ederken dahi çok dikkatli olması konusunda kendisini bilgilendirmişlerdi. Ancak Ayaz İshakî, bu önerileri dikkate almayarak ölümüne kadar ziyaretine gelenlerle memleket meselelerini, konuşmaktan geri kalmamıştı.¹⁷⁰

15 Temmuz 1954 tarihine gelindiğinde, Ayaz İshakî kendisinden sonra Türk-Tatar halkının savunuculuğunu kimin yapacağı konusunda, Kemal Lokman ve Ali Akış'ı yanına çağırdı. Ayaz İshakî, Kemal Lokman'ı kendi yerine geçmekle görevlendirirken, Ali Akış'ı ise genel sekreter olarak görevlendirdi.¹⁷¹ Ayaz İshakî bu görevlendirmeyi yaptıktan beş gün sonra yani 20 Temmuz 1954 tarihinde hastalığı yüzünden gittikçe güçten düştü. Hatta ayakta durmakta bile zorluk çektiği kızı Saadet Hanım tarafından belirtilmektedir. Bir gün sonra daha da çok fenalaştı ve o gün ilk defa günlük kıyafetlerini giymeden, pijamasıyla salonda oturmak istediğini kızı Saadet Hanım'a bildirdi. Ayrıca oturup kalkmakta zorluk çektiği için damadı Tahir Çağatay'ın yardımıyla hareket edebiliyordu. 22 Temmuz 1954 tarihine gelindiğinde ise Ayaz İshakî konuşamayacak duruma gelmişti. Bunun üzerine Tahir ve Saadet Çağatay çifti, Mehmed Emin Resulzade, Kemal Lokman ve Bilal Bey'e babalarının fenalaştığı haberini verdiler. Onlar geldikten sonra saat on ikiyi on geççe, “millî mücahit ve millî edip” dünyaya gözlerini yumdu.¹⁷²

1.5. Merhum Ayaz İshakî'yi Anma Töreni

Ayaz İshakî, 22 Temmuz 1954 tarihinde Ankara'da vefat etti. Şimâl Türklerinin lideri olarak bilinen Ayaz İshakî, Türk halkı için elinden geleni yapmış, birçok eser kaleme almış ve gazete yayınlamıştı.¹⁷³ Muharrir, edip ve gazeteci olan Ayaz İshakî'nin vasiyeti üzerine Yusuf Akçura'nın yanına, İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'ne, gömülmesine karar verildi. Ayaz İshakî'nin cenazesi,

¹⁶⁸ Saadet Çağatay-İshakî, “Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri”, **Kazan Dergisi**, (12), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 18.

¹⁶⁹ Akış, a.g.e., s. 59-60.

¹⁷⁰ Çağatay-İshakî, “Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri”, s. 18-19.

¹⁷¹ Akış, a.g.e., s. 61.

¹⁷² Çağatay-İshakî, “Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri”, s. 22-23.

¹⁷³ “Ayaz İshakî İdilli Vefat Etti”, (23.07.1954), **Cumhuriyet Gazetesi**, s. 2.

İstanbul'a gönderilmeden önce Ankara istasyonunda küçük çaplı bir anma töreni yapıldı. Cenaze namazı, Beyazıt Camii'nde kılındı. Cenaze törenine, İdil-Ural'dan, Türkistan'dan, Kuzey Kafkasya'dan ve Azerbaycan'dan insanlar geldi. Daha sonra ise de cenazesi gömülmek üzere Edirnekapı Şehitliği'ne getirildi. 24 Temmuz 1954 tarihinde merhumun cenazesi, Sadri Maksudî'nin yaptığı konuşma sonrasında defnedildi. Sadri Maksudî Bey, burada yaptığı konuşmasında Ayaz İshakî'nin İdil-Ural Türkleri için yaptığı mücadelenin büyüklüğü konusunda, cenaze merasiminde bulunan kişileri bilgilendirdi.¹⁷⁴ Ayrıca bu törende, Hasan Agay da Ayaz İshakî'nin yaşamı boyunca Türk dünyası için yapmış olduğu fedakârlıklar hakkında konuşma yapmıştı.¹⁷⁵

Ayaz İshakî, İdil-Ural Türkleri için çok çetin mücadeleler verdi. O hem siyasî alanda hem gazetecilik alanında hem de yazmış olduğu eserlerde, halkın ileri bir seviyeye ulaşması gerektiğini konu edinmişti. Yaşamının sonuna kadar bu davanın savunucusu olmuştu. Ayrıca Ayaz İshakî, başlattığı bu mücadele yolunda geride bıraktığı kişilere, kendisinin başlattığı yoldan ilerlemelerini vasiyet etmişti.

Türk halkı nezdinde önemli bir yere sahip olan Ayaz İshakî'nin ölüm haberini, kızı Saadet Hanım, başka ülkelerde yaşayan Türklere, haber verme gereği duydu. Bundan dolayı 25 Temmuz 1954 tarihinde, Finlandiya'da yaşamlarını sürdüren yakın dostlarına mektup yazarak bu üzücü haberi onlara verdi. Ardından İmam Abzi ve Fatma Apa adlı iki Kazan Türküne de haber ulaştırıldı. 29 Temmuz 1954 tarihine gelindiğinde, Saadet Hanım bu mektubun içeriğini değiştirmeden Tatarcaya çevirip bu üzücü haberi diğer Türklere de bildirdi.¹⁷⁶

Ayaz İshakî'nin ölüm haberi, sevdiklerini büyük hüznü boğdu. Bu sebeple de dünyanın çeşitli yerlerinde Ayaz İshakî'yi anma törenleri düzenlendi. Aslında Ayaz İshakî gibi ömrünü halkı için feda eden kahramanları anmanın faydalarından biri de bu şahsiyetlerin savunduğu düşünceleri, yeni gelen nesle bildirmek ve onların da bu yoldan ilerlemelerini sağlamaktır. Belirtildiği gibi Ayaz İshakî Türk dünyasında, çok önemli bir yere sahip olduğundan, onun fikirlerini, faaliyetlerini ve savunduğu davasını bütün insanlığa duyurmak önemli bir vazifedir.

26 Ağustos 1954 tarihine gelindiğinde, Ayaz İshakî'yi anma törenleri ara vermeden devam etmekteydi. Münih'te yaşayan Türk-Tatar halkının ileri gelenleri, Ayaz İshakî'nin ölümü üzerine bir toplantı düzenlendi. Münih'te düzenlenen bu toplantıya, göçmen olarak yaşayan toplulukların, siyasî derneklerinin liderleri de katılmıştı. Bu toplantıya, Türkistan'dan, Ukrayna'dan, Kuzey

¹⁷⁴ "Merhum Ayaz İshakî'nin Cenaze Töreni", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 344.

¹⁷⁵ Akış, a.g.e., s. 63.

¹⁷⁶ Ömer Özcan, "Ayaz İshakî'nin Ölümünün Hemşerilerine Duyurulması", **Toplumsal Tarih**, 15 (90), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 200, s. 47.

Kafkasya'dan, Kırım'dan ve Belarus'tan çeşitli temsilciler geldi. Bunlarla birlikte Kalmuk ve Ermeni temsilciler de vardı. Ayrıca Münih'teki idareciler, *Süddeutsche Zeitung* idareleri ve Amerika komitesinden bazı kişiler katılanlar arasındaydı. Düzenlenen bu toplantıda, her biri, Ayaz İshakî'nin ölümüyle birlikte duydukları üzüntüleri dile getirdiler. Daha sonra ise mâtem marşı ile bu tören sona erdi.¹⁷⁷

Bu törende, Ukrayna'nın eski Cumhurbaşkanı Dr. Witwitski, toplantıya fahri başkan olarak seçildi. O, Ayaz İshakî hakkında önemli açıklamalar yaptı. Onun ölümünün sadece İdil-Ural Türkleri için önemli olmadığını, Ukraynalılar için de çok önemli bir yer teşkil ettiğini belirtti. Ona göre Ayaz İshakî'nin başlatmış olduğu millî mücadele diğer halklara da örnek olmuştu. Hatta onun bu mücadelecî yapısı, diğer toplulukların da cesaretlenmesine sebep olmuş ve kendi davalarını korkmadan savunmalarını sağlamıştı. Ayrıca bu törende, Ayaz İshakî'nin Rus idaresinde yer alan diğer halkların Rus idaresinden kurtulup bağımsızlıklarına kavuşabilecekleri konusunda onlara örnek olduğu düşüncesine de yer verilmişti. Zaten o, bu konuda yeni neslin aydınlatılmasından yana bir tavır almıştı.¹⁷⁸

Ayaz İshakî için düzenlenen bu törende, Ermeni temsilcilerinden Taşnak Teşkilatı'nın üyesi olan Dr. Torosyan Bey de Ayaz İshakî için düşüncelerini dile getirdi: *“Karşımızda müşterek bir düşman var. İdil-Ural kürsüsünün yaratıcısını ve idealist bir rehberini kaybettik. Mücadelemiz haklı mücadelesidir; her liderin hayatı, fânidir. Lâkin mücadele bayrağı hedefine varacaktır!”* bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Ayaz İshakî'nin düşünceleri ve gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri, diğer milletlerin liderleri tarafından da minnetle anılmaktadır.¹⁷⁹

Bu büyük “dava adamı”, “millî mücahit” ve “millî edip” olan Ayaz İshakî, ölümünden sonra da sevenleri tarafından törenlerle anıldı. Bu törenlerden en fazla yankı uyandıranı da Ayaz İshakî'nin yüzüncü doğum yılı sebebiyle yapılanıdır. Bu törende de Ayaz İshakî'nin hayatı kısaca anlatılmış ve onun vermiş olduğu mücadele hakkında orada toplanan kişiler bilgilendirilmişti. Ayrıca onun için Kur'an okunmuştur. Her anma töreninde olduğu gibi, onun İdil-Ural coğrafyası için vermiş olduğu mücadele ve onunla ilgili hatıralar anlatılmıştır.¹⁸⁰

Belirtildiği gibi merhum Ayaz İshakî, çok çetin mücadeleler vererek, yaşamını sürdürdü. Doğduğu topraklar, uzun süre Rus işgali altında kaldı. Halkını bu durumdan kurtarmak, eğitim ve

¹⁷⁷ Mustafa Veli, “Ölümünden Sonraki Anma Töreni”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 346-3347.

¹⁷⁸ Kadircan Kafılı, “Esir Türkler”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 350-351.

¹⁷⁹ Mustafa Veli, “Bir Canlı Merasim”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 348-349.

¹⁸⁰ Emrullah Ağı, “Muhammed Ayaz İshakî'yi Anma Töreni (23 Şubat 1878—22 Temmuz 1954)”, **Kazan Dergisi**, (22), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1978, s. 28-29.

yenilikçi bakış açısıyla halkın ileri ve medenî seviyeye ulaşmasını sağlamak onun en büyük hayalidir. Gerek siyasî çalışmalarla, gerek yazmış olduğu eserlerinde ve gerekse de gazetecilik hayatında, davasını dünya kamuoyuna duyurmayı amaçlamıştı. Özellikle Ruslar tarafından soydaşlarına, bu zamana kadar yapılmış olan zulümlere, zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine eserlerinde yer vererek büyük bir cesaret örneği göstermişti. Bu sebeple de ilk olarak İdil-Ural Türklerinin bu zulümden kurtulmalarını ve daha sonrada eğitim ve yenileşme faaliyetleri ile de medenî açıdan gelişmelerini sağlamak en büyük ilkesiydi. Bu ilkeyi kendisine şiar edinen Ayaz İshakî, İdil-Ural davasının da en büyük temsilcisiydi. “Ruhunu, vatan, millet, bağımsızlık nidalarıyla teslim etmişti. Onun ölmüş olması, fikirlerinin öldüğü anlamına gelmemekteydi. Bu kahramanı yaşatmak ise Türk gençliğine düşmekteydi.”¹⁸¹

Bazı şahsiyetler, doğuştan liderlik vasfına sahip olurlar. Yapıtlarıyla, İngiltere'nin siyasî ve sosyal hayatı hakkında önemli bilgiler veren Thomas Carlyle'nin de dediği gibi “*milletlerin tarihi, o milletlerin liderlerinin tercüme-i halinden ibarettir.*”¹⁸² Bu sebeple Türk milletinin özellikle de İdil-Ural coğrafyasının tarihini anlamada ve aydınlatmada, Ayaz İshakî'nin yaşamöyküsü önemli bir yer tutmaktadır.

---

¹⁸¹ Kadircan Kafı, “Bir İstiklâl Kahramanı”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 80.

¹⁸² Akış, “İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, s.11.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYAZ İSHAKÎ'NİN FİKİR DÜNYASI HAKKINDA

2.1. Ayaz İshakî'nin Fikir Dünyasının Gelişimi

Ayaz İshakî, çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Gazeteci ve siyaset adamı olarak gördüğümüz Ayaz İshakî, muharrirliği ile de adından söz ettirmeyi başardı.¹⁸³ O, İdil-Ural'ın bağımsızlığı için savaşırken, kalemini önemli bir silah olarak kullandı. Millî edip ve millî mücahit olarak bilinen Ayaz İshakî, Rusya'nın, Türklere karşı uygulamış olduğu politikalara karşı giriştiği bağımsızlık savaşında, mücadelesini sürdürürken, kalemiyle yani millî edip unvanıyla da yazın dünyasında davasını savundu. O, muharrirliğini hem Çarlık Rusya zamanında hem de Sovyet Rusya zamanında, Türklere yapılan zulümleri, dünya kamuoyuna duyurmak ve Türklerin bağımsızlıklarını sağlamak amacıyla etkili bir şekilde kullanmasını bildi. Ayaz İshakî, bu bağımsızlığı kazandıktan sonra da halkın millî açıdan gelişimi ve medenî olarak da ilerlemelerini sağlamak için önemli yazılar kaleme aldı.

Ayaz İshakî genel anlamda eserlerinde, yukarıda belirtilen konuları işlerken, özel olarak da toplumun kanayan yaralarına, cahillikle ilgili konularına, kadının toplumdaki yerine ve millî alandaki her türlü konulara değinmeyi kendisine ilke edinmişti. Bu bağlamda Ayaz İshakî'nin yazılarından ve çeşitli platformlardaki konuşmalarından hareketle onun fikrî yapısı incelenmeye çalışılacaktır.

2.2. Ayaz İshakî'nin Yetiştirdiği Ortam

Ayaz İshakî'nin fikri gelişiminde, yaşamış olduğu coğrafyanın büyük etkisi vardı. Bu etkiyi daha iyi anlayabilmek için de yaşamış olduğu coğrafyanın tarihi gelişim sürecine bakmak gerekmektedir. Çünkü insanların fikri gelişimlerinin şekillenmesinde, yaşadıkları coğrafya, almış oldukları eğitim ve etkisi altında kalmış olduğu çeşitli akımların etkisi büyük bir yer turmaktaydı.

Orta Asya dışında Türklerin, dünya ile etkileşim ve iletişim kurduğu önemli merkezler vardı. Bu etkileşim, batıda İstanbul'la, Kafkasya'da Bakü ile ve son olarak üçüncüsü ise bugünkü Tataristan'ın başkenti olan Kazan ile sağlanırdı. Türkiye'deki halk, bu bölgede yaşayanlar için "Kazan Türkleri" tabirini kullanırdı. Bu bölgede yaşayanlar, zengin tarihî ve kültürel mirasa sahip

¹⁸³ Akış, "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî", s. 2.

olmuşlardı. Rusya ve Batı ile etkileşimin erken dönemden itibaren başlaması, kültürel ve dinî reformların da erkenden yaşanmasına sebep olmuştu. Özellikle Şehabettin Mercanî, Abdülkayyum Nasirî, Yusuf Akçura, Sadri Maksudî, Ayaz İshakî ve adını sayamadığımız onca önemli şahsiyet, bu reformların oluşmasında her biri ayrı bir halkayı teşkil etmekteydi.¹⁸⁴

Belirtildiği üzere Ayaz İshakî, Kazan Türklerindedir. Kazan Tatarları, İdil-Kama Bulgarları ile Kıpçak Türklerinin soyundan gelmekteydi. Bulgarların bu bölgeye yerleşmeleri daha önceden başlamış olsa bile bir devlet kurmaları daha sonra gerçekleşmişti. Bulgarlar, IX. yüzyılda bir devlet kurmuşlardı ve X. yüzyılda da İslâmiyet'i kabul ettiler. 1220 yılında, Cengiz Han'ın torunu olan Batu Han'ın bu devleti yıkmasıyla, Altınordu Devleti'nin (1236-1502) kontrolü altına girdiler. Ancak XV. yüzyılın sonlarına doğru İdil-Ural ve Altınordu'nun hâkim olduğu bölgelerde çeşitli hanlıklar kuruldu. Bu hanlıklar; Sibir (1220-1598), Kazan (1437-1552), Kasım (1445-1681), Kırım (1460-1783), Astrahan (1466-1556) ve bağımsız Nogay Uruğları'dır.¹⁸⁵

Kazan Hanlığı, Uluğ Muhammed Han tarafından Orta İdil bölgesinde kuruldu. Uluğ Muhammed Han, 1439 ve 1445 yılları arasında gerçekleştirdiği seferlerle, Moskova Knezliği'ne karşı üstünlük sağladı. Hatta Moskova Knezliği, Kazan Hanlığı'na tâbi bir duruma geldi. Bu başarılarla beraber Kazan şehri, gittikçe gelişerek ticarî merkez haline gelmeye başladı. Ancak Moskova Knezliği'nin başına 1462 yılında III. İvan'ın geçmesi ile Rusların, Kazan'a karşı politikaları değişti. Tatar hanlarının arasındaki mücadeleden faydalanarak Rus knezliklerini bir araya topladı ve Millî Rus Devleti'ni kurdu. Daha sonra Kazanlılara ikinci büyük darbe, 1547 yılında, adı tarihe Korkunç İvan olarak geçen IV. İvan'ın geçmesiyle olmuştu. IV. İvan'la beraber Kazan'ın geleceği farklı bir boyut aldı. Çünkü 1437 yılında Uluğ Muhammed Han tarafından kurulan hanlık, Moskova çarı olan IV. İvan tarafından sona erdirildi. IV. İvan bununla da kalmayarak şehrin içinde büyük katliamlar gerçekleştirdi. Kazan Hanlığı'nın coğrafi durumu, ticarî faaliyetler bakımından önemli noktada yer alması onun değerini daha da arttırmaktaydı. Bu yüzden Ruslar için burası kaçırılmaz bir fırsattı. Kazan Türkleri, Rus boyunduruğundan kurtulmak için mücadele vermiş olsalar da başarılı olamadılar.¹⁸⁶ Hatta Kazan halkı, canları pahasına başkentlerini savunma cesaretini gösterdi. Her ne kadar başarılı olamasalar da Rusların zayıyatı azımsanamayacak kadardı.¹⁸⁷

Kazan'da meydana gelen siyasî mücadele sonucunda, Moskova Knezliği bu parçalı yapıdan faydalanarak Kazan Hanlığı'nı 1552 yılında yıktı. Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra

¹⁸⁴ Erol Cihangir, "İdil-Ural Bölge Türklüğü ve Tataristan", **Yeni Türkiye**, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1463-1466.

¹⁸⁵ Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", **Türkler**, 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17.

¹⁸⁶ Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 441-451.

¹⁸⁷ A. Battal Taymas, "Kazan'ın Müdafaası", **Kazan Dergisi**, (9), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 55-56.

Müslüman Tatarlar, çok büyük zararlara uğradılar. Bunlar, siyasî, ekonomik ve dinî olarak sınıflandırılabilir. Bu zararlardan dolayı, Müslüman Tatarlar bu bölgeden göç etmek zorunda kaldı. Bu durumda daha doğuya, yani şimdiki Başkurdistan'a ve Ural bölgesine göç etmelerine sebebiyet verdi. Bazısı da Aşağı İdil olarak adlandırılan bölgeye göç etmelerine sebep olduklarını belirtti. Rusların, Türklere karşı uygulamış olduğu politika hiç değişmeden devam etmişti. Halkı zorla Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerini durmaksızın sürdürdüler. Rus Hükûmeti'nin bu yaptıklarına karşı Tatar halkı, küçük çapta siyasî isyanlar çıkardı. Hatta bazıları daha fazla dayanamayarak başka bölgelere göç etmek zorunda kaldı. Göç edilen yerler arasında Türkiye'de vardı. Ama Tatar halkı, ne Ruslaştı, ne de Müslümanlıktan vazgeçti. Tatar halkı, ya orda kalıp mücadele etti, ya da farklı bölgelerde kurtuluş çaresi aradı.¹⁸⁸ Hatta Tatar aydınları, Rusların bu Hristiyanlaştırma politikalarını eserlerinde dile getirmeye çalıştı. Bazı Türkler, Hristiyanlaştırma politikasının tesiri altında kaldı. Hristiyanlığı kabul eden bu kişilere, *Kreşin* adı verildi. Bunlar genelde Türk kültürü tesiri altında kaldı. Fakat çocukları, Rus okullarında okuduklarından onların kültüründen etkilendi. Rusların, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerini Ayaz İshakî de *Züleyha* adlı eserinde çok güzel bir şekilde tasvir etti. Çünkü yaşamış olduğu coğrafyanın ve bu bölgede yaşanan olayların Ayaz İshakî'nin eserlerine yansımaları kaçınılmazdı.¹⁸⁹

Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılışı, bölgedeki Türkler için çok kötü oldu. Çünkü daha önce belirtildiği gibi Ruslar, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine ara vermeden devam etmekteydi. Hatta Kazan'da 1555 yılında Ortodoks Başpiskoposluğu kuruldu. İlk piskopos olan Guri, şiddetli bir şekilde Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine başladı. Yapılan bu misyonerlik faaliyetleri, her ne kadar istenilen düzeyde başarı sağlamamış olsa da 1917 yılına kadar bazen artıp bazen de azalan bir şekilde devam etti. Belirtildiği gibi Rusların bu çalışmaları sonucunda *Kreşin* adında bir topluluk ortaya çıkmıştı. Bunlar, Hristiyanlaştırılmış Tatarlardı. Fakat bunlar dinlerini, mecburiyetten dolayı değiştirmişlerdi. Baskı ve zulümden dolayı, mallarının zarar görmesinden korktukları için Hristiyan olmuş gibi görünmek zorundaydılar. Aslında gizli Müslümanlığa devam etmişlerdi. Aralarında muhakkak Hristiyan olarak kalanlar da vardı. Her türlü mücadeleye rağmen Tatarlar, dinî ve millî kimliklerini korumak için her türlü mücadeleyi vermişlerdi. Bu sebeple Tatarlar, kimliklerini ve dinlerini muhafazada başarılı olmuşlardı. Bunu gören misyonerler, bu durumun nedeni İslâm'ın akılcı ve yaşama uygun bin din olmasında bulmuşlardı. Ayrıca Müslüman din adamlarının şahsî kabiliyetleri de bu durumun oluşmasında önemli bir etkendi.¹⁹⁰ Çünkü işini iyi yapan Müslüman din adamları, halkı millî unsurlar etrafında birleştirmiş ve Rus dayatmalarına karşı çok güzel bir şekilde organizasyon edebilme yeteneğine

¹⁸⁸ Devlet, "Federe Muhtar Türk Cumhuriyetleri", s. 17.

¹⁸⁹ Ahmet Veli Menger, "Kazan Türklerinin Millî, Medeni Faaliyetlerinde İmam ve Tüccarların Rolü", **Kazan Dergisi**, (5), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 6.

¹⁹⁰ İbrahim Maraş, "Tatar Ceditçiliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış", **Yeni Türkiye**, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1452-1453.

sahip olmuşlardı. Rus misyonerler de bu doğrultuda yeni plan ve düzenlemeler ile faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmişlerdi.

II. Katerina'nın 1762 yılında Rusya'nın başına geçmesi, İdil-Ural coğrafyasında yaşayan Müslümanlar için önemli değişikliklerin yaşanmasına sebep oldu. Belirtildiği gibi Rusya zorbalıkla kendi istediği düzeni kurma peşindeydi. Fakat Rusya, zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerinde istediği başarıyı sağlayamadı. Bu yüzden II. Katerina, farklı bir uygulamanın yolunu tuttu. Çünkü II. Katerina, Müslüman halkın tepkisini çekmeden bir politika geliştirmeyi amaçlamaktaydı. İlk olarak "Müslüman Ruhani İdaresi"ni, Ufa'da kurdu. Bu bir nevi müftülük gibi bir yapılanmaydı. II. Katerina tarafından oluşturulan bu müftülüğün yetki alanına, Kazan, Orenburg, Ufa, Samarra, Simbir, Saratov, Penza, Pern, Tambov, Astrahan Vyatka, Tobolsk ve Tomsk eyaletleri girmişti. Bu müftülük alanının içinde medrese ve mescitler de vardı. II. Katerina'nın gerçekleştirdiği bu reform ile İslâmiyet, Rusya tarafından resmen tanındı. Bu durum, Rusya Müslümanları için önemli bir kilit alanını oluşturdu. Çünkü eskiden din adamları, eğitim için Buhara ve Semerkant'a gitmekteydi. Burada da eğitim skolastik tarzda verilmekteydi. Bu değişiklik ile birlikte Kazan Türkleri, artık İstanbul, Kahire, Mekke ve Medine gibi dönemin önemli merkezlerinde de öğrenim görmeye başlamışlardı.¹⁹¹

Kazan Türkleri, II. Katerina tarafından verilen imtiyazları çok iyi değerlendirmesini bildiler. Ayrıca daha önceden ticarî sahadan ayrılmak mecburiyetinde kalan Kazan Türkleri, yeniden ticarete söz sahibi olmaya başladılar. Kazan Türklerinin bu faaliyetleri, dönemin idaresi tarafından da onaylandı. Eğitim sistemindeki değişikliklerle beraber Kazan'da farklı gelişmeler yaşanmaya başladı. Bunlardan en kayda değer de 1799 yılında devletten alınan izinle beraber Petersburg'da yer alan Şark Matbaası'nın Kazan'a sevk edilmesi olayıydı. Bu olayla birlikte kitap sayısında da artış yaşandı.¹⁹²

II. Katerina, kurduduğu Müslüman Ruhani İdaresi ile birtakım amaçlar peşindeydi. Bu kuruma, Ruslar tarafından seçilen bir müftü getirildi. Hatta imam ve mollalar ise, Ruslardan izin alınarak yetiştirilirdi. Böylece Ruslar, Türklere müsaade vermelerine rağmen alttan alta Türkleri, kontrol altına almaya çalışmışlardı. Çünkü kendilerinin onay verdikleri din adamlarının başa geçmesi, onların lehine bir hava oluşturulması için kasıtlı yapılan bir uygulamaydı. Burada amaçlanan ikinci önemli nokta ise Osmanlı'nın Rusya Müslümanları ile dinî ve siyasî etkileşimini ortadan kaldırmaktı. Zaten o dönem, asıl amaçlanan hedef buydu. Bu yapılanma ile Rusya Müslümanları tek koldan teşkilatlanmıştı. Ancak bu durumun bazı olumsuz yanları da vardı. İşinin ehli olmayan insanların bu müftülük kurumunda yer almaları, din adamlarına karşı güvensizliğin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu, Rus Hükûmeti tarafından beklenen bir durumdu. Çünkü II.

¹⁹¹ Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 44.

¹⁹² Fatma Özkan, "Kazan Tatarları", **Yeni Türkiye**, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1448.

Katerina, bu kurum ile halkın dinî inançları üzerinde etkili olma fırsatını eline geçirmek istemekteydi. Aslında yapılan reformlarla, halkı yine Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikası içine girdiler. Tek fark, bu uygulamayı eskiden olduğu gibi açıktan değil de halkın dikkatini çekmeden yapmayı denemiş olmalarıydı. Buna ek olarak, 1798 yılında Kazan’da “Dini Akademi” kuruldu. Bu konuda uzman kişiler, Rusça ve Tatarca kitaplar yazdılar ve halkın inanç yapısını bozmaya çalıştılar.¹⁹³

II. Katerina’nın özgürlük getirmesi ile Orenburg ve Ufa’da medreseler açıldı. Bunlar, Hüseyiniye, Kasımiye, Bubi, Osmaniye, Muhammediye ve Mercanî medreseleriydi. Bu medreselerde, eğitimin gelişmesi ile birlikte “Maarifçilik Akımı” meydana geldi.¹⁹⁴ Özellikle bu gelişme ilk olarak dinî alanda kendisini gösterdi. Dinî alandaki ilk ıslahat çalışmalarını, Abdünnasır Kursavî (1776-1812) ve Abdürrahim Otuzimeni (1730-1834) başlattı. Daha sonra bu dinî alandaki çalışmaların içi daha da geliştirilerek, millî ve medenî uyanışın sağlanması yolunda önemli bir adımın atılmasına sebep olunmuştu.¹⁹⁵

2.3. Kazan Türklerinin Medenî Uyanışı

2.3.1. Aydınlanmanın Birinci Basamağı ve Ayaz İshakî’ye Etkisi

Medreselerin yanında mekteplerin de açılması ile zamanla Tatar halkının kültür seviyesi yükseldi. Bu durum, millî ve dinî şuurun oluşmasına da sebebiyet verdi. Özellikle Kazan Türkleri, dinlerine çok bağlı bir yapıya sahipti. Hatta dinlerini kaybetmemek için mümkün merteye Ruslarla çok az etkileşime geçmişlerdi. İşte böyle düşünen halkın fikrî yapısında değişiklikler meydana getirmek isteyen aydın kesim, dinî alanda düzenleme yapmaya çalıştı. Bu aydın kesim, ikinci olarak da Usûl-i Cedid hareketleri ile yeni bir eğitim düzeni oluşturmaya girişti. Bu iki çabanın da amacı birdi: Rusya Müslümanlarının medenî uyanışlarını sağlamak.¹⁹⁶ Dinî reformlar hedefin, dinî düşünceyi yeniden yapılandırma kısmını içermekteydi. Yani amaç, İslâm dini içerisine daha sonra eklenen hurâfe ve geleneklere dayanan kısmı yok etmektir. Bunun yerini Kur’an ve hadislere dayanan bir din anlayışının almasını daha doğru bulmaktaydılar.¹⁹⁷ Ayaz İshakî’nin fikir dünyasını daha iyi anlayabilmek için Kazan Türklerinin medenî uyanışına katkısı bulunan aydınların, nasıl bir fikrî yapıya sahip olduklarını bilmek önemli bir yer tutmaktadır.

¹⁹³ Maraş, a.g.m., s. 1453-1454.

¹⁹⁴ Kamaliev, a.g.e., s. 74-75.

¹⁹⁵ İbrahim Maraş, “İdil-Ural Bölgesinin Dini Problemleri”, *Yeni Türkiye*, (16), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1997, s. 1476.

¹⁹⁶ Kurat, “Kazan Türklerinin “Medeni Uyanış” Devri (1917 Yılına Kadar)”, s. 100.

¹⁹⁷ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 107.

2.3.1.1. Abdürrahim Otuz-İmeni

Kazan Türklerinin aydın kısmını oluşturanlar, mollalardı. Bunlar, fikrî gelişimin oluşmasını sağlamıştı. Bu mollalardan ilki de Abdürrahim Otuzimeni idi. Soyadını doğduğu yerden almış olan Abdürrahim Otuzimeni, Otuz İmen köyünde 1730 yılında dünyaya geldi. O, halkın gereksiz din meseleleri ile uğraşmalarına her daim karşı çıkmıştı. Aksine halkın günlük hayat sorunlarıyla ilgilenmesinden yanaydı. Bu konuda ilk olarak Kazan Türklerini, Rusça öğrenmeye teşvik etti. Böyle bir düşünce, o zaman için çok büyük bir yenilikti. Çünkü Otuzimeni, Rus baskısına karşı koymanın ancak Rus diline vakıf olmayla sağlanabileceğine inanmaktaydı. Kazan Türklerinin, Rus okullarında eğitim almaları gerektiğini savunmuş ve bu neticeyle de Avrupa medeniyetiyle bağlantıya geçilmiş olacağını belirtmişti.¹⁹⁸

2.3.1.2. Abdünnasır Kursavî

Kazan Türklerinin medenî uyanışlarında önemli rolü olan bir diğer isim ise Abdünnasır Kursavî idi. O, Kazan'a yakın Kursa köyünde 1776 yılında dünyaya geldi. Kursavî, kelam ilminin İslâm dinine mensup olan kişilerin aklını daha çok karıştırdığını düşünüyordu. Ona göre kelâm ilmi dönemin ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Hatta bu tarzdaki kitapların ders programından çıkarılması gereğine inanmaktaydı. Çünkü medreselere hâkim olan kelâm ilminin ilerlemeye engel teşkil ettiği görüşündeydi. Kursavî'nin düşünceleri, ulema tarafından tepkiyle karşılandı.¹⁹⁹ Kursavî'ye göre İslâm dininde ictihâd kapısı herkese açıktı. Kursavî, bu doğrultudaki bir anlayış içerisinde ilerlemeyi savunmaktaydı. Dogmatik fikirler yerine her İslâm âliminin, kendi aklıyla doğruya ulaşabileceğini iddia etmişti. Bu düşüncesi de Buhara'daki ulemanın tepkisini çekti. Kursavî'nin ileri sürdüğü fikirler, o dönem kabul edilmemiş olsa da ileride yaşanacak olan yenilikler için önemli bir zemin teşkil etmekteydi.²⁰⁰ Abdünnasır Kursavî, hacdan dönüşte 1812 yılında İstanbul'da veba hastalığından vefat etti. XIX. yüzyılda başlayan reform hareketlerinin ilk temsilcilerinden olan Kursavî, ömrünün sonuna kadar her türlü taassubun karşısında yer aldı.²⁰¹

2.3.1.3. Şehabeddin Mercanî

Medenî uyanışın gerçekleşmesinde katkısı olan bir diğer önemli şahsiyet ise Şehabeddin Mercanî idi. O, 1818 yılında Kazan çevresindeki Mercan köyünde doğdu. Mercanî, küçük yaşta babasının medresesinde öğretmenlik yapmaya başladı. Daha sonra kendisini geliştirmek için

¹⁹⁸ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 100-101.

¹⁹⁹ Ahmet Kanlıdere, "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", **Türkiye Günlüğü**, (72), Cedit Neşriyat, Ankara 2003, s. 185-186.

²⁰⁰ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 101-102.

²⁰¹ Ahmet Temir, "Abdünnasır Kursavî (1771/1772-1812)", **Kazan Dergisi**, (4), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 44-45.

Buhara'ya gitmeye karar verdi. Ancak burada umduğunu bulamadı. Çünkü burada skolastik düşünce hâkimdi. Mercanî de Kursavî gibi âlimler için ictihâd kapısının açık olduğu düşüncesindeydi. Ancak Şehabeddin Mercanî, Kursavî gibi davranmayarak Buharalı âlimlerle tartışmadan doğru bildiğini savunmaya çalıştı. Mercanî, 1849 yılında Kazan'a geri döndü ve burada müderris olarak ders vermeye başladı. Ancak Mercanî'nin eleştirel tavrından dolayı birkaç kez görevi elinden alındı. Bir dönem, Rus-Tatar Öğretmen Okulu'nda din dersi vermek üzere görevlendirildi. Bu okul, birçok Kazanlı aydının yetişmesine imkân sağladı. Bunlardan en önemlileri ise Sadri Maksudî Arsal ile Ayaz İshakî idi. Çünkü Kazan Üniversitesi'ndeki hocalarla ve buradaki Rus öğretmenlerle geliştirdikleri ilişki ile reformlara bakış açısı konusunda tecrübe kazanılmış oluyordu.²⁰² Zaten Ayaz İshakî'nin eserlerinde, taassuba karşı göstermiş olduğu ilgi bu gibi aydınların görüşlerinden etkilendiğinin kanıtıydı.

Şehabeddin Mercanî, dinin geleneksel tezlerini eleştirdi. Bununla birlikte Avrupa tarzında metotlar kullanarak tarihî yazılar yazması onu, diğer din adamlarından ayırmaktaydı. Mercanî, skolastik metotların tam anlamıyla karşısında yer almaktaydı. Bu görüşüyle birlikte halkın Rusça'yı öğrenmesi gerektiğini ısrarla savunmaktaydı. Ancak bu dili öğrenmelerinin yanı sıra Tatar halkının dinî ve millî özelliklerini kaybetmemeleri gereğini de savunmaktaydı. Tatarca kelimelerin arasında, Rusça kelimelerin kullanılmasını hiçbir zaman istememekteydi. O, aynı zamanda İslâm dinine sonradan eklenen her türlü boş inancın da temizlenmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁰³

Şehabeddin Mercanî, dine sonradan eklenen her türlü taassuba karşı çıkmaktaydı. Savunduğu bu görüşü, bugün için tam bir özgür düşünce olarak algılanmasa da o dönem için önemli bir yenilikti. Yenilik taraftarı olanlar, Mercanî'nin yolunu tuttu ve zamanla Kazan'da yenilik yolunda ilerleyenlerin sayısında artış yaşandı. Böylece Kazan'da kültür konusuna olan ilgi daha da arttı.²⁰⁴ Şehabeddin Mercanî, 18 Nisan 1889 tarihinde vefat etti. Bu önemli şahsiyet hayatının sonuna kadar, halkın cehaletten kurtulması ve dini doğru bir şekilde yaşaması için mücadele vermişti.²⁰⁵

2.3.1.4. Hüseyin Feyizhanî

Şehabeddin Mercanî'nin öğrencisi olup Kazan'ın millî ve medenî uyanışına katkısı olan bir diğer kişi ise Hüseyin Feyizhanî idi. Feyizhanî, hocasıyla birlikte çalışmasına rağmen hocasından daha köklü değişiklikler yapma hedefindeydi. O, Simbir vilayetinin Sabaçay köyünde, 1821 yılında dünyaya geldi. Feyizhanî, Mercanî'den din ve tarih konularında dersler aldı ve bu dersler

---

²⁰² Şenol, a.g.e., s. 31-32.

²⁰³ Devletşin, a.g.e., s. 48-50.

²⁰⁴ Şenol, a.g.e., s. 33.

²⁰⁵ Nadir Devlet, "Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı Şihâbeddin Mercanî I. Hâl Tercümesi", **Kazan Dergisi**, (5), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 40-41.

doğrultusunda tarih bilimine yöneldi. Feyizhanî Rusçaya vâkîf olmasından dolayı Petersburg'da, Petersburg Üniversitesi'nin, Şark Dilleri Bölümü'nde öğretmenliğe başladı. O, medreselerde dinî eğitimin yanı sıra dinî olmayan derslerin de okutulmasından yana bir tavır almıştı. Çünkü bu konu, ilerleme ve aydınlanma açısından önemliydi. Bu düşüncesiyle birlikte Avrupaî tarzda okulların açılmasına da taraftardı. Ayrıca halkın aydınlanması için Tatarca eserler de yazmak istemişti. Feyizhanî'nin böylesi düşüncelere sahip olmasında, hocasının ve almış olduğu eğitimin katkısı büyüktü. Yenilikçi düşüncelere sahip olan Hüseyin Feyizhanî, 1866 yılında vefat etti. Eğer erken yaşta vefat etmemiş olsaydı, tarihin aydınlanmamış birçok noktasını araştırmalarıyla aydınlatabilecek bir yeteneğe sahipti.²⁰⁶

2.3.1.5. Abdülkayyum Nasirî

Şehabeddin Mercanî'nin çağdaşı olup aynı şehirde yaşayan bir başka önemli şahsiyet de Abdülkayyum Nasirî idi. Abdülkayyum Nasirî, Kayyum Nasirî olarak da adlandırılırdı. O, Kazan'ın Yukarı Şardan köyünde, 1824 yılında, dünyaya geldi. İlk olarak babasının yanında eğitim gördükten sonra Ahmet Hazret Medresesi'nde öğrenim hayatına devam etti. Dinle alakalı ilimler, Arapça, Farsça ve gizlice Rusça öğrendi. Rusça öğrenmesi, onun yenilik taraftarı olduğunu göstermesi açısından önemliydi. Nasirî'nin Rusçayı gizliden öğrenmiş olması, aile baskısından kaynaklanmıyordu. Aksine babası hem tüccar hem de molla olması sebebiyle, Nasirî'nin Rusça öğrenmesinden yanaydı. Çünkü ticaretle uğraştığından, ticarete etkileşimin oluşabilmesi için dilin önemli bir araç olduğunu iyi bilmekteydi. Fakat o dönemde, Kazan coğrafyasında Rusça öğrenmek büyük bir günah sayılırdı. Rusça öğrenmekle, Rus olmak aynı kefe içerisine, konulurdu. Abdülkayyum Nasirî, okudukça ve kendini geliştirdikçe, Kazan Türkleri için her şeyden önce dönemin okullarında dünyevî ilimlerin okutulmasından yana bir tavır almıştı. Onun okullarda okutulmasını istediği derslerden birisi de Tatar dili ve Tatar etnografyasıydı. Zaten bu alanda ilk çalışmalar da Nasirî tarafından başlatılmıştı.²⁰⁷

Belirtildiği gibi Abdülkayyum Nasirî, yapmış olduğu çalışmalarla dinî olmayan ilimlerle ilgilenmiş, çağdaş bilgilerin yayılması için büyük mücadele vermişti. Bu bağlamda, dil ve edebiyat alanında önemli çalışmalar yaptı. Rusça ve Tatarca sözlükler yazdı. O dönemde eserler, Arapça yazılmaktaydı. Fakat Nasirî, bir yenilik yapmış ve bir eseri hariç eserlerini, Tatarca olarak kaleme almıştı. Onun bu alandaki çalışmaları, sonraki Tatar dili ve edebiyatı çalışmalarına temel oluşturdu. Ayrıca Nasirî, halk arasında ansiklopedik bilgilerin kullanılmasını da yaygınlaştırdı. Oluşturmuş olduğu takvimler ile aynı alanda hizmet etti. Nasirî, Şehabeddin Mercanî ile çağdaş olmasına

²⁰⁶ Türkoğlu, a.g.e., s. 344-345.

²⁰⁷ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 106-107.

rağmen, kişisel olarak onun kadar girişken değildi. Bu yüzden de yaşadığı dönemde, değeri tam olarak anlaşılamadı. Bu büyük âlim, 1902 yılında vefat etti.²⁰⁸

Abdülkayyum Nasirî, Kazan halkının ilmî yönde gelişme sağlayabilmesi için birçok alanda çalışma yaptı. Ayrıca Avrupa kültürünün işe yarayan kısmını kabul etmiş ve halka doğal yollardan bunları benimsetmeye çalışmıştı. Böyle bir düşünceye sahip olmasının sebebi, halkın medenî açıdan gelişimini sağlamaktı. Açık ve sade bir üslup kullanmış olmasından dolayı da düşüncelerini, halka rahatlıkla ulaştırmayı başarmıştı. Bu yüzden Abdülkayyum Nasirî, Türkiye’de önemli bir şahsiyet olan Ahmet Mithat’a benzetilmekteydi. Çünkü o da Nasirî gibi halkı aydınlatmayı amaçlamaktaydı. Kazan halkı için her türlü fedakârlığı gösteren Abdülkayyum Nasirî hakkında, Ayaz İshakî de birer yazı yazmıştı. Çünkü Ayaz İshakî’nin yapmak istedikleriyle onun düşünceleri örtüşmekteydi. Ayaz İshakî de halkın anlayacağı tarzda eserler meydana getirmiş ve halkı taassuptan kurtarmayı kendisine amaç edinmişti.²⁰⁹ Abdülkayyum Nasirî’nin ilmî konuları halka aktarmak için göstermiş olduğu çabanın aynısını Ayaz İshakî de hayatı boyunca gösterdi. Bu durum, halkın dinden uzaklaşması gereğini ortaya koymamış, aksine hem fikir hem inanç bakımından daha bilgili olmalarını sağlamıştı.²¹⁰

Belirtildiği gibi Abdülkayyum Nasirî, eserlerinde dinin doğru anlaşılması için epey bir mücadele vermişti. O, bu hususu eserinde nükteli bir üslupla çok güzel bir şekilde tasvir etmekteydi. Birisinin bir sandığı çalınmış ve o da derdini arkadaşına anlatmış. Arkadaşı ise sandığı çalınan adama dönerek demiş ki: “*Sen Ayetül Kürsü’yü okusaydın, sandık çalınmazdı.*” Bunun üzerine sandığı çalınan kişi arkadaşına dönerek: “*Vallahi içinde bütün Kur’an bile vardı.*” şeklinde cevap vermişti. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere o, halkın nasıl bir taassup içerisinde olduğunu göstermek için mücadele etmekteydi.²¹¹

Kazan Türkleri arasında millî ve medenî uyanış tek bir sebeple meydana gelmemişti. Birçok aydının vermiş olduğu mücadele sonucunda, yenileşme faaliyetleri görülmeye başlanmıştı. Onların yeniliğe açık bir tutum içerisinde olmaları, gelecek aydınlar için de temel teşkil etmekteydi. Gerek ekonomik gelişmeler ve gerekse Rusya’nın o dönemdeki siyasî gelişmeleri, bu aydınların yoluna yön verdi. Bu doğrultuda aydınlar, bölgenin ve Rusya Müslümanlarının kurtuluşa ermeleri için “yenilikçi” bir yol haritası çizmişlerdi. Şimdi de bu aydınlanmanın ikinci önemli halkası olan “Cedit Hareketi” ne değinmek gerekmektedir. Çünkü Ayaz İshakî’nin fikrî gelişiminde, bu hareket de önemli bir yer tutmaktaydı.

²⁰⁸ Devletşin, a.g.e., s. 52-55.

²⁰⁹ Saadet Çağatay-İshakî, “Ölümünün 70. Yıldönümü Dolayısıyla Abd-ül Kayyum Nasirî ve Eserleri”, **Kazan Dergisi**, (9), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 3-13.

²¹⁰ Ahmet Temir, “Abdülkayyum Nasirî’nin Hayatından Yapraklar”, **Kazan Dergisi**, (9), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 23.

²¹¹ Kayyum Nasirî, “Fevekih El Cülâsa’dan”, **Kazan Dergisi**, (9), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 24.

2.3.2. Aydınlanmanın İkinci Basamağı: Ceditçilik ve Ayaz İshakî'ye Etkisi

Cedit, kelime anlamı olarak eskinin zıddı, yeni anlamında kullanılmaktaydı. Ceditçi ise yenileyen, bir şeyi eski haline kavuşturan kişi anlamına gelmekteydi.²¹² Ceditçilik, Rusya Müslümanları arasında, XIX. yüzyılda başlayan eğitim ve kültür alanında yenileşme faaliyetleriydi. Tam anlamıyla ise Batı'da yaşanan aydınlanma hareketinin, İslâm dünyasına yansması ve Rusya Müslümanları tarafından "Usûl-i Cedit" adı altında yenileşme yolunun tutulması hareketiydi. Rusya Müslümanları arasında eğitim, geleneksel yollarla medreselerde devam etmekteydi. Ayrıca bu dönemde medreselerde, sadece okuma ve yazmaya önem verilmekteydi. Çeşitli ilmiyel dersleri de bu eğitim faaliyetlerinin içerisinde yer alıyordu. Bu sistem, "Usûl-i Kadim" olarak adlandırılmıştı. İşte bu sisteme karşı çıkarak, bunun yerine Batı'nın eğitim sisteminden etkilenen yeni bir sınıf meydana geldi. Bu sistemi savunan kişilere, "Ceditçiler" ve bu akıma da "Ceditçilik Akımı" adı verildi.²¹³ Yani Ceditçiler ifadesi ile Rusya Müslümanları arasındaki yenilik taraftarı aydınlar akla gelmekteydi. Kendi memleketlerindeki geri kalmışlıktan rahatsız olduklarından dolayı, böyle bir yol takip etmeyi daha doğru buldular ve bu yenilikçi tarzlarını da Batı'ya uygun bir şekilde yapmayı uygun gördüler.²¹⁴

XIX. yüzyıl sonlarına kadar Rusya Müslümanları arasında eğitim, geleneksel yöntemlerle devam ettirilmekteydi. Ya medreselerde ya da camilerin yanında yer alan mekteplerde bu eğitim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Hatta bu eğitim faaliyetleri, erkek çocukları içindi. Kızların eğitimi ise imamın eşi tarafından verilmekteydi. Bu sistemde sadece okuma öğretilirdi. Yazmaya ise gereken önem verilmezdi. Hatta çocuklara, heceleme tarzında ezberden okuma alışkanlığı doğrultusunda okuma öğretilirdi. Öğrenci ne kadar zeki ve çalışkan olursa olsun beklenen başarı gerçekleşmezdi.²¹⁵

1890 yılının sonlarına doğru, Rusya Müslümanları arasında başlayan Usûl-i Cedit adlı akım, belli noktalara odaklanmıştı. Bunlardan ilki, öğrencilere okuma öğretilirken uygulanan yöntemin değişmesi gereğini savundular. Çünkü heceleme sistemiyle çok zaman kaybedildiğini ileri sürmüşler ve beklenen başarının da sağlanamadığını belirtmişlerdi. Bunun üzerine İsmail Gaspıralı Bey, "Usûl-i Savtiye" metodunu ortaya koydu.²¹⁶ Eski sistemin aksine bu yeni sistemde, alfabenin bütün harfleri öğretilmeyerek ve fonetik bir yol kullanılıyordu Yani öğrenciye öncelikle harflerin adları ve sesleri tanıtıldı. İlk derste okuma öğretilirken öğrenciye, Arap harflerinin ilk beş

²¹² İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 31-32.

²¹³ Taha Akyol, "Ceditçilik", **DİA**, 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 211.

²¹⁴ Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2 (1), Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2004, s. 150.

²¹⁵ Ümit Polat, "Türk Dünyasının Rönesansı: Usûl-i Cedit Mektepleri", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırım Yayınları, Ankara 2004, s. 303-304.

²¹⁶ Kurat, "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri (1917 Yılına Kadar)", s. 112.

harfi tanıtılırdı. Öğrencinin bu bilgilerine ek olarak bir ya da iki harf öğretildikten sonra okuma öğretilmeye çalışılırdı. Yazma ise okumanın başladığı, harf öğretiminin başladığı sırada, öğretilmeye başlanırdı.²¹⁷ Ceditçilik faaliyetleri ile aslında Rusya Müslümanlarının okuma ve yazmayı öğrenmelerinin daha kolay sağlanması amaçlanmıştı. Aydınlar, halk içerisinde okuma ve yazma bilen kişi sayısının artmasıyla medenî uyanışın sağlanması konusunda başarıyı arttırmayı hedeflemişlerdi. Bu ise ilerleme yolundaki engellerin kalkmasını ifade etmekteydi.

Ceditçilik, Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı Bey (1851-1914) ile ortaya çıkan bir akımdı. İsmail Gaspıralı Bey, 1883 yılına gelindiğinde, “*Dilde, Fikirde ve İşte Birlik*” parolasıyla çıkardığı *Tercüman* adlı gazetede, Ceditçilik fikirlerini tanıtmış ve okullardaki eski sistemi eleştirmişti. O, sadece okuma sistemi üzerinde değişiklik yapmayı düşünmemiş, bununla birlikte okulda farklı alanlarda da yenilikten yana bir tavır almıştı. Bunlardan ilki, daha önce belirtildiği gibi fonetik metodun eğitim kurumlarında kullanılması konusundaki düşünceleriydi. Bu düşüncelerine ek olarak, bu okullardaki öğrencilere, dünyevî ilimlerin de verilmesini savunmaktaydı. Ayrıca Türk ve Rus dillerine önem verilmesi gerektiğini ve bu dillerin öğrenilmesinin şart olduğunu belirtiyordu. Böylece Rusya Müslümanlarının medenî açıdan dünyada önemli bir mevkide olabileceğini ileri sürüyordu.²¹⁸

Bu sistem, sadece okuma ve yazma alanında yapılan değişikliklerden ibaret değildi. Bu sistemi savunanlar, ilkokullarda özel öğretmenlerin var olması gerektiğini ve bu okullarda çalışan öğretmenlerin de bu kurumlardan aylık maaş alabilmeleri fikrini savunmuşlardı. Ayrıca kızlar için de ayrı okulların açılması konusunda düşünceler ileri sürülmüş ve okul hayatının sadece erkeklerle sınırlandırılmaması gerektiğini vurgulamışlardı. Çünkü kız çocukları, imamların eşlerinden ders almaktaydılar. Bu yenilik taraftarı olan ve medenî açıdan daha fazla gelişmeyi hedefleyen bir kitle tarafından savunulacak bir hal olamazdı. Son olarak kurulan bu okullara uygun kitapların hazırlanması fikrindeydiler..²¹⁹

İsmail Gaspıralı Bey’in okul hayatında gerçekleştirdiği köklü değişiklikler, kadimcilerle olan ayrılığı daha fazla ortaya çıkardı. Fakat eski sisteme körü körüne bağlı olanlar, bu sisteme karşı çıkmalarına rağmen Usûl-i Cedit hareketi, zamanla farklı coğrafyalara da yayılmaya başladı. Çünkü onların başarılı bir şekilde ilerlemelerine sebep olan şey, değişimlerinin hareket noktasını halktan almış olmalarıydı. Eğitim ve din kurumlarında yapılan değişikliklerle birlikte medenî alanda önemli ilerlemeler sağlanabileceği düşüncesindeydiler. Aksine sadece askerî ve siyasî alanda yapılan köklü değişikliklerle, başarıya ulaşılması onlar açısından beklenen amaçlara

---

²¹⁷ Polat, a.g.m., s. 308-309.

²¹⁸ Aydar Yuzeyev, “Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, Hakan Kırmımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırım Yayınları, Ankara 2004, s. 241.

²¹⁹ Akyol, a.g.m., s. 211.

ulaşmak için yeterli değildi. Bu hareket ile hedeflenen, Rusya Müslümanlarının birlik içerisinde olup millî işlerini tek elden yürütmektir.²²⁰

İsmail Gaspıralı Bey'e göre Avrupa'nın ilmini almış olmak ve eski sistemi eleştirmek, kendi kimliğini bırakmak anlamına gelmemekteydi. O, bu iddiasını Japonya'yı örnek göstererek netleştirmek istedi. Ona göre Japonlar, dışarıdan bilim ve eğitim sistemi alarak, millî benliklerini muhafaza etmeyi başarmıştı.²²¹ Bu sebeple İsmail Gaspıralı Bey, öncülüğünü yaptığı bu hareket ile eğitimde yenileşmenin sağlanabilir olacağını ve bu durumda Rusya Müslümanlarının millî kimliklerinin zarar görmeyeceğini düşünüyorlardı. Fakat onun yenilik içeren bu fikirlerine, bazı kesimlerden sert tepki geldi. Onlar, İsmail Gaspıralı Bey'in milleti birbirine düşürdüğünü iddia ettiler. Onun fikirlerinin gerçekdışı olduğu ve halkı dinsizliğe kadar götürülebileceği görüşündeydiler. Bu iddiayı ortaya atanlar, genelde eski düzeni savunan kişilerdi.²²²

Rusya Müslümanları arasında yenileşme hareketleri birbirini tamamlar bir şekilde devam etmişti. Abdünnasir Kursavî'nin başlatmış olduğu eski-yeni tartışması, medreselerde eğitimin Kazan Türkçesi ile yapılması düşüncesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ceditçilik, birden bire ortaya çıkan bir hareket değildi. Bu durumu, Şehabeddin Mercanî'nin tarih alanında, Kadı Fahreddinoğlu'nun hikâye alanında, Hüseyin Feyizhanî ve Abdülkayyum Nasirî'nin dil alanında, Musa Carullah Bigi'nin ilâhiyat alanında yapmış olduğu çalışmalarda aramak gerekmektedir. Dolayısıyla bütün bu düşüncelerin emeği, belli bir sancılı dönemden sonra, Ceditçilik adı altında toplanabildi. Özellikle kurulan yeni okullarla birlikte, bu hareketin uygulama alanları da genişledi. Bu düşünce etrafında birleşen, Hadi Atlasî, Fatih Kerimî, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Kerim Tinşur, Hadi Maksudî, Yusuf Akçura ve Ayaz İshakî gibi önemli şahsiyetler, kendilerine yenilik taraftarı bir yol haritası çizmişlerdi.²²³ Ceditçilik hareketinin temsilcilerinden olan Türk-Tatar aydınları, hayatın geri kalmış bütün alanlarında yenilik yapma mücadelesine girişmişlerdi. İdil-Ural coğrafyasında başlattıkları Ceditçilik hareketiyle eğitim konusunda düzenlemelere gidilmiş ve halkın cahillikten kurtarılması amaçlanmıştı. Çünkü Türk-Tatar aydınları, kurtuluşun eğitimle gerçekleşebileceği fikrindeydi.²²⁴

Rusya Müslümanları, hem kendi içinde bir yenileşme faaliyetinde bulunmuşlar, hem de dönemin Rusyası'nın uygulamış olduğu politikalara karşı millî kimliklerini korumaya çalışmışlardı.

²²⁰ Ahmet Kanlıdere, "İslahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırım Yayınları, Ankara 2004, s. 258-260.

²²¹ Begali Kasım, "Gaspıralı, Ceditler ve Sosyalizm", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırımlı Yayınları, Ankara 2004, s. 271.

²²² İbrahim Maruş, "İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı'ya Bakışları", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırımlı Yayınları, Ankara 2004, s. 506-508.

²²³ Akyol, a.g.m., s. 212.

²²⁴ Hülya Gökçe, **İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 27-28.

Bu durum karşısında İdil-Ural'daki Türk-Tatar halkı, Rusya'nın uygulamış olduğu, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı mücadeleye girişmişti. Bu dönemde bunu gerçekleştiren kişiler de dönemin aydınlarıydı. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise kendilerini “Ceditçi” olarak isimlendiren bu Tatar aydınları, başta din olmak üzere tarih, dil ve edebiyat alanlarında önemli çalışmalarda bulundular. Özellikle Abdünnasir Kursavî'nin din alanındaki çalışmalarıyla birlikte, yenileşme yönünde önemli bir adım atıldı. Bunu, Şehabeddin Mercanî'nin tarih alanında, Abdülkayyum Nasirî'nin dil alanında yapmış olduğu çalışmalar destekledi. Ayrıca 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen ihtilâlin vermiş olduğu özgürlükçü hava ile matbuat alanındaki olumlu gelişmeler, bu yenilik faaliyetlerini destekleyen önemli bir merhale olmuştu.²²⁵

Yenileşme faaliyetleri, bir zincirin halkası şeklinde bir bütünlük oluşturmaktaydı. Eğer bu halkalardan bir tanesi eksik olmuş olsa, yenileşme faaliyetleri bir bütünlük arz etmiş olmazdı. İlk halkası, XIX. yüzyıla atılan bu faaliyetlerin son halkası ise Ayaz İshakî gibi yenilik taraftarı olan dönem aydınları tarafından devam ettirilmişti. Onun amacı halkı, her türlü taassuptan kurtarmak ve ilmî ve medenî açıdan gelişmesini sağlamaktı. Zaten Usûl-i Cedit hareketinde amacı, Rusya Müslümanları içerisinde, Avrupa fikir ve metodunun gelişmesini sağlamaktı. Çünkü eski usûl olarak adlandırılan Usûl-i Kadim sisteminin uygulanması, eğitim sisteminde büyük eksiklerin görülmesine sebep olmaktaydı. Yalnız dinî meselelerin öğrenilmesini sağlayan bu sistem, çağın ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmaktaydı. İçinde bulunan çağ, ilim çağıydı. Bu sebeple yeni sisteme geçmek aydınlardan daha doğru bulunmaktaydı. Ayaz İshakî de bu yeni sistemin, halkın geleceği için daha faydalı olacağını savunan aydınlardan biriydi.²²⁶

Ayaz İshakî, eserlerini bu doğrultuda kaleme aldı. Sadece dinî alanlarla değil, fikrî gelişimi sağlayacak her türlü çalışmanın, halkın medenî olarak gelişmesine katkı sağlayacağını her türlü ortamda beyan etti. Çünkü düşünce yapısındaki özgürlükle birlikte, Rusya Müslümanlarının siyasî bağımsızlıklarını da elde edebileceklerini savunmaktaydı. Hatta o, bu düşüncelerini şu sözlerle ifade ediyordu: “*Ben halkımı tanırım. Benim halkımın her ferdi hürriyet ve istiklâl taraftarıdır. Biz, Rusların bize telkin ettikleri gibi yalnız din hürriyeti istemiyoruz. İctimaî hayatımızda da her safhada hürriyet ve istiklâl istiyoruz.*”²²⁷ Bu bağlamda, siyasî ortamın vermiş olduğu özgürlükle birlikte medenî açıdan gelişmeyi, Türk halkı için birbirini tamamlayan merhaleler olarak görmekteydi.

²²⁵ Cihan Çakmak, “İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, **Modern Türklük Araştırması Dergisi**, 11 (4), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, s. 285.

²²⁶ Mahmut Tahir, “Kazan Türklerinde Tahsil-Bilim”, **Kazan Dergisi**, (2), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 41-43.

²²⁷ Devletşin, a.g.e., s. 135.

2.4. Ayaz İshakî'nin Siyasî ve Sosyal Hayattaki Düşünceleri

2.4.1. Türk Kadını Hakkındaki Fikirleri

Ayaz İshakî, kadın konusuna önem vermiş ve kadın haklarını sonuna kadar savunan bir yazardı.²²⁸ Ayaz İshakî'nin eserlerinde, kadın önemli bir yer tutar. Toplumda kadının rolü, çok büyük olduğundan, o da eserlerinde kadını merkeze koymuştur. Ayaz İshakî, kadının sadece erkeğin gölgesinde kalmasını ya da kadının durumunu, erkeğin vicdanına bırakılmasını hiçbir zaman kabul etmedi. Türk kadını, üretken, güçlü ve eğitilmiş biri olarak tasvir etti. Ayrıca Ayaz İshakî, Türk toplumunun gelişmesi için gerekli olan unsurların içerisinde, kadının yerini saymadan geçmedi. Belirtildiği gibi Ayaz İshakî yenilikçi bir yapıya sahip olduğundan dolayı, geleneksel toplumun kadını ev içerisine hapsedmesine karşı çıkmış ve kadının toplumun merkezinde olması gerektiğini ısrarlı bir şekilde eserlerinde dile getirmişti.²²⁹

Ayaz İshakî'nin eserlerinde, kadının en kuvvetli tip olarak yer almasında, kadına verilen değerin, eskiye oranla azalmasından dolayıdır. O da bu doğrultuda, eserlerinde kadını, güçlü bir tip olarak canlandırmayı gaye edindi. Çünkü bu dönemde, Ayaz İshakî'ye göre İslâmiyet'i yozlaştıran bazı kimseler, kadını toplumun merkezinden uzaklaştırmış ve onu ev içerisine hapsedmişti. O, ileri bir medenî seviyeye ulaşmak istediğinden, kadının da geri planda kalmasını istemiyordu. Ayaz İshakî, Batı'da ve Rusya'da yaşayan kadınların toplumdaki rollerini bildiğinden, Türk kadınının da aynı özelliklere sahip olması gerektiğini savunmuştu. Bu doğrultuda eserlerinde Türk kadının durumunu ele almış ve nasıl olması gerektiği konusunda da halkı bilinçlendirmeye çalışmıştı.²³⁰

Ayaz İshakî'nin oluşturduğu kadın tiplerinden en önemlisi, tiyatro eserine de adını veren *Züleyha* adlı kadın tipleridir. *Züleyha* dramı, Ayaz İshakî'nin en önemli eserlerinden bir tanesidir. Bu eser, Rusların Türkleri zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına karşılık, evli bir kadının yaşamış olduğu zorlukları ele almaktadır. Eserde, *Züleyha*'nın ailesinin evinden alınarak, manastıra kapatılması, Hristiyan yapıldıktan sonra, zorla Hristiyan bir Rus ile evlendirilmesi sonucunda yaşadığı zorluklar, anlatılmaktadır. Eserde *Züleyha*, çok güçlü bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Ayaz İshakî, bu dramında, Türk kadının çektiklerini etkili bir şekilde ele almaktadır. Ayaz İshakî'nin bu eseri, *Türk Yurdu* dergisinde beş perdelik bir oyun şeklinde, Osmanlı Türkçesi ile yayınlandı.²³¹

²²⁸ Ahmet Kanlıdere, "Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergileri**, (27), Kocav Yayınevi, İstanbul 2012, s. 116.

²²⁹ Kamaliev, a.g.e., s. 106-109.

²³⁰ Medine Sali Ahmet, "Ayaz İshakî'nin Eserlerinde Türk-Tatar Kadını", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 162- 163.

²³¹ Saadet Çağatay-İshakî, "Ayaz İshakî'nin Tiyatro Eserlerinden *Züleyha*", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 44.

Züleyha, yaşlı bir köylü olan İmadî'nin kızıdır. Evli ve eşi de Selimcan'dır. Daha öncede belirtildiği gibi Züleyha, Rusların Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları gereği, eşinden ve evinden zorla alıkonularak zor bir yaşam sürdürmek mecburiyetinde bırakılan bir Türk kadınıdır. Yaşamış olduğu bu zorluklar, eserde, Ayaz İshakî tarafından çok etkileyici bir şekilde okuyucuya iletilmiştir. Züleyha, eserde bir kadın olarak Rusya'nın politikalarına karşı, kendini muhafaza edebilen bir şahsiyet şeklinde gösterilmektedir. Ayrıca özellikle millî kimliğini korumaya çalışan ve onca dayatmalara rağmen, millî kimliğinden taviz vermeyen güçlü bir kadın tipi olarak oluşturulmuştur. Bu durumu eserde, çok güzel bir şekilde ortaya koyan bir bölüm mevcuttur. Ayaz İshakî bu bölümde, Züleyha ve Rus eşi Petro arasında geçen kavgayı kaleme almaktadır. Rus eşi, Züleyha'nın mum yakmadığından, kendisine votka getirmediğinden şikâyet etmekte ve Züleyha'nın kendi kadını olmak istemeyişinden, aksine Türk-Tatar kadını olarak kalmakta ısrar edişinden bahsedilmektedir. Petro, sözlerine devam ederek, kiliseye gitse bile, geceleri namaz kıldığından, dualar ettiğinden ve eski eşini beklemekte olmasından yakınmaktaydı.²³² Bu eserde Züleyha karakteri, sadece İslâm için mücadele eden bir karakter olarak değil, millî davası için mücadele eden bir karakter olarak da canlandırılmıştır. Hatta Ayaz İshakî, Türk kadınlarının, Eyüp Peygamber sabrına sahip olduklarını belirtir. Ayrıca Türk kadınının, tarihî süreç içerisinde, Türk erkeğiyle birlikte mücadelecî bir yapıya sahip olduğunu, tüm dünyaya iletmeye çalışmaktadır.²³³

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî, Züleyha'yı onca baskılara ve Rus eşinin zorbalıklarına rağmen, millî kimliğini korumaya çalışan bir Türk kadını olarak okuyucuya göstermekteydi. Özellikle din değiştirmeye zorlansa bile, kendi dininin vazifelerini yapmaktan çekinmeyecek kadar güçlü bir yapıya sahip olduğunu, ortaya koymaktaydı. Çünkü ona göre, Züleyha'nın Rus kocasına karşı koyduğu tepki, bir erkeğin dahi ortaya koyamayacağı bir tepkiydi. Bu özelliği Ayaz İshakî, Züleyha karakteriyle bütün Türk kadınının cesaretli yapısına atfediyordu. Züleyha, ne inancından ne de güçlü kimliğinden hiçbir şekilde taviz vermemektedir. Ayrıca eski eşinin geleceğini ve Rus boyunduruğundan onu kurtaracağı ihtimalini hiç aklından çıkarmayışını, dile getirilmesi Türk kadınının ümit dolu yapısıyla, Allah'a olan inancını göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Ayaz İshakî, sabır, mücadele, iman ve millî kimliğin muhafazasını bir karaktere yansıtarak, Türk kadınının gücünü göstermesi, bu eserin değerine, değer katmaktadır.

Ayaz İshakî'nin Türk kadını üzerine kaleme almış olduğu yazılardan bir başkası ise, yine *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan "Türk Kadını" başlıklı makaledir. Bu yazısında, Türk kadınının toplumdaki yeri konusunda önemli bilgiler verir. Konuyu, Türkiye Cumhuriyeti'nde meydana gelen inkılaplar doğrultusunda ele almaktadır. Türkiye'de yapılan inkılapların, her alanda olduğu gibi kadınların yaşamına da etki ettiği konusuna değinmektedir. Ayaz İshakî, Türk kadını; tedbirli, vatanperver, fedakâr ve ailesi için her türlü vazifeyi yerine getirebilecek bir kimlik olarak

²³² Ayaz İshakî, "Züleyha", *Türk Yurdu*, 2 (12), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1925, s. 206.

²³³ Medine Sali Ahmet, a.g.m., s. 163-164.

yansıtır. Türk kadınının gerekirse askerlik yapabileceğini ve silahlı bir cesarete sahip olduğunu, dile getirir. Türk kadınlarının çocuk terbiyesinde etkili olduğu kadar, bir erkek gibi cesur olduklarını ve millî mücadelede, ilk sıralarda görev aldıklarına değinir. Hatta Ayaz İshakî, Türk kadınını, toplumu selâmete erdirecek kişi olarak görmekteydi. Ayaz İshakî bu yazıyı kaleme aldığı anda, Türkiye’de yaşadığından dolayı, burada yapılan inkılaplara şahit olmuştu. Bu sebeple, toplumun yenileşme içerisine girdiği ve Avrupa medeniyetinden faydalanmaya çalıştığı bir dönemde, erkek ve kadın eşitliği üzerinde durmanın çok önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü Ayaz İshakî, erkeklerin akıl ve hesap yoluyla halledemediği ve şüpheye düştükleri soğuk siyasî olayları, Türk kadınlarının kalpleriyle ve ruhlarıyla rahatlıkla halledebilecek bir yeteneğe sahip olduklarını, bu yazısında ele almaktaydı. Aslında Ayaz İshakî, kadınlık meselesinin eskisi gibi basit bir şey olmadığını, aksine kadının toplumdaki yerinin, bir milletin medenî açıdan gelişip gelişmediği konusunda insanlara ipucu verdiği fikrini ortaya koymaktaydı.²³⁴

Ayaz İshakî, Türk kadınının başarılarının ve zaferlerinin geçmişten itibaren geldiğini belirtiyordu. Çünkü Ayaz İshakî’nin de mensubu olduğu Kazan Türklerinin, kahramanlığı ile dillere destan olan bir kadın hükümdarı vardı. Bu kişi, Sevim Prenses olarak adlandırılan Süyüm Bike idi. Süyüm Bike, IV. İvan tarafından esir edilerek, Moskova’ya getirilen millî bir şahsiyet olarak tarihe geçti. Bu olaydan sonra Rusya, Türk topraklarında genişleme imkânı buldu. Süyüm Bike, Nogay Yusuf Mirza’nın kızıydı. Ona, millî bir görev verilmişti. Kazan’da, Can Ali Han ile evlenip, onu Rusların oyuncağı olmaktan kurtaracaktı. Bu Türk kadınının amacı, Kazan, Kırım ve Ejderhan gibi hanlıkları birleştirerek, eskisi gibi muazzam bir devlet olunmasını sağlamaktı. IV. İvan’ın Rusların başına geçmesi ve Kazan’a saldırması sonucunda, Süyüm Bike, bu savaşta hanlığını bir erkek gibi savunmayı başardı. Ancak daha sonra işler beklenilenin aksine seyir aldı ve hanlık ve Süyüm Bike, Rusların hâkimiyeti altına girdi. Aslında Türk kadınının esir edilişi, milletin de esir edilişi anlamına gelmekteydi.²³⁵ Ayaz İshakî, Türk kadınında gördüğü gücü, tarihî şahsiyet olan Kazan melikesi Süyüm Bike’ye kadar dayandırmaktaydı. Çünkü Türk kadını böyle bir mücadelecî kadın kahramanından gücünü almaktaydı.

Ayaz İshakî göre Türk kadını, toplumun çağdaşlaşmasında önemli bir yer teşkil etmekteydi. Çağdaşlaşmaya gidilen ilk yolda, bağımsızlığı için mücadele edebilen insanlara ihtiyaç vardı. Toplumun merkezine alınan erkeğin yanında, millî mücadelede kadının, en az erkek kadar mücadele etmiş olması gereğinden dolayı, kadının da merkeze alınması ihtiyacını savundu. Ayaz İshakî bu amaçla Türk kadınlarının, Avrupa ve Rusya’daki kadınlar gibi meslek hayatına atılması konusunda düşüncelerini ortaya koydu. Kadınları toplumun merkezine katabilmek için öğretmenlik

²³⁴ Ayaz İshakî, “Türk Kadını”, **Türk Yurdu**, 3 (15), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1926, s. 335-338.

²³⁵ Naile Binark, “Tarihin Meşhur Türk Kadınlarından Kazan Melikesi Süyüm-Bike”, **Kazan Dergisi**, (11), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 27-32.

ya da tıp alanında okullar açıp, onların stajlarını yapabilecekleri ortamların oluşturulmasının şart olduğunu ileri sürdü.²³⁶

Türk kadını, sosyal hayatta eşinin en büyük yardımcısı olarak gösteren Ayaz İshakî, kadının iş hayatına atılıp ekonomik olarak da özgürlüğünü alması gerektiğini savunmuştu. Ancak, kadının kendisini geliştirmesi için okullarda eğitim alması ve işinin ehli olarak görevlerini yerine getirmesi fikrindeydi. Bu durum, Ayaz İshakî'nin önemli hikâyelerinden biri olan *Üstad Bike* adlı eserinde net bir şekilde görülmektedir. Ayaz İshakî, bu hikâyede, Saide adlı bir genç kızın, bir köy imamıyla evlenmesini ve yaşadıklarını anlatmaktadır. Ayaz İshakî kaleme almış olduğu eserde, imamın eşini, mahallenin kızlarına okuma ve yazma öğreten kişi olarak tasvir etmişti. Bu durum, toplumda kadının eşine yardım eden ve halkın aydınlatılmasında önemli bir rol oynayan bir kimlik olduğunu göstermesi açısından önemlidir.²³⁷

Ayaz İshakî'nin kadınların toplumun merkezinde yer alması gerektiğini belirten çalışmalarından birine, yine *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan bir yazısında rastlanılmaktadır. Bu yazısında Ayaz İshakî, İsmail Gaspıralı Bey ile eşi Zühre Hanım'ın hayatını anlatmaktaydı. Zühre Hanım'ın zengin bir aileden gelişinden ve almış olduğu eğitimden bahsedilmekteydi. Daha sonra ise Zühre Hanım ve İsmail Gaspıralı Bey'in evliliklerine giden sürece yer verdiği yazısında, Ayaz İshakî'nin okuyucuya iletmek istediği önemli noktalardan bir tanesi de Zühre Hanım'ın, eşi İsmail Gaspıralı Bey'in en büyük destekçisi olduğu bilgisiydi. Onu, *İdil-Ural'ın XIX. asırdaki Süyüm Bikesi* olarak tasvir etmekteydi. Ayrıca İsmail Gaspıralı Bey'in, *Tercüman* adlı gazeteyi çıkardığı dönemde, en büyük destekçisinin eşi Zühre Hanım olduğunu belirtmişti. Hatta İsmail Gaspıralı Bey ve eşi Zühre Hanım'ın gazete çıkarma hazırlıklarını beraber yaptıklarını ifade etmişti. Zühre Hanım'ın eşinin yazılarını daha anlaşılır kılmak için düzenlemeler yaptığına ve eşi ile bütün zorlukları beraber aştıklarına değinmişti. Onun için güç kaynağı ve ümit verici bir insan olarak yer aldığını belirtmişti. Ayaz İshakî bu yazısında son olarak, İsmail Gaspıralı Bey'in kadın haklarını savunan fikirler edinmesinde, eşi Zühre Hanım'ın büyük bir etkisinin olduğunu bahsetmişti.²³⁸ Aslında Ayaz İshakî'nin Türk dünyası için büyük önem taşıyan İsmail Gaspıralı Bey ve eşi Zühre Hanım'ın hayatına yer vermesinin sebebi, Türk kadınının neler yapabileceğine ve sahip olduğu mücadeleci yapısına dikkat çekmekti. Ayrıca Ayaz İshakî, Zühre Hanım'ı, "*XIX. asrın Süyüm Bikesi*" olarak tasvir etmesi, Türk kadınının gücünü geçmişten aldığını göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

²³⁶ İshakî, "Türk Kadını", s. 339-342.

²³⁷ Saadet Çağatay-İshakî, "Ayaz İshakî'nin Hikâyelerinden Üstad Bike", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 192.

²³⁸ Ayaz İshakî, "Gaspıralı İsmail Bey ve Zühre Hanım", (Çev. Alper Alp), **Türk Yurdu**, (327), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, s. 30-35.

Ayaz İshakî'nin Türk kadınının önemini anlattığı eserlerin sayısı azımsanamayacak kadardı. Çünkü o, her fırsatta Türk kadınına yücelten eserler meydana getirdi. Ayaz İshakî'nin bu konudaki eserlerden bir tanesi de *Sünnetçi Dede* adlı hikâyesiydi. Bu hikâyede, Sünnetçi Dede adında yaşlı bir adam vardı. Bu yaşlı adam geçimini, sünnetçilik yaparak sağlardı. Yazar, Sünnetçi Dede'nin küçük bir bahçesi olduğundan bahsetmiş ve eşi Gülyüzüm Nine'yi de buranın bakımıyla ve ev işleriyle uğraşan bir kadın olarak tasvir etmişti. Ayrıca Gülyüzüm Nine, Sünnetçi Dede'nin en büyük destekçisi ve yaptığı ikramlıklarla misafir ağırlamaktan çok hoşlanan, yardımsever bir kadın olarak okuyucuya sunmuştu. Yalnız Gülyüzüm Nine'nin vefat etmesinden sonra Sünnetçi Dede, onsuz yaşamın hiç olduğu, evinin ona ait olmadığı hislerine kapılmıştı. Onun eşine olan özlemini, Ayaz İshakî, çok canlı bir üslupla kaleme almıştı. Böylece Ayaz İshakî, kadının evlilikteki önemini ve aileyi ayakta tutan en önemli unsurlardan biri olduğunu ve onlarsız hayatın aksayacağını ortaya koymuştur. Ayaz İshakî, hikâyenin sonunda, Gülyüzüm Nine'nin ölümünden sadece eşinin etkilenmediğini, komşularının, hayvanların ve bitkilerin de olumsuz anlamda etkilendiğini belirtmişti.²³⁹ Ayaz İshakî, bu hikâyesinde kadının bir ailedeki önemi belirtmiş ve onun boşluğunun doldurulamayacağı fikrini ortaya koymuştu.

Ayaz İshakî'nin eserlerinde işlediği kadın kahramanlarından biri de *Jan Bayeviç* adlı tiyatro eserinde yer almaktadır. Bu eserde Ayaz İshakî, sonradan görme bir Tatarın kendisini Ruslara benzetmek için düştüğü gülünç durumu, okuyucuya aktarmayı hedeflemişti. Piyeste, Ruslara benzemeye çalışan kişinin adı, Sabircan (Şakircan) Minlibayeviç'ti Yazar, daha sonra bu kişiyi Ruslara özendiği için adını bile değiştirecek kadar, sonradan görme bir kişi olarak tasvir etti. Sabircan Minlibayeviç ismini, esere adını veren Jan (Can) Bayeviç olarak değiştirdi. Bunun eşinin adı, Sahipcemal'dı. Bu çiftin, Onur ve Halide isimli iki çocukları vardı. Ayrıca eserde, Jan Bayeviç'in özentili davranışlarından faydalanmak isteyen Marca adlı bir Rus hizmetçi vardı.²⁴⁰ Ayaz İshakî, Sabircan adlı kişiyi, sırf Ruslara benzemek için adını değiştiren ve Rus gelenekleriyle yaşamak için çabalayan özentili bir Tatar genci olarak tasvir etmişti. Eşi olan Sahipcemal ise ailesine düşkün ve çocukları için yaşayan bir kadın olarak eserde yer almaktaydı. Bununla birlikte çok eğitilmiş biri olmamasına karşılık, geleneksel yöntemlerle çocukları için her türlü fedakârlığı yapabilecek bir Tatar kadınına temsil etmekteydi. Ayaz İshakî, Sahipcemal'i, Rus asillerine özenen eşini, sürekli uyaran ve kendisi gibi olması gerektiğini, sürekli ona ileten kişi olarak canlandırmıştı. Ancak bu Türk-Tatar kadını, eşini sürekli uyarmasına rağmen, başka bir Rus kadınla yaşamasına engel olamamıştı. O da eşinin bu kararı üzerine evini terk etmek zorunda kalmıştı. Sahipcemal'in bu kararı almasına sebep olan olay ise kendisini Rus asilzadesi olarak tanıtan Marca adlı sıradan bir Rus ile aynı evi paylaşmasıydı. Marca ise Jan Bayeviç'in zayıf noktasını bildiği için bir Rus asilzadesi gibi davranarak, ona istediklerini yaptırmayı başarmıştı. Eserin sonuna doğru, Jan Bayeviç'in parasal açıdan çöküşü ve Marca'nın evi terk edişi, çok güzel bir şekilde aktarılmıştı. Bu

²³⁹ Ayaz İshakî, *Sünnetçi Dede*, (Çev. Leyla Gaffarova), Tataristan Kitap Basın Evi, Kazan 1911, s. 86-107.

²⁴⁰ Ayaz İshakî, *Jan Bayeviç*, Millî Yul Matbaası, Berlin 1939, s. 3-28.

durum üzerine Sahipcemal'in, eşinin yalnız kalmasına dayanamayıp, çocuklarıyla birlikte eşinin yanına gitmeye karar verişiyse birlikte eser sona ermektedir.²⁴¹

Ayaz İshakî'nin bu eserinde de Türk kadınına yücelten bir tutumla karşılaşmaktayız. Çünkü yazar, Türk kadınının, eşi ve çocukları için yapmış olduğu fedakârlıkları çok güzel bir şekilde aktarmaktaydı. Ayrıca eserde, eşinin onca yaptığı hatalara rağmen, onun yanında yer almış olarak gösterilmesi, Türk kadınının mücadelecisi ve sabırlı yapısına dikkatleri çekmek amacıyla yapıldı.

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî'nin Türk kadınları üzerine vermiş olduğu örnekler saymakla bitmemektedir. Ayaz İshakî, *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan “Şimal Türklerinde Tiyatro” başlıklı yazısında, *Aldım Virdim* piyesinden alıntı yapmıştı. Bu eserinde de kadın konusuna değinmişti. Piyeste, zengin bir tüccar ailenin, kendi menfaatleri için kızlarını daha zengin bir aileye verme konusunu işlemekteydi. Buna karşılık kızları, ailesine başkasıyla vaatli olduğunu belirtmiş ve sevdiği adama kaçmıştı. Ayaz İshakî, bu eserinde, kadın erkek ilişkilerinin Batı'daki ya da Rusya'daki gibi manasız aşk facialarından ibaret olmadığı konusundaki fikirlerini ortaya koymaya çalışmıştı. Çünkü yazar, Türk kadınına, sevgisine sahip çıkan ve sevgisi için her türlü fedakârlığı yapabilen bir şahsiyet olarak canlandırmaktadır.²⁴² Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta ise Ayaz İshakî'nin, *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan bu yazısında, bu tiyatro eserine atıf yapmasının sebebi, Şimâl Türklerinde tiyatroya konu olan olayların, muhtemelen hayatın içinden alınmış olduğunu göstermek istemesinden kaynaklanmaktadır. Tiyatro eserlerinin, millî bir yapıda olduğuna, aksine yabancı milletlerden tercüme olmadığına değinmişti. Kendi yaşamlarından izler taşıdığı için tiyatro eserinden hareketle, Ayaz İshakî'nin Türk kadınına yüklemiş olduğu misyonun görülmesi açısından önem taşımaktadır.

Yine Ayaz İshakî, *Beklenen Gelin* adlı hikâyesinde, kadınlarla ilgili bir konuyu ele almıştı. Bu hikâyede, Ayaz İshakî, Veli Mahdum adlı kişinin küçükken Abdurrahman Hazret'in kızı Lulu ile beşik kertmesi yapılmasını anlatır. Eserin başlangıcında, Veli Mahdum'un beşik kertmesi ile evlenmek istememesi konusu işlenir. Daha sonra ise bir gelinin güzelliğinden etkilenerek, beşik kertmesi Lulu'nun da böyle bir güzelliğe sahip olduğu düşüncesine kapılır ve onunla evlenmek için vermiş olduğu mücadele ele alınır. Ona kavuşmak için hafız bile olmuştur. Yazar, burada Veli Mahdum'u, beşik kertmesinin güzelliğinin hayaliyle bu zorluklara katlanan ve ona kavuşacağı günü iple çeken birisi olarak tasvir etmiştir. Ancak durumun tam tersi olaylar yaşanır ve eserin sonunda, Mahdum'un beşik kertmesinin beklediği güzellikte çıkmaması ve uğramış olduğu hayal kırıklığı karşısında, Mahdum'un ölümüyle hikâye sona erer.²⁴³ Ayaz İshakî bu eserinde, toplumda

²⁴¹ Kamalievna, a.g.e., s. 113-114.

²⁴² Ayaz İshakî, “Şimal Türklerinde Tiyatro”, *Türk Yurdu*, 2 (12), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1925, s. 609-611.

²⁴³ Ayaz İshakî, *Hikâyeler (Seçmeler)*, (Çev. Çulpan Zaripova Çetin-Hayati Yılmaz), Muğla Üniversitesi Basımevi, Muğla 2009, s. 55-62.

kadına, bazı kimseler tarafından ne ölçüt alınarak değer verildiğini ele almaktaydı. Ayrıca kadını sadece şeklen düşünen bir kişinin, onun için her türlü mücadeleyi verışı ve istediği güzelliği bulamayınca da ölecek kadar hayal kırıklığına uğrayabilmesi, dönemin kadına bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Ayaz İshakî'nin bu hikâyesinden de anlaşılacağı üzere, toplumda kadının içyapısına bakılmadan sadece şekilci ve önyargılı davranılarak, eşinin iyi ya da kötü olduğuna karar verilmiş olması, dönemin kadına vermiş olduğu değeri ortaya koymaktaydı.

Son olarak Ayaz İshakî'nin *Dulkın İçinde* adlı eserinde vermiş olduğu kadın örneğine yer vererek, onun Türk kadınına bakışı ve eserlerinde Türk kadınına nasıl bir misyon yüklediği ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu eserde Raziya, dul bir kadındır ve Banu isimli bir kızı vardır. Ayrıca eserde, Raziya'nın sevdiği adam olarak Hayrullah isimli bir erkek vardır.²⁴⁴ Raziya, fedakâr bir kadındır. Genç yaşta dul kalmasına ve sevdiği bir adamın da olmasına rağmen hayatını sadece kızına adayan bir anneyi temsil etmektedir. Kızına vermiş olduğu sözden dolayı, kızını bırakıp başka bir insanla evlenmez. Ancak kızı onu bırakır ve başkasıyla evlenir. Daha sonra kızı, eşinin Ruslar tarafından öldürülmesi sonucunda, yine annesinin yanına gelir. Eserin sonunda da Raziya yine kızının mutluluğu için kendi mutluluğunu hiçe sayar onu affeder ve eser sona erer.²⁴⁵

Velirtelen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Ayaz İshakî çoğu eserinde, Türk kadınına yer vermişti. O, Türk kadınına; mücadelecisi, sabırlı, fedakâr ve umutlu bir yapıya sahip olduğunu eserlerinde göstermek istemiştir. Bazı eserlerinde Türk kadınına, büyük bir iman ve millî kimliğinin vermiş olduğu cesaretle Rusların, Türklere karşı uygulamış olduğu politikalara aldırış etmeden, kendisini savunabilecek bir güçte olduğunu ortaya koymaktadır. Bazen de Türk kadınına, fedakâr ve eşi ve sevdikleri için her türlü mücadeleyi verebilen güçlü bir karakter olarak tanımlar. Bu sebeple de Ayaz İshakî, Türk kadınına eğitilmesi ve meslek sahibi olarak toplumun merkezinde yer alması gerektiğini savunmuştu.

2.4.2. Rusya'nın Türk Dünyasına Yönelik Politikaları Hakkındaki Düşünceleri

Daha önce belirtildiği üzere Kazan Hanlığı, 1437-1556 tarihleri arasında, Karadeniz'in kuzeyinde İdil-Ural bölgesinde hüküm süren bir Türk devletiydi. Bu devlet, Ruslar tarafından IV. İvan başkanlığında 1552 yılında işgal edildi. Bu tarihten sonra İdil-Ural coğrafyasında, Türk dünyası aleyhinde önemli gelişmeler yaşanmaya başladı.²⁴⁶ Rusya, bölgede kendi hâkimiyetini kurmak için de çeşitli politikalar geliştirdi. Özellikle Türklere karşı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma uygulamalarını, bu politikaları içerisine dâhil oldu. Türklere karşı yıllardır yapılanlara şahit olan Türk aydınlar, bu durum karşısında sessiz kalmamayı tercih ettiler.

²⁴⁴ Ayaz İshakî, *Dulkın İçinde*, Milli Yul Matbaası, Berlin 1937, s. 3.

²⁴⁵ Kamaliev, a.g.e., s. 119-120.

²⁴⁶ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", s. 136-137.

Bunlardan biri de hiç şüphesiz Ayaz İshakî idi. Belirtildiği üzere Ayaz İshakî, XIX. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelmişti. Bu sebeple o, hem Çarlık Rusyası'nın hem de Bolşevik Rusya'nın, Türklere karşı yürüttüğü politikaya yakından şahit olmuştu. Ayaz İshakî, makalelerinde, tiyatro eserlerinde ve yapmış olduğu konuşmalarında, bu durumdan duymuş olduğu rahatsızlığı gündeme getirmekten çekinmemişti.

İlk olarak Ayaz İshakî, Çarlık Rusyası'nın kendisinden olmayanlara karşı uygulamış olduğu baskıcı sistemi eleştirdi. Daha sonra ise çeşitli vaatlerle Çarlık Rusya'nın yerine gelen Sovyet Rusya'nın politikalarını eleştirerek, dünya kamuoyuna Türklerin haklı sesini duyurmaya çalıştı.

Ayaz İshakî eserlerini meydana getirirken, toplumu eğitmek ve medenî alanda ilerlemesini sağlamak amacına özellikle dikkat etmişti. Bu bağlamda da Rusların, IV. İvan zamanında Kazan'ı alması ile Türklere karşı uygulamaya koydukları, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına eserlerinde yer vermişti. Ayaz İshakî'nin yazılarından da Rusların yaptıkları net bir şekilde anlaşılmaktaydı. İlk olarak Rusların, Kazan'a bağlı Mirzaları, içki ve Rus kadınları ile kandırma yolunu tercih ettiğini belirtmişti.²⁴⁷

Ayaz İshakî'nin önemli eserlerinden biri olan *Züleyha* adlı tiyatro eseri, yıllardan beri Rusların, Türkleri Hristiyanlaştırmak için yapmadıkları zulmün kalmadığını anlatmaktadır.²⁴⁸ Yazar Rusların, Türklere dinleri ve millî kimlikleri üzerinde baskı yaptığını ve onları dinlerinden ve millî kimliklerinden vazgeçirmeye çalıştığını eserinde ortaya koymaktadır. Çünkü Türk kadınlarının evli olup olmamasına bakılmadan zorla Rus erkeklerle evlendirilmeye çalışılması bu durumu net bir şekilde gözler önüne sermekteydi. Zaten Ayaz İshakî de bu bağlamda yozlaştırma faaliyetlerine bahsi geçen bu eserde yer vermişti. Türklerin önce isimlerini, sonra da dinlerini değiştirmeye çalışıyorlardı. Çocukları kiliseye göndermiş oldukları ve Türk kadınlarını da zorla Rus erkeklerle evlendirmeye çalıştıkları, Ayaz İshakî tarafından belirtilmişti. Ayrıca Ayaz İshakî, Türk ve Müslüman din adamlarının, Ruslar tarafından çeşitli işkencelere tabii tutularak öldürülmüş olmalarına da değinmişti.²⁴⁹

Ayaz İshakî, Rusların Türklere karşı uygulamış olduğu her türlü baskıcı siyaseti, eserlerinde ele almaya çalışmıştı. Bu konu hakkındaki düşüncelerini ortaya koyduğu bir başka yazısı da *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan, "Abdülkayyum en-Nasirî" başlıklı makalesiydi. Ayaz İshakî, Tatar Türklerinde; yazar, muallim, dil alanındaki çalışmalarıyla ünlenen Abdülkayyum Nasirî'nin hayatı hakkında bilgiler verirken, bahsi geçen konu ya da değinmişti. Çünkü o dönemde, Türklerin ilim

²⁴⁷ Alsu Kamaliev, "Ayaz İshakî'nin Eserlerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma", **Erdem**, (55), Print Grafiker-Ofset Matbaacılık, Ankara 2009, s. 80-81.

²⁴⁸ Çağatay-İshakî, "Ayaz İshakî'nin Tiyatro Eserlerinden Züleyha", s. 179.

²⁴⁹ Kamaliev, a.g.m., s. 83.

tabakası yok edilip, dinî ve millî müesseselerinin dağıtılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıklar refah içerisinde yaşarken, Rusya'da yaşayan Türklerin zorla Hristiyanlaştırılıp, Ruslaştırılması da değindiği konular arasındaydı. Kazan'daki Türk-Tatarlar, memleketlerinden mahrum bırakılıp yurtlarından sürülmüşlerdi. Bununla birlikte Ayaz İshakî, Rusların uygulamaya koydukları bu politikaların ters teptiğini de ileri sürmekteydi. Hristiyanlığa karşı Türklerin daha fazla İslâm dinine sarıldıklarını belirtiyordu. Bu doğrultuda halkın, Türkistan ve Buhara'ya medrese eğitimi için gittiğini belirtiyordu. Ancak Ayaz İshakî, Rusya Müslümanlarına gittikleri bu yerlerde katı düşüncelerin sirayet ettiği fikrindeydi. II. Katerina'nın Rusya'nın başına geçmesiyle birlikte eski düzende değişiklikler yaşandı. Ayaz İshakî bu değişikliği de yazısında ele almıştı. II. Katerina'nın Kırım'ı alabilmek için İdil-Ural Türklerinin dinini, kanunen tanıdığını, Kazan'da camii yapımına, Türklerin şehre geri dönmelerine müsaade ettiğini belirttiikten sonra önemli tespitlerde bulunmuştu. Türk asilzadelerin, Rusların görüşlerini benimsemelerinin, tüccarların güçlenip ilmî müesseseler kurmuş olmalarının, Türkistan'daki katı İslâm düşüncesine hizmet ettiği fikrindeydi. Öne sürmüş olduğu bu düşünce ile Rusların, Ruslaştırma politikasında eskiye oranda azalma olduğunu belirtiyordu. Ancak ona göre, bu yaşananların, Türklerin zamanın gelişmelerinden geride kalmasına sebep olduğu da bir gerçektir. Bu sebeple Abdülkayyum Nasirî gibi aydınların, Şimal Türklerinin düşünce tarzını değiştirmek için vermiş olduğu mücadelelere değinmişti.²⁵⁰ Belirtildiği gibi ona göre, II. Katerina zamanında eski düzende değişiklikler yaşanmış olsa da Türklerin medenî açıdan kendilerini geliştirebilecek bir ortamın sağlanamamıştı.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, Rusya Müslümanları arasında çeşitli yenileşme faaliyetleri görülmeye başladı. Rusya Hükûmeti tarafından Rusya Müslümanlarının her türlü millî ve siyasî faaliyetleri, Rusya için büyük bir tehdit olarak algılandı. Bu durum yönetim açısından, Rusya Müslümanlarının her türlü faaliyetlerinin takip edilmesi gereğini ortaya çıkardı. İşte bu sebeple Rusya Hükûmeti çeşitli siyasî planlar ileri sürdü. Türkleri yakından takibe aldılar ve çeşitli provokasyon faaliyetlerine giriştiler. Rusya'nın uygulamaya koyduğu bu planlardan bir tanesini de Müslüman-Türkler aleyhinde çıkartılan yayın organlarını desteklemektir. Bu yayınlardan biri de Muhammed Bek Hacetlaş (Muhammed Bek Hacı Laşe Skagauşe) tarafından Paris'te 1908 yılında çıkarılan *Musulman* (Müslüman) adlı dergiydi. Bu dergi, Rusya Din İşleri Şubesi tarafından desteklendi. Çünkü bu dergi, Rusya'daki Müslüman Türkler arasındaki fikirlerde görüş ayrılığı çıkarıyordu. Türk halkının sesi olan Ayaz İshakî, bu konu hakkında da önemli iddialarda bulundu. Dergiyi çıkaran Muhammed Bek Hacetlaş ile Ayaz İshakî, Petersburg'da karşılaştı. Ayaz İshakî bu adamın kendisini Müslüman olarak tanıtan bir kişi olduğunu ve Müslüman halkların konuştuğu dillerden hiç birini bilmediğini, bununla birlikte Paris'te bir gazete çıkardığını ve bu gazetenin Rus Başbakanı Stolypin tarafından da desteklediğini ileri sürdü. Hatta bunun için ona para dahi verildiğini ifade etti. İshakî, Hacetlaş'nin Müslümanların içerisine sokulmaya çalışılan bir kişi

²⁵⁰ Ayaz İshakî, "Abdülkayyum en-Nasirî", *Türk Yurdu*, (2), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1925, s. 409-413.

olduğu düşüncesindeydi. Ayrıca Hacetlaşe'nin Petersburg'da, *İslam Dünyasında* adlı bir gazete çıkardığını da belirtiyordu. O, Hacetlaşe'yi Türkler arasına sokulmaya çalışılan bir provokatör olarak görmekteydi. Bu gerçeğin o zamandan itibaren bilindiğini belirtmiş ama kesin olarak onun gerçek yüzünün ise Şubat Devrimi'nden sonra ortaya çıktığı bilgisini vermişti. Özellikle de Ohranka arşivi açıldıktan sonra Hacetlaşe'nin kesin olarak provokatör olduğu ortaya çıktı.²⁵¹ Ayaz İshakî vermiş olduğu bu örnek ile Rusya'nın Türk-Müslüman halkı üzerinde uygulamış olduğu politikaları gün yüzüne çıkarmaya çalışıyordu. Bu doğrultuda Türk halkının bilinçlenmesini amaçlamaktaydı.

Ayaz İshakî Çarlık Rusya döneminde, Türklere yapılan faaliyetleri belirttiği gibi Bolşevikler zamanında yapılanlara da yazılarında yer vermekten çekinmemişti. Söz gelimi, 1918 yılında Abdürreşit Efendi'ye gönderdiği mektupta, Ayaz İshakî ilk olarak Rusların bütün dünyada sosyalizmi, kabul ettirme hayali ile yaşadıklarından bahsetmişti. Rusya Müslümanlarının ise Bolşeviklerin bütün baskı ve zulümlerine rağmen millî kimliklerini ve dinlerini korumaya çalıştıklarını ifade etmekteydi. Ayrıca Ayaz İshakî, kendisini tutukladıklarından askerlerini ve meclislerini dağıttıklarından bahsediyordu. Daha sonra Türklerin durumunun, Çar Nikola zamanından daha da kötü olduğunu ve Ermenilerin Bolşeviklerle birlik olarak, Müslümanlara büyük zulümler yaptığını mektubunda, Abdürreşit Efendi'ye bildiriyordu. Hatta Ermeniler bununla da kalmamış, Türklerin camilerini, medreselerini ve çarşılarını yakıp yıkmışlardı. Mektupta, Ayaz İshakî'nin vermiş olduğu bilgilerden dikkat çeken bir başka husus ise kendi içlerinden de hainlerin çıktığı ve Ruslarla işbirliği yapmış olduğuydu. Bunlara ek olarak Ayaz İshakî, Türk halkının Bolşeviklerin baskısından dolayı, Türkiye'ye göç etmeyi düşünseler bile buna imkânlarının olmadığını belirtiyordu. Çünkü Osmanlı esirleri için Çarlık Rusya zamanında açılan komisyonları, Bolşevikler tarafından kapanmıştı. Bu yapılanlarla kalınmayarak, Kırım ve Türkistan'da millî idareleri de devirmişlerdi. Ayaz İshakî, mektubun sonunda Türklerin, Bolşevik İhtilâli'nden istediklerini bulmadıklarını ve kaybederek çıktıklarını belirtmişti.²⁵²

Yukarıda belirtilen durumların benzerini, Ayaz İshakî çıkarmış olduğu *İl* adlı gazetede de gündeme getirdi. 1918 yılında kaleme almış olduğu "Reaksiya Aldında" (Reaksiyon Yaklaşırken) başlıklı yazısında Ayaz İshakî, düşüncelerini şu şekilde ortaya koymaktaydı:

Bolşevikler devrinin Rusya'da çok büyük tepkiler yarattığı malumdur. Bolşeviklerin dinler hakkındaki "dekret" (kanunları) leri, manastırların mülklerinin müsadereleri, bin yıldan beri Hristiyanlıkla beslenmiş olan cahil Rus kara halkında Bolşeviklere karşı büyük düşmanlık yarattı. Askeri (ordu) bitirmek hakkındaki emirleri, fermanları, yedi-sekiz yüz yıldan beri asker olan Kazaklar (yani Rus Kazaklarında) büyük bir adavet yarattı. Mülkün bitirilmesi, bütün mal ve mülkü zapt etmelerine ait fermanları, yüzde doksan sekizi küçük mal ve mülk sahibinden mürekkep Rusya halkının havsalasına hiç sığmadı. Dünyayı uçmah'a (cennet) çevirmek hayali

²⁵¹ Une Samyete-Ahmet Kanlıdere, "Mir İslama Dergisi (1912-1914): Rusya'daki İslam Araştırmalarının İki Yüzü, *Sosyoloji Dergisi*, 3 (29), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 441-444.

²⁵² Ayaz İshakî, "Moskova'dan", *Sebilürreşad*, (14), İstanbul 1918, s. 228.

uğruna, ayrı milletlerin bütün hukuklarını bitirmek, onların topraklı muhtariyetlerini asker ile yıkmak, onların bütün millî, medenî müesseselerini Nikola'ya (yani Çar Nikola) rahmet okutur derecede yıkmak, bitirmek, onları kendileri diledikleri gibi yaşamak hakkından mahrum etmek, gayri Rus milletlerin Rus Revolüsyonu'na (İhtilâli) karşı olan bütün inanç ve imanını kırmış, yok etmişti.²⁵³

Ayaz İshakî bu yazısında, Bolşeviklerin Türk milletine yaptıklarını bütün açıklığıyla ortaya koydu. Hatta Rusya'daki Türklerin, Bolşeviklere karşı birleşmeleri gerektiği yönünde düşünceleri ileri sürdü.

Görüldüğü gibi Rusların, Türkler üzerinde gerçekleştirmiş oldukları her türlü baskıcı yönetim, hem Çarlık Rusya zamanında hem de Sovyet Rusya zamanında aynıydı. Çarlık Rusya zamanında hükümet, özellikle Nikolay İvanoviç İliminskiy tarafından geliştirilen ve Tatar ile Kazakları kapsayan misyonerlik faaliyetlerine girişmişler. Bu sebeple, Türklerin, İslâmiyet'i bütünüyle benimsemelerini engellemeye çalışmışlardı.²⁵⁴ Sovyet Rusya zamanına gelindiğinde ise Ruslar, yeni Rus dili, yeni Rus kültürü ve yeni Rus dini oluşturmayı amaçladılar. Bundan da maksatları Türkleri, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaktı.²⁵⁵

Yine Rusların, Türklere karşı uyguladıkları politikaları, Ayaz İshakî bir mektubunda ele almıştı. Ayaz İshakî bu mektubunu, Finlandiya'da yaşayan Türklerden olan Halide Vafin (Vafa) adlı bir hanımefendiye yazmıştı. Ayaz İshakî mektubunun başında Türkiye'de olduğunu belirttikten sonra, Türk dünyasında neler olup bittiği konusunda bilgilendirme yapmıştı. Rusya Müslümanlarının, Ruslardan daima eziyet görmüş olmalarından dolayı, Türklerin bunlara karşı ortak bir cephe oluşturmaya karar verdiklerini belirtmiş ve lider olarak da İdil boyundaki Tatar Türklerinin bulunduğunu belirtmişti. Hatta Rusya'da yaşayan Türklerin, Türk sultanlarından yardım istediklerini ve Rusların yaptıklarını bildirmek amacıyla şikâyet mektupları yazdıkları bilgisine de bu mektubunda yer vermişti. Hatta Ruslarla mücadele edebilmenin imkânsız olduğuna kanaat getirdikleri vakit, Türkiye'ye göç etmeyi bile düşündüklerini yazmaktaydı. Ayaz İshakî mektubunda bu bilgilere yer verdikten sonra önemli tespitlerde bulunuyordu. Çünkü ona göre Türkler, Ruslara karşı kimliklerini ve dinlerini korumaları gerektiğinin farkındaydılar. Ayrıca Türklerden zengin olanları, Rusların yaşadıkları yerlerde mescitler yaparak, onların Türkleri asimile etmelerini engellemeye çalıştıklarını belirtiyordu. Bunlarla birlikte, İdil-Ural bölgesinde yaşayan aydınların, diğer Türk topluluklarına millî şuur aşılama çalışmışlar, buna karşılık durumu fark eden Rusya, Türklere daha sert Ruslaştırma faaliyetlerine girişmişti. Bu faaliyetlerine ek olarak İdil boyu tüccarlarının Türkistan'dan toprak alma teşebbüslerine mâni oldukları ve İdil

²⁵³ Akdes Nimet Kurat, "Tanıtmalar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 23 (3-4), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1965, s. 279-280.

²⁵⁴ Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İliminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", **Yeni Türkiye**, (55), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2013, s. 1470.

²⁵⁵ Samet Azap, "Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Millî ve Dinî Uyanış", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (34), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2015, s. 307.

boyu aydınlarının Türkistan'da okul açmalarına karşı çıktıklarını belirtmişti. Bu yapılara karşı çıkan olursa da en ağır bir şekilde cezalandırılmakta olduğunu mektubunun sonunda ifade etmişti.²⁵⁶

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî, Rusların Türklere karşı uygulamış olduğu çeşitli baskıcı uygulamalara, eserlerinde yer vermekten çekinmemiştir. Zaten Ayaz İshakî'nin amacı, Türk toplumunun bağımsızlığına kavuşmasını sağlamak ve eğitimle beraber halkın medenî açıdan gelişmesine öncülük etmektir. O da bu doğrultuda, millî ruhu canlı tutabilmek için eserlerinde ve yapmış olduğu konuşmalarında, Rusların yaptıklarını dile getirmeden sakınmamıştır.

2.4.3. Türk Birliği Hakkındaki Düşünceleri

Rusların Türkistan'a yerleşmeleri sonucunda, kendisinden olmayanlara karşı uyguladıkları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri, Türklere arasında büyük korkunun yaşanmasına ve bu doğrultuda da Türklere milliyetçiliğe daha fazla sarılmalarına sebep olmuştu. Özellikle Çarlık Rusya ile başlayan bu durum, Sovyet Rusya ile de farklı bir ivme kazandı. Bunun sonucunda Türk milleti, millî değerlerine, dinine daha çok bağlanmayı ve eğitim alanında yenilikler yaparak bu durumla mücadele etmeyi tercih etmişti. Yenileşme faaliyetleri aydınlar tarafından gerçekleştirildi. İlk olarak dinde yaşanan bozulmalar üzerine yenileşme faaliyetlerine girişilirken bunu kültür ve eğitim alanı takip etti. Coğrafi konumunun etkisiyle, bu yaşananlardan etkilenen Tatar Türklere, milliyetçi düşüncelerin diğer Türklere arasında yayılmasına sebebiyet verdiler. Onların bu girişimleri ile de birlikte milliyetçilik bir ideoloji haline geldi. Bu doğrultuda, İsmail Gaspıralı Bey, Cafer Seydahmet Kırım, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan ve Ayaz İshakî gibi aydınlar ilk milliyetçiler olarak tarihe mâl oldular.²⁵⁷

Ayaz İshakî Türk birliği konusunda önemli çalışmalar yapmıştı. Bu konuyu gerek yapmış olduğu konuşmalarda ve gerekse kaleme almış olduğu eserlerinde dile getirmekten çekinmedi. Bu bağlamda da Türk dünyasında birliğin nasıl sağlanacağına ve bu birliğin oluşmasına mâni olan engellerin neler olduğuna dair önemli yazılar yazdı.

Ayaz İshakî, *Vakit* gazetesinde bu konuyla ilgili, "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara'dan Ali Haydar Emir'e Cevap Veriyor" başlıklı bir yazı yazdı. Bu makalede, Türk dünyasına ilişkin önemli açıklamalarda bulundu. İlk olarak, Türk milletini kültür ve uygarlık çatısı altında birleştirme fikrini ortaya koydu. Bu fikrini ortaya koyduktan sonra Ayaz İshakî, Türk dünyasındaki bazı kişilerin bu büyük mevzuu, dedikodu ve

²⁵⁶ Hatice Şirin, "Ayaz İshakî'nin Bir Mektubu", **Türk Dünyası**, (11), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 116-117.

²⁵⁷ Mehmet Yüce, "Ortalık Asya Devletler Birliği Fikrinin Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği", **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi**, BİLGESAM, Bışek 2008, s. 725-726.

safsataya çevirerek olayın önemine gölge düşürdüklerini belirtmeden de geçemedi. Aksine Ayaz İshakî, bu durumun kültür ve uygarlığa zarar verdiği fikrindeydi. Türklerin ayrı ayrı savaşacak güçlerinin olmadığını, bunun yerine birleşme konusunda ortak noktaların bulunması gereğini savunmaktaydı. Çünkü düşmanları tarafından sıkı bir zincir altına alınan Türk kabilelerinin, yalnız kendi güçleriyle varlıklarını sürdüremezlerdi. Bunun sonucunda, uzak coğrafyalarda yaşayan kardeşlerini aramaya başladıklarını ifade ediyordu. Ayaz İshakî bu fikirlerini ortaya koyduktan sonra, belirttiği kabilelerin bilinçli münevver zümresinin, Türkçülük doğrultusunda hareket etmiş olduğu bilgisine de değinmişti. Şimal Türklerinin coğrafi ve iktisadî sebeplerden dolayı, bu konuya daha çok önem verdiği görüşündeydi. Ayrıca Ayaz İshakî, halkının çöküşe doğru nasıl ilerlediğini bildiğinden, bu konuya daha fazla önem verilmesi taraftarıydı. Daha sonra bu konu hakkında önemli tespitlerde bulunmuştu. Bir ayaklarının uçurumda olmuş olmasından dolayı, kardeşlerinden yardım istediklerini, ifade etmekteydi. Ayrı yaşayabileceklerine inançlarının kalmadığını, bunun aksine birlikten kuvvet doğacağını ve ne Azerbaycan'ın ne Türkistan'ın ne de İdil-Ural bölgesinin kendi başına düşmanlarla baş edemeyeceğini belirtiyordu. Bunun iktisadî ve siyasî sebeplerden kaynaklandığını iddia etmekteydi. Ayaz İshakî, eğer birliktelik sağlanamazsa halkın inkırazı doğru yol alacağı konusuna, bu yazısından önce *İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz* adlı eserinde, bu konuya yer vermişti.²⁵⁸

Genç yaşta kaleme aldığı bu eserinde, Tatarların millî birliği ve medenî açıdan ilerlemeyi vazife olarak görmezler, yok olma tehlikesiyle karşılaşacakları yönündeki düşüncelerini, çok daha önce belirtmişti.²⁵⁹ Zaten Ayaz İshakî, bahsi geçen eserinin başlangıcında, yazıyı yazma maksadını belirtmiş ve milletin gidişatı hakkında bilgiler vermişti. Eğer birliktelik sağlanamazsa ve medenî açıdan ilerleme yollarını kendilerine ilke etmezlerse, yok olmaya mahkûm oldukları yönündeki düşüncelerini ortaya koymaktaydı.²⁶⁰ Çünkü Ayaz İshakî her zaman terakkiden yana bir tavır takınmıştı. İlerlemenin sağlanabilmesi için de millî şuuru uyandırıp, Türklerin fikrî gelişimlerinde bu yönde bir farkındalık yaratmayı amaçlamıştı. Bu açıdan birçok Şimal Türk düşünürün bakış açısını etkilemişti.²⁶¹

Ayaz İshakî birlikteliğin şart olduğunu belirttikten sonra, Türk kabileleri içerisinde kültür ve uygarlık arasında nasıl bir bağlantı kurulacağı hususunda da önemli fikirler ileri sürdü. Hatta birlikteliğe elverişli bir ortamın mevcut olduğunu ve bir eserin lisanı hangi lehçede olursa olsun, bütün Türklerin ondan istifadeye koyulduklarını söylüyordu. O, bu durumu vermiş olduğu bir örnekle çok güzel bir şekilde tasvir etmişti. Fuzûlî'nin divanının, Âşık Garip ve Battal Gazi'nin

²⁵⁸ Ayaz İshakî (12.12.1925), "Türk Zümrelerinin Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara'dan Ali Haydar Emir Bey'e Cevap Veriyor", *Vakit*, Nr. 2856, s. 3.

²⁵⁹ Kamaliev, a.g.e., s. 59.

²⁶⁰ Ayaz İshakî, *İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz*, Haritonov Matbaası, Kazan 1904, s. 2.

²⁶¹ Tahir Çağatay, "Büyük Türklük Mücahidi Ayaz İshakî", *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 91.

hikâyelerinin, Nasreddin Hoca'nın mizahî eserlerinin, aynı ruh ve heyecanla Türkistan'da, İdil boyunda, Azerbaycan'da ve Anadolu'da okunduğunu ileri sürmüştü. Türk kabilelerinin Türkiye'yi kendi müstakil memleketleri olarak gördüklerini ve Türkiye'nin iktisadî açıdan da menfaatlerini düşündüklerini belirtiyordu. Bunula da kalınmayarak bu kabilelerin, Türkiye'nin askerî ve siyâsî kahramanlarına, kendi kahramanları gibi değer biçtikleri yönünde düşüncelerine sahipti. Plevne kahramanı Osman Paşa'nın, Kazan'ın son melikesi Süyüm Bike kadar değerinin olmasını, çocuklarına Mustafa Kemal ve İsmet isimlerini vermiş olmalarını birliğe giden yolda önemli bir merhale olarak görmekteydi. Hatta yazısında, Birinci Dünya Savaşı'nda, Rusların manevî baskılarına ve ölümle tehdit etmiş olmalarına rağmen, yüzlerce Türk subayının esaretten kaçırıldığı ve maddî ve manevî destekle yanlarında bulunduğu konusunda da bilgiler vermekteydi.²⁶²

Ayaz İshakî, Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan maddî ve manevî desteği, *Üyge Taba (Eve Doğru)* adlı eserinde işlemiştir. Bu romanda Ayaz İshakî, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya adına Almanya'ya esir düşen Miralay Demir Ali Bey'in milliyetçi duygularının harekete geçmesi sürecini ele almıştır. Sonuçta, Türkiye'ye gönüllü asker olarak gelen Miralay Demir Ali Bey'in yaşadıkları tüm canlılığı ile eserde verilmiştir. Özellikle, onun Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin safına geçerek, burada gösterdiği başarılar ele alınmıştır. Ayaz İshakî bu eserinde, Miralay'ın hafızasındaki olayları, onun bir odada yer almasını, duvarda yer alan haritaya bakışını çok iyi bir şekilde tasvir etmiştir. Miralay'ın haritada; Bağdat'a, Musul'a, Erzurum'a, Trabzon'a bakışını ve iç geçişini, canlı bir şekilde okuyucuya aktarmıştır. Eserde Miralay, çocukların feryatlarını, annelerin üzüntülerini, yakılan camii ve evleri düşünerek: "*Biz kimiz?, Düşman kim?*" gibi soruları kendisine sorarak, milliyetçilik yönünde kendisini tetiklemiştir.²⁶³ Ayaz İshakî bu eserinde Türklerin, Ruslar tarafından millî kimliklerinden uzaklaştırılıp, Rus kimliği ile benliklerini kaybetmelerini, Miralay kahramanı ile canlandırmaktaydı. Özellikle yazar, Miralay'ın Türklük duygusuyla hareket edip, Birinci Dünya Savaşı sırasında, soydaşlarının yanında yer alması gerektiği fikrî eserde işlenmiş ve Türk birliği konusunun önemine dikkatleri çekmeyi başarmıştır.

Daha öncede belirtildiği gibi Ayaz İshakî, Türk kabilelerin bir oldukları konusu üzerinde bilhassa durmuştu. Hatta bu Türk kabilelerini aynı anne ve babanın çocuklarına benzetiyor ve birbirlerine bağlılıklarının aynı olduğunu ifade ediyordu. Bu alakanın Türklük ve Türk birliği üzerine kurulduğu konusunda düşünceleri ileri sürüyordu. Ayaz İshakî bu tespitlerine ek olarak inandıkları dinin bir olmasının da birliğin oluşmasında önemli bir etkisinin olduğunu belirtmekteydi. Türk kabileleri arasında kuzeye gidildikçe Türk birliği fikrinin daha çok kuvvetlendiğini söylüyordu.²⁶⁴

²⁶² İshakî, *Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara'dan Ali Haydar Emir Bey'e Cevap Veriyor*", s. 3.

²⁶³ Ayaz İshakî, *Üyge Taba (Eve Doğru)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 9-11.

²⁶⁴ İshakî, "*Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara'dan Ali Haydar Emir Bey'e Cevap Veriyor*", s. 3.

Rusların uygulamış olduğu, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı Ayaz İshakî, maksatlarının Türk birliğini gerçekleştirmek olduğunu belirtmekteydi. Bunun için de Türk kabilelerine ait genel bir kültür ve uygarlığın oluşması gerekliliği üzerinde duruyordu. Bu genel kültür ve uygarlığın gerçekleşmesi için de tek yolun dil birliği olduğunu düşünmekteydi. 1925 yılında, *Türk Yurdu* dergisinde bu konuyla ilgili “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Getirilmesi Mümkün Müdür?” başlıklı bir makale yazdı. Bu yazısında Ayaz İshakî, Türkler arasında birlikteliğin sağlanabilmesi için ortak bir dilin meydana getirilmesinin mümkün olup olmadığı konusunda önemli tespitlerde bulunmaktaydı. Ayaz İshakî buna örnek olarak, Fransızların lisanını göstermişti. Ona göre Fransızların lisanlarının birçok şiveye ayrılmış olmasına rağmen, umumî bir Fransız dili olduğundan bahsetmekteydi. Aynı şekilde Almanlarda ve Araplarda da şive farklılıkları olmasına rağmen, genel bir lisanları vardı. Dolayısıyla Türk kabileleri arasında lehçe ve şive farkına aldırış etmeden, ortak bir Türk dilini meydana getirilebilirdi. Dil konusunda varmış olduğu bu tespiti de Türk birliği fikrinin amacına ulaşabilmesinde önemli bir aracı olarak görmekteydi. Birliğin oluşabilmesi için Fransızlarda olduğu gibi ilmî ve edebî olarak bir merkezin bulunması gerektiğini savunuyordu. Çünkü Ayaz İshakî’ye göre Paris’in ilim ve edebiyatın merkezi olması, diğer kabilelerin bir merkezde toplanmasına sebebiyet vermişti. Bu fikirlerine ek olarak Ayaz İshakî, Sorbonne Darülfünü’nun da Fransa’daki bu sisteme büyük katkısının olduğunu belirtmişti. Almanya’da da aynı durumun hâsıl olduğunu ve Berlin etrafında birleşilerek, ilmî ve siyasî merkezin oluşturulduğuna işaret ediyordu. Böylece siyasî ve ilmî kuvvetlerin birleşerek millî gayelere hizmet ettiğini ifade etmekteydi. Ayaz İshakî, Almanya ve Fransa’daki gibi Türk camiasının da bu yönde hareket etmesinin ve bütün kabileleri aynı ilmî ve edebî merkez etrafında toplamanın getirileri hakkında önemli telkinlerde bulunmaktaydı. Ancak amacın gerçekleşmesi için Türklerin biraz zamana ihtiyacı vardı. Çünkü coğrafi mesafenin uzak olmasının, dil birliğinin gerçekleşmesini yavaşlatan olumsuzluklar arasında görmekteydi.²⁶⁵

Türk birliğine giden yolda, Türklerin edebî ve ilmî açıdan bir merkeze sahip olmaları, önemli bir meseleydi.²⁶⁶ Bu merkezin varlığı, İsmail Gaspıralı Bey’in umumî bir dil gerçekleştirme amacıyla da paralellik gösterir. Zaten bu iki düşünce birbirini tamamlamaktaydı. Özellikle İsmail Gaspıralı Bey’in Türk lehçelerindeki yerel kelimelerin, İstanbul şivesine uygunluk yaratılarak kullanılması gerektiği fikri ile Ayaz İshakî’nin edebî ve millî merkez oluşturma fikri, dil ve kültür birliği için birbirini destekleyen önemli düşüncelerdi. Ayrıca İsmail Gaspıralı Bey, bu düşüncelerine ek olarak birliğin sağlanması için Türkçeden yabancı kelimelerin çıkartılmasını savunmaktaydı.²⁶⁷

²⁶⁵ Ayaz İshakî, “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?”, *Türk Yurdu*, 3 (13), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1925, s. 148-150.

²⁶⁶ Kanlıdere, “Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye’de Türkçülük Fikrinin Evrimi”, s. 101.

²⁶⁷ Ahmet Toksoy, “XX. Yüzyıla Girerken Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı (II)”, *Orkun*, (45), Ötüken Neşriyat, Ankara 2001, s. 112-115.

Ayaz İshakî Türk birliğinin sağlanması için gerekli olan merkezî yapının varlığının öneminden bahsettikten sonra, bu merkezî yapının oluşmasını engelleyecek daima haricî mânilerin olacağına da işaret etmişti. Bu duruma örnek olarak da İstanbul'da ya da Ankara'da millî duyguları harekete geçiren bir tiyatro eserinin; Kazan'a, Semerkant'a gelene kadar çok zaman geçeceğini ve düşmanların da sansürüne tabii tutulmuş olacağını ileri sürmüştü. Belirtilen siyasî engellerin Türk birliğine zarar getirebileceği fikrindeydi. Bu sebeple öncül Türkçülerin, Türk milletinin ilerlemesi için iki Türk uygarlığı ve iki Türk kültürü meydana getirmekten yana bir tavır takındıklarını belirtmişti. Ayaz İshakî Türk lisanının da kuzey ve güney şeklinde ikiye ayrılacağı ve kardeş ama ayrı hayatları olan iki Türk medeniyeti meydana geleceği konusunda önemli tespitlerde bulundu. Hatta bu fikrin o zaman hayal olmadığını ve bu yönde faaliyetlerin gerçekleşebilmesinin olası bir durum olduğunu ifade etti. Cenup Türklerinin merkezlerinin İstanbul olduğunu ve bu merkez etrafında Anadolu, Kırım, Azerbaycan'ın birleştiğini, buna karşılık Şimal'de ise Rusya'daki bütün Türklerinin merkezinin ise Kazan olduğunu ve ilmî, fennî, edebî kitapların Kazan'dan çevre bölgelere dağıtıldığını ifade etti.²⁶⁸ Hatta Kazan Türkçesi de çeşitli şivelere ayrılmasına rağmen, şiveyi bizzat Kazan Türklerinin konuştuğu şive teşkil etmekteydi. Bu sebeple de Şimal Türkleri için Kazan'ın merkez olması Ayaz İshakî'ye göre beklenen bir durumdu.²⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ayaz İshakî, yukarıda belirttiği iki bölgenin merkez olma özelliğini artık kaybettiği konusunda fikirler ileri sürdü. İstanbul'un merkez olma özelliğini kaybetmiş olmasından dolayı da doğuya daha yakın bir merkezin oluşturulmasından yanaydı. Ayaz İshakî, aynı şekilde Kazan'ın da merkez olma özelliğini yitirdiğini ve kuzeyde bundan başka bir yere de merkez olma özelliği kazandırılmadığını belirtiyordu. Bunun sonucunda iki merkez oluşturma fikrinin dönemin şartlarına uygun olmadığı kanısına varılıyordu. Bu doğrultuda Ayaz İshakî birlik olma açısından tek merkez olmanın daha doğru bir karar olacağı kanaatine varmıştır. Bu merkezin de Türkiye'de Türkçülük gayesi ile ilmî, edebî ve medenî bir merkez olması taraftarıydı. Ancak Ayaz İshakî, bu merkezin İstanbul'da değil de Ankara'da ya da daha doğuda yer almasının hariçteki Türkler için daha faydalı olacağını düşünüyordu ve İstanbul'daki üniversitenin de Anadolu'ya taşınması gerektiğini belirtiyordu. Oluşturulan bu merkez için bir akademi meydana getirilmesini ve bunun da ilmî olarak Türkçülük esaslar üzerine kurulması hususunda görüşler dile getirmekteydi. Bu faaliyetlere ek olarak; dil encümeninin meydana getirilmesi, bununla bağlantılı kitaplar yazılması ve neşriyatla da desteklenmesinin Türk dünyası için daha faydalı olacağı konusunda önemli tespitlerde bulunmaktaydı. Özellikle okullar için kitapların basılması, haftalık ya da gündelik gazetelerin çıkartılması fikrini, Türk birliğine giden yolda önemli bir merhale olarak görmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin başka devletlerde yaşayan Türklerin himayelerini ellerine almaları gerektiğini belirtmekteydi. Çünkü bunların Acemleştirilmesine, Ruslaştırılmasına ya da Çinlileştirilmesine karşı tedbirler alması gerektiğini

²⁶⁸ İshakî, "Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?", s. 143-147.

²⁶⁹ Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 74.

savunmaktaydı. Son olarak Ayaz İshakî bu yazısında, Türk aydın sınıfına ve Türk gençliğine önemli vasiyetlerde bulunmuştu. Türk kabilelerini dil birliği etrafında birleştirmek amacıyla gençlerin şive ve lehçelerle meşgul olması ve bu doğrultuda birliğin oluşturulması, Türk aydınlarına ve gençlerine vasiyetydi.²⁷⁰

Görüldüğü üzere Ayaz İshakî, Türkler arasında birlikteliği savunmaktaydı. Bunun gerçekleşmesi için de Türk dilini önemli bir aracı olarak görmekteydi. Ancak bu birlikteliği oluştururken Türklerin dikkat etmesi gereken önemli noktaların olduğunu belirtmiş ve fikirlerini, “Gayr-ı Türkler Nasıl Türkleştirilebilir?” başlıklı yazısında ortaya koymuştu. Aslında bir eleştiri yazısı mahiyetinde olan bu makale ile yapılanların doğru olup olmadığı konusunda önemli tespitlerde bulunuyordu. İlk olarak Türk olmayanları, Türkleştirme politikasıyla bir birliktelik oluşturmaya çalışanları ağır bir şekilde eleştirmekteydi. O, Türk olmayanları sırf birlik oluşturmak maksadıyla da olsa Türkçe konuşmaya zorlamanın doğru olmadığı fikrindeydi. Bu bağlamda Ayaz İshakî, Osmanlı Devleti’ndeki “milliyetsizlik” meselesinin Türkiye Cumhuriyeti’nde de kendine yer bulmasından korkup, herkese Türkçe konuşması yolunda baskı yapılmasına karşı çıkmaktaydı. Özellikle Ayaz İshakî, gençliğin milli hevesler bağlamında hareket etmesini sevinçle karşılamıştı. Ancak Yahudilerin, Rusların ya da Ermenilerin Türkçe konuşmuş olmaları, onun için önemli değildi. Aksine o, bu durumun getirilerine bakmaktaydı. Ayaz İshakî, “*Kendi kavminden olmayan bu ırkların bunu kabul etme durumları var mıdır, Türk medeniyeti de kendinden olmayan bu ırkları kendi birliği içerisinde eritebilecek bir güce sahip midir?*” şeklinde sorular sorarak olaya farklı bir boyut kazandırmıştı. Ayrıca Ayaz İshakî, Yahudilerin ya da Ermenilerin kendi milliyetlerini bırakıp, Türk vatandaşı olmalarını beklemenin büyük cehalet olduğunu belirtmişti. Bu sebeple de Türk milletinin daha kendi ırktaşlarıyla birlikteliğini sağlamadan, kendinden olmayanları Türkleştiremeyeceğine değinmekteydi. Çünkü Türklerin sırf menfaatleri için bir Rus’a, Alman’a veya Yunan’a hayranlık duymasını, bu birlikteliği engelleyebilecek önemli bir zaaf olarak görmekteydi. Ayaz İshakî, Türk kültürünün kendi kuvvetiyle başkalarına tesir edecek güçte olmadığını ifade etmekteydi. Bu düşüncüyü savunanlara karşılık, Müslüman Çerkezlere dahi birliktelik ruhunu tam aşıl原因amazken, diğerleriyle nasıl birliktelik kurulabileceğini sormaktaydı. Birlikteliğin oluşması için ruhen Türk olunması gerektiğini sonuna kadar savunmuştu. Çünkü Ayaz İshakî, Türkçe konuşan Ermenilerin, Ruslarla bağlantı kurarak Türk-Rus ilişkilerinde, Türklerin menfaatini zedeleyen davranışlarda bulduklarını ileri sürüyordu. Son olarak da ruhen Türk olmadıktan sonra, Türkçe konuşuyor olmanın birlikteliğe bir yararının olmayacağını belirtmekteydi.²⁷¹

Ayaz İshakî’nin Türk birliğinin oluşabilmesi için gerekli koşulların neler olduğu konusunda da önemli tespitleri vardı. Bu tespitlerle birlikte Türk birliğinin oluşmasına engel teşkil eden

²⁷⁰ İshakî, “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?”, s. 147-153.

²⁷¹ Ayaz İshakî, “Gayr-ı Türkler Nasıl Türkleştirilebilir?”, **Cumhuriyet**, (1426), İstanbul 1928, s. 323-325.

konular üzerinde de önemli fikirler ileri sürmekteydi. Ayaz İshakî bu fikirlerini, *Vakit* gazetesinde “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler” başlığı adı altında, yazdığı bir makalede ortaya koydu. Ona göre bazı sosyal olaylar engel teşkil etmekteydi. Ayaz İshakî, Türk birliğine engel teşkil eden şartların ilk sırasına, coğrafi uzaklığı, lehçe ve şive farklarını ve kabile ruhunun varoluşunu koymaktaydı. Daha sonra buna siyasî ve iktisadî olaylar, son olarak da müşterek bir düşmanlarının olmayışını, eklemekteydi. Ayaz İshakî güney lehçesinde, Arapça ve Farsça kelimelerin fazlaca kullanılmasının, iki lehçe arasındaki farklılığı daha çok artırdığı görüşündeydi. Bu sebepten dolayı, Güney Türkçesinden kelime tasfiye edilmesini doğru buluyordu. Ancak Ayaz İshakî siyasî ve iktisadî sebeplerin birliğe mâni olmaması gerektiği görüşündeydi. Buna örnek olarak da Karl Marks’ın sistemini ve Çekoslovakya, Litvanya, Finlandiya gibi ülkelerin millî mefkûre uğruna zenginliklerden vazgeçmiş olmalarını örnek olarak göstermekteydi. Çünkü bu düşüncede olanların, devlet teşkilatı meydana getirmeyi halkın geleceği için daha uygun bulmaktaydılar.²⁷²

Ayaz İshakî bu ifadelerinden sonra Türk birliği üzerinde önemli tespitlerde bulunmaya devam etti. Ayaz İshakî, Türk birliği için önemli unsurları belirttikten sonra tarihte en son tarihte bu birlikteliğin ne zaman olduğu hususunda da düşünceler ortaya koydu. Ona göre Türk birliği üzerine her ne kadar çalışmalar olmuş olsa da bu birliğin en son Cengiz Han zamanında gerçekleştiği görüşündeydi. Ancak yaşanan dönem, ne Cengiz ne de Timur devri idi ve bu devirler tarihte kalmıştı. Yaşanılan dönemde millî birlik, matbuat ve millî edebiyatla gerçekleşebilirdi. Dış kuvvetlerin Türkistan’da gerçekleştirdiği böl, parçala, yönet sistemini ve bunun sonucunda orada kabilecilik ruhunun yaratılmasını, birliğin oluşmasında önemli bir engel olarak görmekteydi. Fakat Ayaz İshakî hiçbir zaman ümidini kaybetmediği için Türk dünyasının şuurlu hareket etmesi sonucunda bu engelleri rahatlıkla ortadan kaldırabileceğini ileri sürüyordu.²⁷³

Ayaz İshakî’nin bu yazısına karşılık, Ali Haydar Emir Bey de *Vakit* gazetesinde “Ayaz İshakî Bey’e: Birliğe Mâni Diğer Sebepler” başlığı altında önemli fikirler ileri sürdü. Ona göre Ayaz İshakî’nin ileri sürdüğü Türkler arasında siyasî birliğin sağlanabileceği fikri gerçeklikten uzak bir düşünceydi. Ali Haydar Emir Bey, kendisini “*realist Türkiyeci*” olarak tasvir etmekteydi. Çünkü kendisinin daha gerçekçi fikirler ileri sürebildiğini, düşüncelerinin hayal ürünü olmadığını, yani “*romantik Turancı*” olmadığını belirtiyordu. Bu doğrultuda Ali Haydar Emir Bey, her ne şekilde olursa olsun, siyasî ve idarî birliğin sağlanmasının, millî gayeleri olduğunu ifade etmiş ama bu gayenin gaye durumunda kalmış olmasından dolayı, bu fikrin gerçekleşemeyeceğini ileri sürmüştü. Ancak bu gayeye kültür birliği ile varılabileceğini belirtmiş ve buna giden yolun da dil birliğinden geçtiğini belirtmişti. O, siyasî birliğe mâni olan ve kültür birliğini işgal eden durumları tespit etmeden evvel dil birliği konusunun halledilmesinden yanaydı. Bunu halledebilecek kişiler olarak

²⁷² Ayaz İshakî, (14.12.1925), “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler”, *Vakit*, Nr. 2858, s. 3.

²⁷³ İshakî, “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler”, s. 3.

da Türk aydınlarını görmekteydi. Türkiye'deki aydınlarla diğer Türk illerindeki aydınlarla beraber bu durumu aşabileceklerini ileri sürmekteydi. Eğer aralarında yardımlaşma olmazsa bu işin üstesinden gelinemeyeceği düşüncesindeydi.²⁷⁴ Ali Haydar Emir Bey, Ayaz İshakî'nin ileri sürdüğü Türk illerinin birliktelik düşüncesine karşı çıkmış ve ona dil birliği konusunda çağrıda bulunmuştu. Azerbaycan'da, Kırım'da, Sibiry'a'da ve Orta Asya'da yaşayan Türk çocuklarına, Mustafa Kemal ve İsmet isimleri verilmiş olsaydı, o zaman Türkler arasında millî uyanışın başlayabilirdi.²⁷⁵ Ali Haydar Emir, birliğe giden yolda Ayaz İshakî'nin siyasî birliğe engel teşkil eden durumlar üzerine düşünmek yerine, dil birliği üzerinde çalışmalar yapması gerektiğini ileri sürdü. Dil birliği üzerindeki engellerin kaldırılması ile de Türkler arasında asıl birlikteliğin sağlanabileceğini iddia etti.²⁷⁶

Daha öncede belirttiğimiz üzere Ayaz İshakî, Türk birliğinin oluşmasına engel olan unsurlar arasında din ve mezhep anlaşmazlıklarını göstermemişti. Bu konuyla ilgili yine *Vakit* gazetesinde, "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir?" başlıklı bir yazı kaleme aldı. Ayaz İshakî bu yazısında din ve mezhep farklılıklarının birliğe engel teşkil ettiğini belirtiyor ve hatta Şiilik ve Sünnilik meseleleri yüzünden insanların haksız yere kurban edildiğini dile getiriyordu. Ancak zamanla durumun değiştiğini ve Türk kabilelerinin çoğunluğunun, İdil-Ural Bölgesi, Kazakistan, Türkistan, Kırım, Doğu Türkistan, Sibiry'a'da yaşayan Türklerin, Sünni mezhebinde olduğunu söylüyordu. Yalnız Azerbaycan'ın büyük bir kısmının Şii olduğuna ve bu durumun belli bir dönem millî birliği bozacak derecede etki ettiği yönünde iddiada bulunmuştu. Ancak zamanla bu durum, ortadan kalkmıştı. Dolayısıyla Türk âlemi için mezhepsel olaylar, Türklerin birleşmelerine engel teşkil etmemekteydi. Bu tespitini desteklemek amacıyla Ayaz İshakî, tekke ve zaviyelerin varlığını gösterdi ve tarikatların da bu yapıların oluşumuna fayda sağladığını ileri sürdü. Buna örnek olarak da İdil-Ural boylarında, Türkistan ve Kazakistan'da oldukça meşhur bir tarikat olarak bilinen Nakşibendi tarikatını gösterdi. Ayrıca bu tarikatın Rusya Müslümanlarının millî kimliklerini muhafazasında önemli bir yeri olduğunu belirtmekteydi. Çünkü Ruslar tarafından yapılan misyonerlik faaliyetlerine karşı bu tarikatı önemli bir kalkan olarak görüyordu. Hatta bu tarikatların sosyal hayata da etkisi bulunmaktaydı. Bu tarikatların öğretileri doğrultusunda yetişen ulema, Şimal Türkleri arasında kadın erkek ilişkilerinde, kadının erkekle eşit olduğu konusunda halkı bilinçlendirmekteydi. Dolayısıyla, Rusya'da yaşayan Türk kabileleri, Ruslaştırma faaliyetlerine karşı İslâmiyet'i kalkan olarak kullanmaktaydılar. Çünkü Türkler, haricî işlerinde dış güçlerin baskılarına, İslâmiyet'in sağlamış olduğu imkânlar sayesinde karşı koyabilmekteydiler ve buna karşılık dâhili işlerinde de bir millet olmanın getirdiği vazifeleri yerine getirmekle varlıklarını devam ettirebileceklerdi.²⁷⁷

²⁷⁴ Ali Haydar Emir, (17.01.1926), "Ayaz İshakî Bey'e: Birliğe Mâni Diğer Sebepler", *Vakit*, Nr. 2892, s. 4.

²⁷⁵ Ali Haydar Emir, (25.12.1925), "Ayaz İshakî Bey'e", *Vakit*, Nr. 2869, s. 4.

²⁷⁶ Kanlıdere, "Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", s. 115.

²⁷⁷ Ayaz İshakî, (15.12.1925), "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir?", *Vakit*, Nr. 2859, s. 3.

Ayaz İshakî, Türk birliğine giden yolda, haricî ortak bir düşmanın olup olmasını da birliğe etki eden unsurlar arasında değerlendirmişti. Ona göre bir haricî düşmanın varlığı ya da baskısı, Türk milletinin uyarılmasına ve onlarda millî bilincin oluşmasına sebep olmuştu.²⁷⁸ Çünkü maddî ve manevî hücumların varlığı, bir milletin topyekûn olarak bir safta yer almalarını sağlayacak bir etki yaratabilirdi. Ayaz İshakî de bu durumun halk arasında millî şuurun gelişmesine sebep olacağını belirtmişti. Buna örnek olarak da Şimal Türklerinin durumunu göstermişti. Rusların uygulamış olduğu politikaların, Şimal Türkleri üzerinde olumlu anlamda etki yaratarak millî ruhun gelişmesine yol açtığı görüşündeydi. Hatta böyle düşmanları olmayan milletlerin, zaman zaman sunî düşmanlar yaratmalarının mecburi bir durum olduğunu iddia etti. Ayaz İshakî bu düşüncelerini ortaya koyduktan sonra Türklerin böyle bir ırkî düşmanlarının olup olmadığı konusunda bir soru ortaya atarak, durumu daha iyi bir şekilde netleştirmek istemişti. Ona göre Türk dünyasının, Çin ve Rusya olmak üzere iki büyük düşmanı vardı. Çin'in Türkleri ezdiğine değinmiş ve halen Doğu Türkistan'da bu faaliyetlerine devam ettiğini ileri sürmüştü. Rusya'daki durum da Çin'dekinden farksız değildi ve Rusya'da yaşayan Türk milletinin de çeşitli baskılara maruz kaldığını belirtti. Ancak Çarlık dönemindeki Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin sona erdiğini ifade etti. Buna karşılık Sovyet Rusyası zamanında da Türkleri, siyasî ve medenî yollarla yok etme politikası içerisine girilmişti. O, soydaşlarının bu şekilde büyük bir felakette karşı karşıya kaldıklarını belirttikten sonra Türkiye Türklerinin daha fazla düşmanla karşı karşıya kaldıklarını ileri sürüyordu. Çünkü Türkler, Anadolu'ya geldikten sonra Bizans, Fars ve Arap kültürlerinin etkisi altında kalmışlardı ve bu durum, Türkler arasında millî ruhun oluşmasını engellemekteydi. Bu durum özellikle Osmanlı Devleti'nin siyasetinde mevcuttu ve Meşrutiyet Dönemi'ne kadar etkisini gösterilmişti. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte her düzende değişiklik yaşandığı gibi Osmanlı'nın siyasetinde de değişiklik yaşanmıştı. Türk İstiklâl Savaşı ile Osmanlı siyaseti çökmüş ve devleti yaşatacak kuvvetin millette ve Türkçülükte olduğunu ortaya koyan bir siyasî anlayış ortaya çıkmıştı. Ayaz İshakî son olarak, gerek Rusya'da yaşayan Türklerin olsun ve gerekse Türkiye'de yaşayan Türklerin olsun genel bir düşmanlarının var olduğu görüşündeydi. Bu durumda Türk milletine çok iş düşüyordu ve bu çekişme ortamında, manevî değerlerin zırhıyla savaşılmaması gerekmekteydi. Ona göre, eğer birlik olunmazsa, Türkler, yavaş yavaş diğer milletlerin tesirinde tarih sahnesinden silinecekti.²⁷⁹

Türk milleti için ortak bir düşmanın varlığının önemini, Ayaz İshakî, *Üyge Taba* (Eve Doğru) adlı eserinde de ele almıştı. Bu eserinde Ayaz İshakî, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rusya'nın askeri olarak Almanya'ya esir düşen bir kişinin yaşamış olduğu duyguları anlatmaktaydı. Bu esir asker, buradayken millî kimliğini idrak etmiş ve soydaşlarına karşı savaşmanın yanlış olduğunu anlamıştı. Bu doğrultuda da Türk kardeşlerine yardım için Türkiye'ye gelmiş ve Ruslara karşı Türk kardeşleriyle birlikte aynı safta yer almayı daha doğru bulmuştu. Sonuç itibarıyla Ayaz İshakî,

²⁷⁸ Kanlıdere, "Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", s. 113.

²⁷⁹ İshakî, "Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilafının Tesiri Nedir?", s. 3.

Türk birliğine giden yolda ortak bir düşmanın varlığını önemli bir aracı olarak görmekteydi. Çünkü müstakil düşman millî duyguların daha çok harekete geçmesine vesile olmaktadır.²⁸⁰

Ayaz İshakî Türk dünyasının birlikteliği için önemli düşünceler ortaya koydu. O, Rusya'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine yakından şahit olduğundan dolayı, bu konuya oldukça fazla değer vermişti. Bu sebeple de millî kimliğin muhafazası, onun için büyük önem taşımaktaydı. Millî şuurun gelişmesi de ona göre birlikten geçmekteydi. O, birliğin oluşmasını sağlayacak unsurların neler olduğunu belirttikten sonra, bu birliğe mâni olacak unsurlar hakkında da bilgi vermişti. Ayaz İshakî bu konuyla ilgili kaleme almış olduğu yazılarda, Türk milletinin ortak düşmana karşı kültür birliği ile tek elden mücadele etmesi gerektiğini savunmuştu.

2.4.4. Türk Kültürünün Rus Kültürüne Etkisi Konusundaki Fikirleri

Tarih boyunca farklı sosyal ve ekonomik coğrafyalarda şekillenmiş olan kültürel sistemler birbirini etkilemiş ve birbirinden etkilenmişlerdir. Bu tür karşılıklı ilişkilerde bağımsız, kendi içine kapalı bir kültürel sistem düşünülemez. Türkler de değişik kültürlerle karşılaşmalarına rağmen kendi kültürlerini ve kişiliklerini korumasını bilmişlerdi. Hatta kendi sosyal yapılarında yabancı etkileri eritip, kendi kültürlerinin gelişmesini de sağlayabilmişlerdi.²⁸¹ Bu yüzden zengin bir kültüre sahip olan Türk milleti, birçok ulusu etkilemeyi de başarmıştı. İşte Ayaz İshakî de bu doğrultuda *Türk Yurdu* dergisinde, “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı” başlıklı bir makale yazdı. Ayaz İshakî bu yazısında Türk kültürünün, Rus kültürüne olan etkileri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştu.

Bahsi geçen bu yazısında Ayaz İshakî, Rus medeniyetinin sadece Rusların etkisiyle oluşmuş bir medeniyet olmadığını belirtmekteydi. Hatta Rus milleti, saf Slav ırkından oluşmamış ve Türk kanıyla Slav kanının kaynaşmasından meydana gelmişti. Ayrıca Rus lisanı da başka Slav dillerine benzemeyip ve Türk-Tatar lisanının büyük etkisi altında olmuştu. Ayaz İshakî'ye göre, Rus ruhu ya da Rus psikolojisi olarak adlandırılan şey de Türk-Tatar ve Rus karışımından doğma bir düşünce biçiminden ibaretti. Aynı şekilde Rus müziği de yalnız Rus müziği değil, Tatar-Rus müziğinin karışımı sonucuydu. Şarkılarındaki vezinlerin sayısı bile Türk-Tatar vezin sayısıyla aynı idi ve bu özellik, Slav ve Avrupa kültüründe bulunmamaktaydı. Bu bilgilerle birlikte Ayaz İshakî, Rus simasının saf Slav siması olmadığını, diğer özelliklerinde olduğu gibi Türk-Tatar ve Slav simasının arışımından ibaret olduğunu iddia etmişti. Rus kültürüne ait olan danslara bakıldığında ise Avrupa kültüründe bulunan danslarla aynı özellikleri taşımamaktaydı. Çünkü Slav milletlerinden olan Çek

²⁸⁰ Ayşe Yılmaz Balkan, “Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanı ile Cengiz Dağcı'nın O Topraklar Bizimdi Romanlarında Aslına Dönüş / Eve Dönüş”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), Press Baskı, Erzurum 2014, s. 3-4.

²⁸¹ İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, s. 11.

ve Sırların dans stili ile Avrupa dans stili birbirine benzetmekteydi. Rusya'daki dans stili, onlardan tamamen farklıydı ve bu farklılığın sebebi, onlarda kadın ve erkeğin birlikte dans ediyor olmalarıydı. Ayrıca Rusya'daki dans stiline bireyseldi. Yani kadın ve erkek ayrı ayrı dans etmekteydi ve bu durum, Türk-Tatar dansıyla ilişkilendirilebilirdi. Yani Türklerin Ruslar üzerindeki etkisi çok açıktı. Aynı şekilde Rus nakkaşları da Slavlardan farklıydı. Ayakkabı ve kadın ceketlerdeki motiflerde bile Türk-Tatar izi yer almaktaydı. Son olarak Ayaz İshakî bu yazısında, Rusların kullanmış olduğu kelimelerde, hükümet sistemlerinde ve askerî teşkilat yapılarında tamamıyla Türk-Tatar kültürünün izlerini taşımış olduklarını belirtiyordu.²⁸²

Türk ve Rus milletleri arasında böyle bir etkileşimin yaşanmasında şüphesiz belli başlı sebepler vardı. Bu duruma ilk örnek olarak, Rus aristokratlarının Kıpçak hanlığında yaşayanlarla evlilik bağı kurmaları gösterilebilir. Özellikle Rus erkeklerin, Kıpçak ve Karakalpak kızlarıyla evlenmeleri, bu iki kültür arasındaki etkileşimi kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu arada evlilikler, prens ve prenses düzeyinde olduğundan, yönetim tayfası da durumdan doğal olarak etkilenmekteydi. Bu sebeple Rus çarları, farklı yerlerden gelen elçileri karşılama törenlerinde bile Türk törenlerinin uygulamalarını yerine getirmişlerdi. Rus çarlarının gelen misafirleri bile Türkçe kelimelerle karşıladıkları bilinmektedir. Bu duruma örnek olarak da Çar IV. İvan'ın küçükken Kazan hanının eşini karşılarken “*tabugsalam*” diye seslenmiş olması gösterilebilirdi. Bu kelime de Türkçe “*eğilerek selamlama*” anlamına gelmekteydi. Ayrıca Rus yöneticilerin kendi unvanlarıyla birlikte Hazarların kullanmış olduğu unvanları da kullanmaları daha önce belirtilen durumu destekleyen bir örnektir.²⁸³ Belirtilen bu kültürel etkileşimin yanı sıra Ayaz İshakî, Rus damarlarında; Peçenek, Bulgar ve Tatar kanı olduğunu da iddia etmişti. Yani ona göre Rus olarak belirtilen millet, diğer Slav milletlerinden farklı özellikler taşımaktaydı. Bu farklılığın sebebini de Türklerle olan etkileşimlerinde bulmaktaydı.²⁸⁴

Ayaz İshakî'nin ileri sürdüğü bu düşünceler başka aydınlar tarafından da desteklenmekteydi. *Marksizm ve İslâmiyet* kitabının yazarı olan Yusuf Uralgiray da Ayaz İshakî'nin bu düşüncelerini destekleyici açıklamalarda bulunmuştu. Çünkü Uralgiray, 1598 ve 1605 yılları arasında Rus çarı olarak görev yapan Boris Godunov'un Türk evladı olduğunu iddia etmişti. Ayrıca Uralgiray, Rus siyasî hayatında önemli görevler üstlenen Uvarov, Saburov, Apraksin, Golovin, Lopuhin, Sasanov ve Meşçerskiy gibi devlet adamlarının Türk soyundan geldiğini ileri sürmüştü. Rus edebiyat dünyasından ise Derjavin, Turgenyev, Artsıbaşev, Boltin, Hanikov ve Mendeleiev gibi şahsiyetlerin de Türk soyundan geldiğini belirtmişti. Hatta Ruslar arasında bu konuyla ilgili halen

²⁸² Ayaz İshakî, “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, *Türk Yurdu*, (2), Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1925, s. 167-174.

²⁸³ Naile Ağababa, “Slav ve Türk Dillerinin Karşılıklı Etkileşimi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınevi, Ankara 2014, s. 3-4.

²⁸⁴ İshakî, “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, s. 170.

canlılığını koruyan bir atasözleri dahi vardı. Bu atasözü ise “*Rus derisini biraz kazarsan altından Türk-Tatar kanı çıkar*” şeklindedir.²⁸⁵

Belirtildiği gibi Türk kültürü, Rus kültürü üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Ancak Türk coğrafyası ve kültürünün takip edilmesi olayı, bazı Rus çarları tarafından planlı olarak yapılmıştı. Bu duruma örnek olarak da I. Petro döneminde, Türkçe öğretilmesi amacıyla küçük yaştaki öğrencilerin İstanbul’a gönderilmesi hususunda çıkartılmış olan kanun gösterilebilir. Bu faaliyetleri desteklemek amacıyla da Rusya’da, Bilimler Akademisi 1724 yılında kuruldu. Bu akademide, Türkiye hakkında kitaplar yayımlanmaya başladı. Hatta Türklere ait masal, hikâye, destan ve bilmece gibi önemli yazınsal türler Rusçaya çevrildi. Bunun oluşmasında çeşitli siyasî amaçlar olmuş olsa da şüphesiz etkileşimin de oluşmasına büyük katkı sağladı. Ayrıca Türk atasözleriyle tanışmaya başlayan Rus halkı, bunların kendi atasözlerine benziyor olmasına çok şaşırılmıştı.²⁸⁶

Ayaz İshakî, Tatar Türklerinin, Rusları kültürel anlamda etkilediği gibi Rusların yönetim kadrosuna da etki ettiklerini iddia etmekteydi. Hatta Rusya’yı büyük devlet yapmada, Türk-Tatar unsurunun birinci derecede rol oynadığını ve Rusya’nın iki büyük hükümdarlarından birinin Tatar mirzası olduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca Büyük Petro devrine kadar devlet idaresinin en önemli işlerinde Hristiyanlığı kabul etmiş Tatar mirzaları etkili olmuştu. Ayrıca Rusya’nın ilmî, siyasî ve medenî hizmetinde Türk-Tatarların büyük rolü bulunmaktaydı. Rusya’da sosyal demokrat fikrinin yerleşmesinde ve komünist düşüncelerin oluşmasında, Türkler birinci derecede etkili olmuşlardı. Bununla birlikte, inkılâba karşı ilk isyan eden de Bolşeviklere karşı iki sene kadar mücadele eden Amiral Kolçak da Türk’tü.²⁸⁷

Ayaz İshakî belirtilen bu yazısında, Türklerin kültürleri itibariyle Rusları etkilemiş olduğu konusuna değinmekteydi. Bu sebeple Rus medeniyetinin diğer Slav medeniyetinden farklı olduğu iddiasındaydı. Bu farklılığın özellikle müziklerine, dillerine, idarî yapılarına ve edebiyatlarına yansıdığı görüşündeydi. Hatta daha da ileri giderek Rusların hayatında önemli yer edinen bazı devlet adamları ve edebî şahsiyetlerin de Türk olduğu hususunda bilgi vermektedir.

2.4.5. Alfabe Değişikliği ile İlgili Fikirleri

Ayaz İshakî, Türk dünyasını ilgilendiren hemen hemen her konuda görüşlerini açıklamaktan geri durmamıştı. Onun savunduğu nokta ise Türk dünyasının, kültür birliği çerçevesinde birleşmesiydi. Bu sebeple Ayaz İshakî, Türk dünyası için birliklilik ya da ayrılık teşkil eden her

²⁸⁵ Yusuf Uralgiray, “Muhammed Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 97.

²⁸⁶ Ali Başaran, “Siyasî İlişkiler-Kültürel İlişkiler Etkileşimi. Türk-Rus İlişkileri Örneği”, **Avrasya Etüdüleri**, (48), Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık, Ankara 2015, s. 108.

²⁸⁷ İshakî, “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, s. 171-174.

konuda yazılar kaleme almış ve bunları dünya kamuoyuna duyurmuştu. Bunlardan bir tanesi de Türk dünyasında tartışılmaya başlanan alfabe değişikliği konusuydu. Ayaz İshakî bu konuyla ilgili, *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan, “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese” başlıklı yazısında önemli tespitlerde bulunmaktaydı.

Millî kültürün yaşatılmasında en önemli araç dildir. Diller de kendilerine has ses sistemlerine dayalı olarak varlıklarını, alfabeler aracılığıyla yazıya aktarılmak şartıyla devam ettirebilirler. Yani diller ve alfabeler, milletin uzun süren tecrübeler sonucunda meydana getirdiği millî kazanımlardı. Görüldüğü üzere bir millet için dil ve alfabe meselesinin çok önemli bir yeri bulunmaktadır.²⁸⁸ Bu sebeple Türk dünyası düşünürleri, genel olarak ortak alfabe ile birlikteliğin sağlanabileceği fikrini savunmuştu. Bu düşünürlerin tek gayesi, ortak dil etrafında birleşmekti. Birlikteliğin oluşmasını dil de ve alfabeyi de bu amaç için önemli bir araç olarak görmüşlerdi. Yani ortak alfabeğe geçilmesinin asıl gayesi, Türk dili etrafında birlikteliğin oluşmasını sağlamaktı. Fakat alfabe değişikliği konusunu bazı aydınlar desteklerken, bazıları karşı çıkmıştı. İşte Ayaz İshakî de bu doğrultuda önemli düşünceler ortaya koymuştu.

Ayaz İshakî, Türk dünyası için sorun barındıran durumların inkılap sürecinden geçmesini savunmaktaydı. Ona göre bunlardan biri de imlâ meselesi ve dil tasfiyesi konusuydu. Ayaz İshakî bahsi geçen yazıda, bu düşüncelerini belirttikten sonra, Türkiye Cumhuriyeti’nde yapılan siyasî ve ikdisadî yeniliklerin halkla beraber yapılmış olmasından dolayı, eğitim ve ilimde yapılacak olan yeniliklerin de halkçılık fikriyle şuurlu olarak yapılmasını savunuyordu. İshakî, yeniliklerin şuurlu yapılması gerektiğini savunduğundan, alfabe ve dil meselesini de birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak görmekteydi. Bu amaçla öncelikle alfabe konusunun geçmişi hakkında bilgi vermekteydi. O dönemde kullanılan dil, Türk dili değil, saray etrafında bulunan zümre tarafından kullanılan bir lisandı. Hatta Türklerin alfabesi yoktu. İslâmiyet’in etkisiyle Arap alfabesine yönelmişlerdi. Ayaz İshakî, Arap alfabesinin, Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz olduğunu, ulemanın bu açığı kapatmak için harfler icat ettiğini ileri sürüyordu. Fakat Arap alfabesinin Türkçeye uygunluğu konusunda eksiklikleri olduğunu belirttikten sonra Latin alfabesine geçişle de bu eksikliklerin kapatılamayacağı görüşündeydi.²⁸⁹

Ayaz İshakî, yukarıda belirtilen düşüncelerini ortaya koyduktan sonra, Türkçü düşünceğe sahip olan diğer önemli şahsiyetlerin de Ayaz İshakî gibi Latin alfabesine geçme konusundaki düşünceler ortaya koymaktaydılar. Bu konuda fikrini belirten şahsiyetlerden birisi de Necip Âsım idi. Ona göre, millî yapıda Arap harflerinin önemli bir motifti. Dolayısıyla, çağdaş sisteme geçerken millî yapının da muhafaza edilmesi gerekiyordu. Aynı şekilde Fuad Köprülü de Arap

²⁸⁸ Nadir İlhan, “Türklerde Alfabe Değiştirme Meselesi ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları”, **Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi**, 31 (372), Kayseri Kültür ve Turizm Derneği, s. 10.

²⁸⁹ Ayaz İshakî, “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, **Türk Yurdu**, (3), Ankara 1926, s. 421-427.

alfabesi ile yazılmış zengin bir edebiyat tarihçesi olduğunu belirtmişti. Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan Zeki Velidî Togan da Necip Âsım ve Fuad Köprülü gibi düşünmekteydi. Latin alfabesine geçirilmesinin Türkçe için zararlı olacağı düşüncesindeydi. Hatta bu tarzda yapılan inkılâplarla, millî unsurların teker teker kaybedileceği yönünde önemli tespitler yapmaktaydı.²⁹⁰

Ayaz İshakî, diğer Türk düşünürlerin ileri sürdüğü bu fikirleri destekleyici mahiyette çeşitli iddialarda bulundu. Ona göre, Türkçede Arapça kelimelerin bulunuyor olmasından dolayı, Latin alfabesine geçilmesiyle birlikte imlâ meselesi halledilemezdi. Yani Latin alfabesi, Türkçeyi tam manasıyla karşılayabilme olanağından yoksundu. Arap harfleriyle, millî unsurların devamının daha kolay olabilecekti. Ayrıca Latin alfabesine geçilmesiyle birlikte Türk kültürü de zarara uğrayacaktı. Bu düşüncelerini ifade ettikten sonra Ayaz İshakî, Arap alfabesi kullanılmaya devam edilirse, ne tarzda ıslah faaliyetleri yapılması gerektiği konusunda bazı fikirler ileri sürdü. Öncelikle Türkçe kelimelerin usûl-i savtiyeye uygun olması gerekmektedir. İsmail Gaspıralı Bey'in temelini attığı bu sistemle, yani önce harflerin ve bunların karşılık geldiği seslerin tanıtılmasıyla, karışıklıklar sona erecekti.²⁹¹

Türk dünyasında yaşanan Latin alfabesine geçiş meselesinin, Türk mütefekkirler tarafından mı yoksa dışarıdan yapılan bir dayatmamı olduğu konusunda da bazı düşünceleri vardı. Bu amaçla Ayaz İshakî, Türk dünyasının Latin alfabesine geçiş süreci hakkında bilgi vermiş ve harcî Türklerde alfabe değişikliğinin kendi istekleri doğrultusunda değil de çeşitli siyasî sebeplerden dolayı oluştuğunu belirtmişti.²⁹² Bu duruma örnek olarak da Nikolay İlminsky'in öncülüğünü yaptığı Rus alfabesinin Türklerin kullandıkları lehçelere uygulanması politikası gösterilebilir. Hatta bununla da kalmayarak, müşterek dil yerine her bir boyun kendi şivesini ana dili olarak kullanması yönünde bir uygulamayı başlatmayı düşünmüşütlür.²⁹³

Ayaz İshakî, Rusya'da yaşayan Türkler için alfabe değişikliğine gidilmesinin sebebini, onları diğer Türk kardeşlerinden ayırmak amacıyla kasıtlı olarak yapıldığı görüşündeydi. Türk dünyası, Arap alfabesini uzun bir süreden beri kullandığı için alfabe millî bir gelenek haline gelmişti. Bu sebeple, bu alfabeyi bırakıp başka bir alfabeyi kabul etmek, milletin bu dönemine balta vurmaktı. Çünkü Türkler, mevcut Orhun ve Uygur alfabeleriyle yazılı olan eserleri okuyamadıkları gibi yıllar sonra da Arap alfabesi ile yazılan eserleri okuyamayacaklardı. Dolayısıyla millî kimliği muhafaza etmek amacıyla alfabede değişiklik yapılmasına taraftar değildi.²⁹⁴

---

²⁹⁰ Kanlıdere, Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", s. 118.

²⁹¹ İshakî, "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese", 421-428.

²⁹² İshakî, "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese", s. 428-430.

²⁹³ Ahmet Bican Ercilasun, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Kırım Yayınları, Ankara 2004, s. 22-24.

²⁹⁴ İshakî, "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese", s. 432.

Değişen dünya şartlarına bağlı olarak millî kimlik arayışı önemli bir yer teşkil etmekteydi. Türkler arasında kültürel ortaklığın sağlanabilmesi için ortak alfabenin çok önemli bir yerinin olduğu, Türkçülük düşüncesine sahip olan düşünürler arasında genel olarak kabul edilen bir husustu.²⁹⁵ Böyle bir düşünceye sahip olan Ayaz İshakî de kültür birliğinin oluşması için dil birlikteliğine çok önem vermekteydi. Dil birlikteliği için de alfabeyi çok önemli bir aracı olarak görmekteydi. Her ne kadar eksiklikleri olsa bile Arap alfabesinin, millî değerleri daha iyi koruyabileceğini savunmaktaydı. Çünkü Arap alfabesiyle köklü bir geçmişe sahip olunmuştu. Latin alfabesine geçişle birlikte, Türkler arasında ayrılık meydana geleceğini, her bir kabilenin kendi içerisinde ayrılığa düşeceğini ve Türklerin birbirinden haberdar olamayacağını ileri sürmüştü. Ayrıca Ayaz İshakî, Türk milletinin birliğini ve millî kimliğini muhafazası için bu değişikliğin sağlıklı sonuçlar doğurmayacağını da ifade etmişti.²⁹⁶

2.4.6. Dil Meselesi Üzerine İleri Sürdüğü Fikirler

Dil, insanların kendilerini ifade etmelerinde ve başka kişilerle iletişim kurmalarında önemli bir vasıttır. Bu sebeple dil, kültürün önemli bir ögesidir. Türkçülük ideolojisini savunan Ayaz İshakî, Türkler arasında birlikteliğin oluşabilmesi için dil meselesine çok önem vermişti. Hatta bu konuyla ilgili *Sırât-ı Müstakim* dergisinde “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif’e” başlıklı bir yazı kaleme aldı.

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî muharrir, gazeteci ve siyaset adamı olarak önemli görevlerde bulundu. O, topluma hizmet etmiş diğer önemli şahsiyetler gibi sadece fikirleriyle gündeme gelmemişti. Aynı zamanda önemli bir aktivist olduğu için Türk dünyasını ilgilendiren hemen hemen her konuda elini taşın altına koymasını bilmişti. Hem kendi vatanında hem diğer Türk kardeşleri için millî şuurun uyanması için liderlik yapmıştı. Türk kültür birliği için de Türkiye’ye birkaç kez gelmiş ve bu birliğin oluşması için elinden geleni yapmıştı.²⁹⁷ Hatta Türkiye’de Türkçülük fikrinin oluşmasında büyük katkısının olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ayaz İshakî, II. Meşrutiyet’in sağlamış olduğu ortamın etkisiyle dilin sadeleşmesi konusunda önemli fikirler ileri sürdü. O, dilin sadeleşmesini savunan kişiler arasındaydı.²⁹⁸

Ayaz İshakî, dil meselesini Türklük âlemi için hayati bir mesele olarak tasvir etmişti. Hatta bu durum sadece Rusya’da yaşayan Türkler için değil, Osmanlı Türkleri için de aynı öneme sahip

²⁹⁵ Ahmet Bican Ercilasun, “Türk Dünyasında Alfabe, İmlâ, Yazı Dili”, *Türk Kültür Dergisi*, (332), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1990, s. 705-708.

²⁹⁶ İshakî, “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, s. 421-430.

²⁹⁷ Akış, “İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, s. 2.

²⁹⁸ Ahmet Demir, “Ayaz İshakî ve Türk Dilinin Sadeleşmesi Sorunu: Yeni Lisan Hareketi Öncesinde Kazan-İstanbul Hattında Bir Erken Entelektüel Tartışma (1909)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016, s. 8-9.

olduğunu ileri sürmüştü. O, belirtilen yazısında ilk olarak dilin sadeliği ya da süslü olması üzerine önemli düşünceler ortaya koydu. Dil meselesini anlayabilmek için “edebî lisan” taraftarları ile “sade lisan” taraftarlarının tarihî yapılarının bilinmesi gereği çok önemliydi. Bu meseleyi aktarırken Katoliklik ve Protestanlık üzerinden konuyu ele almıştı. Protestanlığın sade ve avam dili olduğunu ileri sürmüş, buna karşılık Katoliklerin, Latin lisanından başka bütün lisanları, kaba lisan olarak adlandırdıklarını belirtmişti. Hatta bu bağlamda onların düşüncelerine göre Kitab-ı Mukaddes dili itibarıyla avamlar için değil, havaslar için oluşturulmuştu. Çünkü avam orada yazılanları anlayamazdı. Kısacası avamın dili küçümsenmiş ve havasın dili yüceltilmişti. Bu yüzden de kullanılan dil, havasa hizmet etmek için oluşturulmuştu ve Katolik elitlerin düşüncesi de bu yöndeydi. Ayaz İshakî bu durumu belirttikten sonra Avrupa tarihinde, avam ve havas arasındaki bu farkın muhakemeden geçtiğini ifade ediyordu. Ancak bu, Osmanlı Türklerine tesir etmemişti. Onlarda dilde sadelik fikrinin oluşmamış ve Katolik papazların öne sürmüş oldukları sistemi savunmuşlardı. Hatta Ayaz İshakî, onların savunmuş oldukları lisanın sade olması ile dilin zarafetinin sona ereceği yönündeki fikirlerini eleştirmişti.²⁹⁹

Ayaz İshakî yazmış olduğu eserlerinde, topluma ahlâk hocası yapmıştı. Çünkü onun amacı, avam olarak adlandırılan halkın aydınlatılması için eser yazmaktı. Bu sebeple de yukarıda belirtilen hususları eleştirmesi gayet doğaldı. Zaten onun eserlerinde, cehalet, taassup, geçmişe bağlılık gibi halkı yakından ilgilendiren konular işlenmiş olmasından dolayı, dilde sadeliği savunması kaçınılmazdı. Özellikle 1905 yılından sonra, ihtilâlcî bir yapıya bürünmesiyle birlikte Ayaz İshakî, eserlerinde siyasî mücadelesini devam ettirmişti. Çünkü o, Türk halkının aydınlanmasından yanaydı. Realist bir karakter yapısına da sahip olduğundan dolayı, bu aydınlanmanın ancak sade bir dille halka ulaşabileceği fikrini savunmaktaydı.³⁰⁰

Daha önce belirtilen yazısında, Ayaz İshakî Türk dili hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarken, Süleyman Nazif Bey gibi Arapça ve Farsça kelimeleri kullanan kişilerin, bunu Türk dili olarak sunmalarını, sert bir şekilde eleştirmişti.³⁰¹ 1869 yılında, Diyarbakır’da doğan Süleyman Nazif Bey, II. Meşrutiyet döneminin önemli şairi, gazetecisi ve yazarıydı.³⁰² Türkiye’de yaşanan dil tartışmaları konusunda, o da düşüncelerini ortaya koymuş ve sadeleşme karşıtlarının yanında yer almıştı. Bu sebeple de Ayaz İshakî, bu düşüncede olanlara karşı önemli eleştirilerde bulundu. Ayaz İshakî, Arapça ve Farsça kurallarını bilmeyen, Türkçe okuyup yazabilen on beş milyon Osmanlı Türkü için neler yapılabileceği konusunda, sadeleşme karşıtı olanlara karşı bazı düşünceler ileri sürdü. Söz gelimi, halkın yabancı dillerle oluşturulan eserleri anlamamaları yüzünden, dillerinin

²⁹⁹ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, **Sırât-ı Müstakîm**, 2 (46), İstanbul 1909, s. 316.

³⁰⁰ Abdullah Battal Taymas, “Yeni Kazan Türk Edebiyatına Kuşbakışı”, **Kazan Dergisi**, (21), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1978, s. 11-12.

³⁰¹ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, s. 316.

³⁰² Muhammet Gür, “Süleyman Nazif”, **DİA**, 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 93.

kaba olduğu suçlamasının çok yanlış olduğunu belirtti. Ayaz İshakî, sadeleştirme karşıtı olan kişileri, halk için edebiyat eğitiminin gerekli görülmediğinden dolayı mı, böyle bir hâl içerisine girmiş olduklarını sormaktaydı. Bu doğrultuda Ayaz İshakî, kendisinin avam taraftarı olduğunu ve amacının da bütün siyasî ve içtimaî olayları avama anlatmak olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca yazılan her yazının da Anadolu Türklerinin rahatlıkla anlayabileceği bir tarzda yazılması gerekiyordu. Çünkü amaç, toplumu aydınlatmak olduğundan ne olursa olsun Anadolu Türklerinin de millî ve medenî açıdan uyandırılmasını sağlayacak bir lisanla yazılması doğru yoldu. Sade dil ve edebî dil taraftarlığı konusunda bir tartışmanın olduğunu belirtip halkına hizmet etmeyi amaçlayan kişilerin, halkın anlayacağı dilde bir dil kullanmaları gerektiğini tavsiye etmekteydi. Böylece millet ve kavmiyet fikri oluşabilecekti. Arapça ve Farsça kelimelerin yerine, herkesçe anlaşılabilir Türkçe kelimelerin kullanılması, Türk dili açısından daha faydalıydı. Ayrıca dil meselesinin siyasî bir boyutu olduğunu belirtiyordu. Ona göre, herhangi bir siyasî cereyan yaşandığı zaman, halkın da bunu rahatlıkla anlıyor olması için sade lisanla eserler meydana getirilmesi gerekmektedir.³⁰³

Ayaz İshakî'nin böyle düşünmesinin sebebi, Arapça ve Farsça kelimelerle oluşturulmuş kapalı cümleleri anlamamanın çok zor olmasıydı. Aynı zamanda, bu şekilde oluşturulmuş bir yazıyı avamın anlaması mümkün değildi. Oysa avam ile havas arasında bir fark yoktu ve bu iki grubun dimağları aynı idi. Bu duruma örnek olarak, İstanbul beyi ile Anadolu Türkü arasında hiçbir fark yoktu. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelere ihtiyaç duyulduğunda, bu kelimelere gelip geçici bir gözle bakılması ve bu kelimelere kullanım hakkı verilmemesi gerekmektedir. Ayaz İshakî, lisanın sadeleşmesi ile Türk diline daha fazla hizmet edilebileceğini düşünmekteydi. Ona göre, dilde sadeleşme meselesi, sadece dilin geleceği için değil, aynı zamanda Türk milletinin geleceği için de önem taşıyordu. Çünkü o, bu olaya bir varoluş mücadelesi olarak bakmaktaydı.³⁰⁴

Ayaz İshakî, Anadolu'daki dil meselesinde haklılığını ispatlayabilmek için Tatar Türkleri hakkında bilgiler vermekteydi. Buna göre, onlarda “edebî lisan” ve “sade lisan” tartışmasının çoktan sona ermişti. Rusya'da köylü şehirli bütün Müslümanlar, yazılı metinleri rahatlıkla okuyup, anlayabilmekteydiler. Arapça ve Farsçadan ziyade “kaba” olarak adlandırılan Türk lisanıyla uğraşılırsa, daha doğru bir karar verilmiş olacağını düşünüyordu. Çünkü Ayaz İshakî, bu meseleye sadece bir lisan meselesi olarak bakmayıp, Türk milletinin geleceğini etkileyecek konu olarak bakmaktaydı. Eski sistemin sona ermiş, siyasî ve içtimaî hayatın oluşmasında avam etkili hale gelmişti. Bu duruma paralel olarak edebiyatın da avamın anlayacağı bir tarzda olması gerekmektedir. Eğer böyle olmazsa yazarların kaleme almış olduğu eserler, avam tarafından anlaşılacak ve sokağa atılacaktı. Bunun hayat meselesi olduğunu savunmuş ve Osmanlı Türklerinin bu konuya dikkat etmeleri gereğini belirtmişti. Çünkü dilin sadeleşmesi, Türklerin

³⁰³ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif'e”, s. 316-317.

³⁰⁴ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesine Dair”, **Sırat-ı Müstakîm**, 2 (50), İstanbul 1909, s. 380-381.

geleceğinde hususunda önemli bir yeri vardı ve bunun önemi idrak edilmezse, tarih sahnesinden silinme ihtimali oluşabilirdi.³⁰⁵

Her zaman halkın yanında yer alan Ayaz İshakî, *Senin* gazetesinde yayınlanan “Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir” başlıklı yazısında, halkın menfaatlerinin her şeyden önde gelmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Osmanlı Türklerine, Şimal Türklerinden örnekler vererek, halkın bilinçlenmesini amaçlamıştı. Ayaz İshakî, halka hizmet etmenin onlarda çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiş ve Osmanlı Türkleri ile Şimal Türklerini bu konu hakkında karşılaştırmıştı. Şimal Türklerinde, halkçılık sadece dil meselesinde değil, yaşamın tüm alanında etkiliydi. Çünkü onlardaki edebiyat bile halkın ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmişti. Hatta mollalar dâhi hizmetlerinin kalitesine göre maaş alıyorlar ve halkın memnun olduğu mollalar daha çok tercih ediliyordu. Yani Ayaz İshakî yaşamın her alanında halkın menfaati gözetildiği gibi dil meselesine de aynı önem verilip, halkın anlayacağı bir lisanın kullanılmasından yanaydı. Şimal Türklerindeki sistemin Osmanlı Türklerinde de olması gerektiğini savunmuş ve lisanlarının da halkın anlayacağı tarzda olması yönünde düşünceleri ortaya koymuştu.³⁰⁶

Ayaz İshakî’ye göre dil meselesi tek bir konuyla alakalı değildi. Siyasî, medenî, iktisadî ve içtimaî konularla da bağlantılıydı. Avrupa’da avamın anlayacağı bir tarzda lisanla yazmanın önemi çoktan anlaşılmıştı. Ayrıca avam mesleği de oluşmuştu. Çünkü Ayaz İshakî, avamın artık okuduğunu anlayabilen ve kendisini geliştirebilen bir vaziyette olduğunu belirtiyordu. Öyleyse Avrupa avamının anlayacağı bir konu, niçin Türk avamı anlayamayacaktı? Türk avamının okuduğunu anlamamasının sebebini ise edebî lisan taraftarlarında görmekteydi. Bu durumun ortadan kalkması için de avam için çeşitli kitaplar basılması ve konferanslar verilmesi gerekmektedir. O, bunun suçunu avamda değil, kendini üstün göstermeye çalışan muharrirlerde görmekteydi. Hatta buna örnek olarak da Mehmet Emin’i örnek gösterdi. Halkın onun yazdıklarını anlayıp da diğer muharrirleri anlamamalarının sebebini, edebî lisan taraftarı kişilerde görmekteydi. Ayrıca bu kişileri, Türkçe bilmemekle suçlamaktaydı. Belirttiği bu suçlama ile birlikte Ayaz İshakî, bu durumun ilerde medeniyetin aleyhine bir hâl alabileceği düşüncesindeydi.³⁰⁷ Çünkü bu şekilde bir ortam Türk milletini, bir elmayı ikiye bölmek gibi bir ayrılığa sürükleyecekti. Türk dili üzerinden de böyle bir ayrımcılığın oluşmasını çok tehlikeli bulmaktaydı.³⁰⁸

Türk dilinin sadeleşmesi konusunda Ayaz İshakî, çeşitli yazılar kaleme almaktan çekinmemişti. Bunlardan bir tanesi de *Türk Derneği* dergisinde yayınlanan “Tatar Edebiyatının Tarihçesi” başlıklı yazısıydı. Bu yazısında da Ayaz İshakî en büyük kabahati avamı aydınlatma

³⁰⁵ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, s. 317.

³⁰⁶ Ayaz İshakî, (17.06.1911), “Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir”, *Senin*, Nr. 27-1003, s. 2.

³⁰⁷ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesine Dair”, s. 381.

³⁰⁸ Ali Haydar Emir, (13.01.1926), “Ayaz İshakî Bey’e: Türk Dünyasında Lehçe Farkı”, *Vakit*, Nr. 2888, s. 5.

konusunda kendisine vazife biçmemiş muharrirlerde görmekteydi. Hatta bu yazısında, Kazan Türklerinden örnek vererek haklılığını ortaya koymaya çalışmıştı. Kazan Türklerinin, Rus boyunduruğuna girdikten sonra, medeniyetlerinin büyük derecede sekteye uğradığını belirtmekteydi. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Tatarların harekete geçip, havas ve avamın aydınlanması için tahsil ve ilmî faaliyetlere yönelmek için başka bölgelere gitmişlerdi. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise “Asya matbaası” ile çeşitli eserler basılmış ve burada halk şiirleri, hikâyeler ve kıssalar neşredilmişti. Kitapların eski Çağatayca ile yazılmasından dolayı, halk bu yazıyı anlamamış ve bu durum üzerine de halkın anlayacağı tarzda kitaplar neşredilmeye başlanmıştı.³⁰⁹ Ayaz İshakî’ye göre, gerek kuzeydeki Türkler ve gerekse de güneydeki Türkler her zaman demokrat bir tavırla hareket etmiş olduklarından dolayı, avamın menfaati yönünde bir düzen kurmaları gerekmektedir. Bu sebeple dil meselesinde aynı menfaatin düşünülmesi gereğini sonuna kadar savundu. Dolayısıyla sade dil ile avamın dimağını harekete geçirmeyi ve onların terakki yolunda yol almalarını istemekteydi.³¹⁰

Ayaz İshakî, Türkler arasında birlikteliğin sağlanması için dilde sadeleşme meselesine çok önem vermekteydi. Özellikle Şimal Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında bağlantının dilde sadeleşmenin gerçekleşmesi ile kurulabileceği düşüncesindeydi. Ayaz İshakî bu konuyla ilgilide yine *Vakit* gazetesinde yayınlanan “Şimal Türkleri Birlik Etrafında” başlıklı yazısında önemli tespitlerde bulundu. Ona göre Türkler arasında birlikteliğin oluşabilmesi için sade lisan önemli bir aracıydı. Hatta Çarlık Rusya ve Sovyet Rusya zamanında onca kovuşturmayaya maruz kalmış olmasına rağmen, bu fikri onlara aşılamaı başarmıştı. Kaleme almış olduğu eserlerde ve gerçekleştirmiş olduğu konuşmalarda yıllarca bu fikri ortaya koymaktan çekinmediğini, kuzey ve güneydeki Türkler arasındaki birlikteliğin sade dille yazılan eserlerin varlığıyla sağlanabileceğini ileri sürmekteydi. Şimal Türkleri arasındaki aydınlar tarafından, Türkiye’den Ahmet Mithat Efendi’nin, Namık Kemal’in ve Mehmet Emin Bey’in eserleri okunup rahatlıkla anlaşılabilirdi. Ayrıca bu kişilerin Rusya’daki Türkler arasında daima yüksek birer mevkileri bulunmaktaydı. Namık Kemal’in tiyatro eserlerinin sahnelenmiş, Mehmet Emin Bey’in şiirleri kitaplara girmişti. Buna karşılık Tefik Fikret ve Abdülhak Hamit’in eserleri aynı şekilde rağbet görmekteydi. Ayrıca Ayaz İshakî kendi hayatından da örnekler vererek, sade dille eserler meydana getirmenin önemine dikkatleri çekmişti. Bir Şimal Türkü olarak çocukluğunda *Seyid Battal Gazi* hikâyeleri, *Altı Parmak* gibi kitapları okuduğunu söylüyordu. Bu kitapların, Osmanlı, Azeri, Özbek, Kırım lehçeleriyle yazılanlarını okurken hiç kimseden Türkçe ders almadığını ifade ediyordu. On dokuz yaşında, Rusça öğrenmek için gittiği okulda bile, İstanbul mecmualarını okumaktaydı. Bununla birlikte Paris’ten *Meşveret*, Mısır’dan *Türk* ve *Mizan* adlı gazeteleri takip etmişti. Çünkü 1905 İhtilâli ile kısmen de olsa Rusya Müslümanları arasında özgürlük ortamının oluşması ile edebiyat dünyalarında milliyetçi faaliyetleri baş göstermişti. Bu sebeple de halkçılığa, milliyetçiliğe

³⁰⁹ Kazanlı Ayaz, “Tatar Edebiyatının Tarihçesi”, *Türk Derneği*, (5), İstanbul 1910, s. 156-159.

³¹⁰ Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesine Dair”, s. 381.

tamamen yabancı olan Abdülhak Hamit Bey'in *Tarık bin Ziyad*'ı, Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'si ne okunmuş ne de anlaşılmıştı. Çünkü Ayaz İshakî, halkın anlayacağı bir lisan dan yana tavır almıştı. Onun tabiri ile okuduklarının onun "*ruhuna gıda vermesi*" gerekiyordu. Son olarak bu yazısında, yukarıda ismi geçen edebî lisan taraftarlarının, birlik oluşturmaya hizmet etmedikleri görüşündeydi.³¹¹

Türk milliyetçiliğinin babası olarak bilinen Ziya Gökalp, Ayaz İshakî'nin ileri sürdüğü fikirler ile benzer düşünceler ortaya koydu. Ziya Gökalp, Osmanlı edebiyatının durumu hakkında şu şekilde fikir ileri sürdü:

Osmanlı edebiyatıysa; masal yerine bireysel öykülerle romanlardan, koşma ve destan yerine öykünmeyle yapılmış gazellerle Avrupalılara, özellikle Fransızlara özgü alafranga şiirlerinden oluşur. Osmanlı şairlerinden her biri, kesinlikle Acem döneminde bir şairiyle, Fransız döneminde bir Fransız şairiyle benzeşir. Fuzûlî'yle Nedim bile bu konuda ayrı tutulamazlar. Bu bakımdan, Osmanlı yazarlarıyla şairlerinden hiçbiri özgün değildir, hepsi öykünmecidir; hepsinin yapıtları sanatsal ve güzel duygusal esinden değil, zihinsel beceri gösterme amacından doğmuştur.³¹²

Ayaz İshakî, dil meselesi hakkındaki düşüncelerine çeşitli gazete ve dergilerde yer vermeyi kendinde önemli bir vazife olarak görmüştü. Türkçülük şiarıyla yanıp tutuşan bu şahsiyet, birliğe giden yolda her unsuru, önemli bir araç olarak görmüştü. Özellikle dilin burada sağlayacağı katkıya değinmeden geçememişti. Çünkü kültür birliğinin önemini belirten Ayaz İshakî, sade lisan, avamın dili ve saf Türkçeyi kendisine parola olarak seçmişti. Bu yüzden de Türkiye'deki kardeşleriyle bağının kurulabilmesi için sade dilin en büyük savunucusuydu. Bununla birlikte edebî lisanı kendine parola edenleri sert bir şekilde eleştirmişti.

Edebî eserlerinde ve makalelerinde görüldüğü üzere Ayaz İshakî, milletler hukuku ve insan hakları doğrultusunda düşüncelere sahipti. Ona göre her topluluk, kendi dininin gerektirdiklerini rahatlıkla yaşayabilme hakkına sahipti. Siyasî görüşü yüzünden hiç kimsenin özgürlüğünün kısıtlanmaması ve teşkilatlanmanın yasaklı olmaması gerekliydi. Bununla birlikte her vatandaşın, farklı bir ülkede yayınlanan eseri, rahatlıkla takip edebilmesinin mümkün olması gerekiyordu. Bu özgürlükçü ortamla birlikte, her milletin kendi dilini, alfabesini ve geleceğini muhafaza etmeye haklarının olduğunu ileri sürmekteydi. İşte Ayaz İshakî de bu doğrultuda temel görüşlerini, ideallerini eserlerine yansıtmıştı.³¹³

³¹¹ Ayaz İshakî, (23.01.1926), "Şimal Türkleri Birlik Etrafında", **Vakit**, Nr. 2898, s. 5.

³¹² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Eflatun Matbaası, İstanbul 2016, s. 41.

³¹³ B. Musabay, "Ayaz İshakî Hizmetlerinde İnsan Hakları Meselesi", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYAZ İSHAKÎ'NİN ESERLERİ VE BAZI AYDINLARA GÖRE AYAZ İSHAKÎ'NİN KİŞİLİĞİ

3.1. Ayaz İshakî'nin Yaşadığı Dönemde Kazan Edebiyatı

Ayaz İshakî'nin eserlerinin ele alınacağı bu kısımda, onun yaşadığı dönemde Kazan edebiyatına değinmeden önce genel olarak Tatar edebiyatının gelişim sürecinden bahsedilecektir. Tatar edebiyatı, kendi içerisinde belli dönemlere ayrılmıştı. Bunlar; eski dönem, XX. yüzyıl başı, iki ihtilâl arası, Sovyet dönemi ve yakın dönemi olarak adlandırılmaktaydı. Eski dönem edebiyatı hakkında yeterince yazılı belge yoktu. XX. yüzyılın başında Tatar edebiyatı ise Musa Akyiğitzade'nin, *Hüsameddin Menla* adlı eserinin 1886 yılında yayınlanması ile başladı. Bu dönemde Ayaz İshakî'nin *Üç Hatın Bile Tormuş* (Üç Kadın İle Hayat), *İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz ve Ul, Eli Öylenmegen İdi!* (O, Daha Evlenmemiş İdi!) gibi eserleri modern Tatar edebiyatının ilk örnekleri arasında yer almaktaydı. İki ihtilâl arası dönemde de Ayaz İshakî, Fatih Emirkan ve Abdullah Tukay gibi önemli şahsiyetler damgasını vurmuştu. Özellikle Tukay genç yaşta ölmesine rağmen, Tatar edebiyatının en meşhur şairi olarak kabul edilmekteydi. 1917 ve 1920 yılları arasında, baskıcı rejimle birlikte millî ve manevî değerleri zayıflatmak için çeşitli yollar denenmiş olmasından dolayı yazarlar, Kazan'da faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Sovyet döneminde, alfabe değişikliği, sosyalizmi övme, tarihi konuları yazmama gibi durumlar, edebiyatın gelişimini engellemişti. 1990 yılından sonra ise Tatar yazarları arasında, daha özgür bir ortamda, önceden yazılması yasak olan millî ve dinî konuları yazmaya başladılar. Bu duruma paralel olarak da yayınlanan eser sayısında da artış gözlemlendi.³¹⁴

Belirtildiği üzere Tatar edebiyatı çok eski dönemlere uzanan, gelişme sürecinde de çeşitli basamakları kendi içerisinde barındıran, zengin bir tarihî sürece sahiptir.³¹⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da etkisini göstermeye başlayan halk hareketleri, orada yaşayan Türkleri de etkilemeye başladı. Ancak bu durum üzerine Çarlık Rusyası, Kazan Tatarlarına maddî ve manevî baskılar uygulamaya başladı. Zaten bu dönemde faaliyet gösteren mektep ve medreselerde halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Belirtilen okullarda da molla ve din adamı yetiştirilmekteydi ve bunlarda kadimci gelenekten beslenmekteydi. Kadimciler, Avrupa medeniyetinden faydalanmayı

³¹⁴ İsmail Türkoğlu, "Tatar Edebiyatı", *DİA*, 41, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 509-511.

³¹⁵ Çulpan Zaripova-Çetin, "Tatar Edebiyatının Gelişimi", *Akademik Bakış Dergisi*, (9), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Muğla 2006, s. 139.

günah olarak nitelendirip, bu medeniyetten uzak durulması gerektiğini savunmaktaydılar. Bu tavır, dönemin Rus Hükûmeti tarafından desteklenmekteydi. Çünkü Rus yönetimi, Türkler arasında ikilik çıkarmaktan yanaydı. Ancak bu düşünce sistemi ihtiyaçları karşılamada yetersiz kaldığı için yenilikçi bir anlayış yayılmaya başladı. İlk olarak çeşitli reformlar yapıldı. Dinî bilimlerle birlikte, fen bilimleri de müfredata girdi. Birinci sınıftan itibaren de öğrencilere okuma yazma öğretilmeye başlandı. Eğitim alanındaki bu yenileşme hareketine, “usûl-i cedid” adı verildi. Aslında bu bir aydınlanma hareketiydi. Bu durum her alana olduğu gibi edebiyata da yansdı.³¹⁶

Edebiyat alanında da ceditçiler tarafından, aydınlanma ve realizmin etkisiyle halkın yaşayış biçimi ön plana çıkarılmış ve meydana getirilen eserler vasıtasıyla da halkın eğitilmesi yönünde düşünceler ortaya koyulmuştu. Yenileşmenin eğitim, akıl ve fen ile olabileceği, ileri sürmekteydiler. Edebiyatta, toplumda yaşanan her şeyi olduğu gibi aktarmayı, toplumdaki bozuklukları ortaya koyup bunlardan ders çıkarılması ve belirtilen bozuklukların ince, alaylı bir üslupla ele alınması bir ilke haline gelmişti. Bu hareketi benimseyenler de halkı eğitmeyi ve medenileştirmeyi kendilerinde önemli bir vazife olarak görmüşlerdi.³¹⁷

Ceditçi yazarlar tarafından kişisel terbiye, aile terbiyesi, okullardaki mevcut sistemi yenileme, kadın özgürlüğü ve ahlâk gibi konular işlendi. Bu şekilde de ceditçilik, edebiyatın bütün türlerinde kendisini hissettirmeye başladı. Belirtilen durumlarla birlikte yazı dili olarak halkın anlayacağı, sade lisan taraftarlığını yapıldı. Abdürrahim Otizimeni ve Abdünnasir Kursavî ile başlamış olan bu hareket, XX. yüzyıla gelindiğinde, Tatar edebiyatı içerisinde Avrupa medeniyetini örnek alarak gelişim sürecine devam etti. XIX. yüzyılın sonlarına doğru edebiyata dâhil olan Fatih Kerimi, Ayaz İshakî gibi şahsiyetler, XX. yüzyılda da bu akımın savunuculuğunu yaptılar. Bu hareket, edebiyat ile halkta millî bilincin gelişmesini, toplumun her kesimini etkilemeyi ve halkın yenilikçi bir yöne ilerlemesini hedeflemekteydi. Ayrıca bu dönemde basılan kitap sayısındaki artış da bu hareketin daha geniş alana yayılmasına sebep oldu.³¹⁸

Görüldüğü üzere Tatar edebiyatı, XIX. yüzyılda meydana gelen değişim ve yenileşme faaliyetleri ile XX. yüzyılda da ceditçilik ve Avrupa medeniyetini örnek alarak faaliyetlerine devam etti.³¹⁹ İşte bu dönemde, Tatar edebiyatında ön plana çıkan şahsiyetlerden birisi de Ayaz İshakî idi. O da genel olarak Tatar edebiyatı hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ortaya koydu:

---

³¹⁶ Kamaliev, a.g.e., s. 13-15.

³¹⁷ Alsu Kamaliev, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (16), Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2009, s. 152.

³¹⁸ Zaripova-Çetin, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, s. 144-145.

³¹⁹ Ülkü Polat, “Tatar Edebiyatından Abdullah Tukay, Hesen Tufan Çizgisinde Bir Şair: Sibgat Hekim”, **Türk Dünyası**, (35), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 69.

Dilimizdeki temizlik, mefhumlarımızdaki sarahat, edebiyatımızın inkişâfında büyük rol oynamışlardır. Millî gayelerimize hizmet, halkımızın millî yoldan şaşmamasına rehberlik eden edebiyatımız, halkımızın maddî ve manevî hayatının aynasıdır. Pornografik, müstehcen cereyanlar edebiyatımızda katiyen yer almamıştır. Türk-Tatar edebiyatının bir karakteristik ciheti de edebiyatımızda, nesrin hâkim olmasıdır. Şair ve şiir de yok değildir. Ama nesir edebiyatına nispeten şiir çok azdır. İkinci karakteristik ciheti, tiyatro edebiyatının pek çabuk inkişaf etmiş olmasıdır. Kısa müddetle her bir şehir ve kasabamızda millî tiyatrolarımız tesis edilmiş ve seyyar tiyatro grupları ortaya çıkmıştır. Kâfi derecede millî eser yetiştirilememiştir. Bu noktada gariptir ki bizde tercüme eserler hiçbir zaman revaçta olmamış ve seyirci bunları pek çabuk sahneden çıkarıp atmıştır.³²⁰

Zaten bu sözleri söyleyen Ayaz İshakî, Kazan Tatar edebiyatına millî tiyatroyu ekleyen kişi olarak tanınmaktaydı. Hatta Kazan Tatarlarına ait ilk profesyonel tiyatro çalışması, Ayaz İshakî'nin piyesiyle ortaya çıkmıştı. Bu piyes, 21 Nisan 1906 tarihinde, Ufa'da *Üç Kadın ile Hayat* adıyla oynanmaya başlanmıştı.³²¹

3.2. Ayaz İshakî'nin Eserleri

3.2.1. Ayaz İshakî'nin Edebî Çalışmaları

Ayaz İshakî yaşamı boyunca birçok eser kaleme aldı. O, davasını kalemiyle tüm dünyaya duyurmayı amaçlamıştı. Eserlerini yazarken öncelikle amacı, Tatar Türklerinin her alanda gelişmesini sağlamaktı. Eserlerinin bir kısmında, Rusya'nın gerçekleştirmiş olduğu zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarını ele alırken, bir kısmında da Tatar Türkleri arasında yaygın olan batıl inanışlar ve taassuba karşı savaş açtı. Ele almış olduğu bu konuları, halkın rahatlıkla anlayabileceği bir dilde yazdı. Çıkarılmış olduğu gazetelerde ise Türk halkının maruz kaldığı haksızlıkları ele almış ve halkın kendi arasında teşkilatlanması için mücadele vermişti.

Daha öncede belirtildiği üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ayaz İshakî, edebiyat dünyasına katıldı. Bu büyük halk edibi, günümüze sayısız değerli eserler bıraktı. XX. yüzyılın başlarında da çok etkili bir yazar olarak sesini dünyaya duyurdu. Ancak onun bu başarıları, Rusları rahatsız etti. Bundan dolayı da Ayaz İshakî'nin eserleri, kendi memleketinde okutulması yasaklandı. Çünkü Türk halkına milliyetçilik ruhunu aşıladığından dolayı, dönemin Rus Hükûmeti tarafından eserlerinin okutulması, çoğaltılması yasaklanmıştı. Fakat onu seven halkı, onca yasağa rağmen, onun adını yaşatmayı kendilerinde millî bir vazife olarak görmüşlerdi. Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra dönemin sağlamış olduğu fırsatlarla Ayaz İshakî'nin eserlerine getirilen yasaklar kaldırıldı. Bu doğrultuda da eserleri, halk tarafından rahatlıkla okunmaya ve tiyatro eserleri de oynanmaya başlandı.³²²

³²⁰ Akış, a.g.e., s. 54.

³²¹ Kamaliev, a.g.e., s. 26-27.

³²² Zemfira Hasanova, "Doğumunun 125. Yılı Dolayısıyla Tatar Aydını Ayaz İshakî", *TÜRKSOY*, 2 (10), Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2003, s. 52.

Kırımlı Azmî'nin, *Cumhuriyet* gazetesinde, Ayaz İshakî'nin yazarlığı hakkında, “*Şimal Türklerinin Büyük Edibi ve Âlimi: Şehrimizde Bulunan Ayaz İshakî Bey Kimdir?*” başlıklı bir yazı yazdı. O, Ayaz İshakî'yi Şimal Türklerinin en kuvvetli ediplerinden biri olarak tanımlamaktaydı. Hatta Şimal Türklerinin büyük millî şairi olan Abdullah Tukay'ın şiirdeki rolü ne kadar mühim ve değerli ise Ayaz İshakî'nin de nesirdeki önemi aynı değere sahipti. Onun bu düşünceye sahip olmasının sebebi ise Şimal Türklerinin hayatıyla ilgili her şey, Ayaz İshakî'nin eserlerinde işlendiğinden dolayı böyle bir düşünceye sahipti. Kırımlı Azmî, Ayaz İshakî'nin edebî yönünün yanı sıra gazetecilik tarafının vermiş olduğu imkânla birlikte siyasî tarzda da eserler yazdığını ifade etmekteydi. Ayrıca onun genel dille birlikte Türk birlikteliğine doğru kuvvetli bir cereyan başlattığı yönünde de önemli bilgiler vermekteydi.³²³ Görüldüğü üzere Ayaz İshakî, Şimal Türkleri arasında çok önemli bir yere sahipti. Yazmış olduğu eserlerle nesirde çığır açtığı, dönemin önemli şahsiyetleri tarafından da kabul edilmişti. Düşüncesinden dolayı kabilecilikle suçlanmış olsa da genel olarak onun Türkçü olduğu ve bu uğurda hayatı boyunca mücadele verdiği kabul görmektedir.

Belirtildiği gibi Ayaz İshakî çok yönlü bir kişi olduğundan dolayı, sadece muharrirlikle yetinmemiş gazetecilik faaliyetleri ile de siyasî alanda önemli faaliyetlerde bulundu. Dönemin Rusyası'nın baskılarına rağmen, gazetecilik faaliyetlerini ara vermeden devam ettirmeyi kendisine ilke edinmişti. Bu durum, davasını savunurken, hiçbir şeyin onun gözünü yıldıramayacağını göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Çünkü Ayaz İshakî, başka ülkelerde yaşamak zorunda kalmış olsa dahi asla gazetecilik mesleğinden taviz vermemiştir. O, hem edebî eserleriyle hem de siyasî yazılarıyla davasını tüm dünyaya duyurmayı, Türk halkına yapılmış en önemli hizmet olarak görmekteydi. Bu durumda Ayaz İshakî'nin mücadele ruhunu ve savaşın sadece silahla olmayacağını, kalemle de olabileceğini herkese göstermişti.³²⁴

Dönemin aydınları, Ayaz İshakî'yi yeni Tatar edebiyatının en önde gelen şahsiyetleri ve güçlü Tatar yazarları arasında göstermekteydi. Çünkü Ayaz İshakî, elliye yakın eser meydana getirdi. Eserlerini yazarken toplumsal, siyasal ve kültürel olayları dikkate almıştı. Ayrıca o, edebiyatı halkın fikrî gelişimini sağlamak için önemli bir aracı olarak görmekteydi. Bu sebeple eserlerinde seçtiği karakterleride toplumun içerisinde yer alan kişilerden seçmişti. Ayaz İshakî, realist bir kişi olduğundan dolayı, din adamlarının ve zengin kesimin cahilliğini ve düşük kültür seviyesini eserlerinde rahatlıkla yansıtabilmiştir. Ancak bu konuyu eserlerinde işlerken, genelleme yapmadan, objektif bir şekilde ortaya koymayı ilke edinmişti. Bu şekilde kaleme almış olduğu

³²³ Kırımlı Azmî, (27.06.1925), “Şimal Türklerinin Büyük Edibi ve Âlimi: Şehrimizde Bulunan Ayaz İshakî Bey Kimdir?”, *Cumhuriyet*, Nr. 409, s. 2.

³²⁴ Genç Osman Geçer, “Ayaz İshakî'nin Çarlık Rusyası ve Türkiye'deki Gazetecilik Faaliyeti”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s. 103-104.

bütün eserlerinde, hem Tatar edebiyatına katkı sağlamayı hem de halkın fikrî yapısına yarar sağlamayı başarmıştı.³²⁵

Tatar edebiyatının yenileşme faaliyetleri, Şehabettin Mercânî ile başlamış, Abdülkayyum Nasirî ile gelişmiş ve Ayaz İshakî ile yepyeni bir boyut kazanmıştı. Ayaz İshakî eserlerini yazarken, çoğunlukla Kazan Türkçesini kullanmayı kendisine ilke edinmişti. Hatta Ayaz İshakî, Tatar edebiyatının kurucusu olmamasına rağmen, Tatar edebiyatında öncü vazifesi görmüştü. Eserlerini güzellik yaratmak için değil, fikrî gelişim yaratmak amacıyla kaleme almıştı.³²⁶ Ayaz İshakî'nin eserlerini yazarken süslü anlatımdan uzak durmasının farklı sebepleri de vardı. Ayaz İshakî, eserlerini ya hapishanelerde ya da soğuk odalarda yazmış olduğundan dolayı, eserlerini süslü bir anlatımla yazmamış ve alelacele matbaaya vermişti. Bu sebeple dildeki amacı süs değil, manaydı.³²⁷ Belirtilen durumlarla birlikte seçtiği karakterler, halkın içinden olduğundan dolayı, eserlerinin dili de halkın anlayacağı tarzdaydı. Bu yüzden Ayaz İshakî'nin eserleri yeniliğini kaybetmemiş ve halk tarafından sürekli okunmuş ve bütün kuşaklarda aynı etkiyi yaratmıştı.³²⁸

Ayaz İshakî eserlerini oluştururken çağın şartlarını dikkate almayı kendisine ilke edinmişti. Toplumun çeşitli meselelerini aydınlatma ve günlük problemlerini çözme çabası içerisindeydi. Bu sebeple İshakî eserlerinde, köy ve şehir hayatını, medreselerdeki mevcut sistemi, her türlü cahilliği ve bu durumla nasıl baş edileceği, Rusların zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerini işledi. Ayrıca halkın fikrî gelişimi için eserlerini önemli bir aracı olarak gördü ve bu doğrultuda yapıtlar meydana getirdi.³²⁹ Çünkü o, gerçekçi bir insan olduğundan olduğundan dolayı da kişisel özellikleri ve fikirleri, kaleme almış olduğu eserlerine yansımaktaydı. Genel olarak eserlerini yazarken halkı taassuptan kurtarmayı ya da Rusya'nın Türklere karşı uygulamış olduğu politikalara yönelik halk arasında millî bilinci oluşturmayı amaçlamıştı. Hatta Ayaz İshakî bu konudaki düşüncelerini, şu şekilde ortaya koymaktaydı:

O zamanda bizim nazarımızda iki büyük düşmanı vardı. Bunun birincisi, bilhassa Rus mekteplerinde tahsilde bulunan öğrencilere göre, bizim benliğimizi kırmak, bizi Ruslaştırmak ve milletimizi yok etmek için çalışan Rusya hükümetinin memurları, Rus ve Hristiyan müesseselerinin misyonerleri idi. Bunlar yazıcı olarak, hükümet memuru olarak, misyoner olarak, muallim olarak bizi zehirlemek istiyorlardı. Bizi halkımızdan ayırmak, tarihi kökümüzden koparmak istiyorlardı. Bunlar Türk milletinin ebedi düşmanları idi; bunlarla mücadele birinci derece bize farzdı. Medrese talebeleri bunlara müsamaha ile bakıyorlardı: “Bunlar, fena niyetli de olsa bize Avrupa medeniyetine doğru yol açmışlar, bize mahsus Rus mektepleri tesis etmişler, bunlardan istifade ediyoruz. Asıl düşman içimizdedir. Milletimizin

³²⁵ Gustav Burbiel, “Gayaz İshakî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 133-140.

³²⁶ Saniye İffet, “Ayaz Efendi'nin Edebî Hizmetininin 40 Yılı Doldurması Münasebetiyle”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 158.

³²⁷ Asrî, a.g.e., s. 20-21.

³²⁸ İffet, a.g.m., s. 158.

³²⁹ Kamaliev, a.g.e., s. 52-68.

inkişafına mani olan mutaassıp mollalarımız, cahil babalarımız ve manevî teşkilatımızı lüzumu derecesine getirmek için çalışmayan dini teşkilatımız (Duhovnoe Sobranie) ve onun başındaki korkak, cesaretsiz, hamiyetsiz kadılarımızdır” diyorlardı. Uzun mücadeleden sonra ikisinin de millet düşmanı olduklarında ittifak ediyorduk ve ikisine karşı da mücadeleyi yola koymaya çalışıyorduk.³³⁰

Görüldüğü üzere Ayaz İshakî, Türk halkının gelişmesini engelleyen iki önemli sebebin üzerinde durmuş ve eserlerini de bu doğrultuda kaleme almıştı. Zaten Ruslaştırma gayesini güden dönemin Rus Hükûmeti, Türklere karşı engeller çıkarmayı, en baştan itibaren ilke haline getirmişti. Özellikle hâkimiyetlerini pekiştirmek ve Türk milletinin millî kültür seviyesinin gelişimine mani olmak için Türklerin yayın faaliyetlerine sürekli engel çıkarıyorlardı. İşte istibdat ve Rus sansürü altında Ayaz İshakî, 1896 yılında eserlerini meydana getirmeye ve bu durumla mücadele etmeye başladı.³³¹

Ayaz İshakî edebî tür olarak birçok alanda eser meydana getirdi. Bunlar roman, hikâye, piyes, tarihî yazılar, çıkarmış olduğu gazetelerdeki yazıları, tercüme faaliyetleri ve hatıralardan oluşmaktaydı. İshakî'nin bu çalışmaları nedeniyle onun yazarlığı üç döneme ayrılmaktaydı. İlk dönemi; 1905 İhtilâli'nden önce kaleme almış olduğu eserlerle sınırlıydı. Bu eserlerini de 1900 ve 1904 yılları arasında yazdı. Yazarlığının ilk dönemini teşkil eden bu eserlerinde genel olarak sosyal ve ahlâki meseleleri didaktik tarzda işledi. İshakî'nin yazarlığının ikinci dönemi; 1905 İhtilâli ile başladı. Bu dönemde İshakî, devrimci bir tavır takındı ve eserlerini meydana getirirken sanat endişesi taşımadı. Üçüncü dönemi ise İshakî'nin sürgün yıllarını ve sonrasını içine almaktaydı. Üçüncü dönemi, üslup ve teknik açısından en iyi olduğu dönemdi. Konu açısından bakıldığında sosyal konuları, gerçekçi tarzda ele aldığı görülmektedir.³³²

Genel olarak yazarlığına bakıldığında ise onun yazarlıkta biri siyasî, diğeri edebî iki yönü vardı. İshakî bu yönlerini, eserlerine saf Kazan Türkçesiyle yansıttı. Ayrıca onun için sanatsal yapı önem taşımamaktaydı. Aksine fikrî yapının daha önemli olduğunu savunmaktaydı. Çünkü sosyal hayattaki aksaklıkların düzeltilmesi, cehalete karşı savaş, medreselerin ve din adamlarının durumu gibi sosyal konuların işlenmesi, ona göre Türk halkına daha fazla yararlı olacaktı. Bu sebeple eserlerindeki karakterleri de yaşamın içerisinden seçmekteydi. Halk arasında Ayaz İshakî'nin eserleri sadece bir kez okunmuyordu. Onun eserleri, halkın her türlü ihtiyacını ve aksaklıklarını öne çıkardığından dolayı her dönem ilgi görmekteydi.³³³

³³⁰ Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Kitaplar, İstanbul 2011, s. 28.

³³¹ Erel, a.g.m., s. 16.

³³² Kaçalın, a.g.m., s. 475.

³³³ İffet, a.g.m., s. 158-159.

Bu doğrultuda da Ayaz İshakî'nin kaleme almış olduğu eserler şunlardır:

Taalümde Saadet (Kazan, 1896-1898)
Kelepüşçi Kız (Takkeci Kız) (Kazan, 1900)
İki Âşık (Komedi) (Orenburg, 1903)
Oçrasu (Karşılaşma) (Hikâye) (Orenburg, 1903)
Aldım-Birdim (Dram) (Kazan, 1907)
Tilenci Kızı (Roman) (Kazan, 1907)
Zindan (Muharririn Tercüme-i Halidir.) (Kazan, 1907)
Ciyıntık (Hikâye) (Kazan, 1908)
İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz (Kazan, 1908)
Soldat (Asker) (Roman) (Kazan, 1908)
Üç Hatın Bile Tormuş (Üç Kadın İle Hayat) (Kazan, 1908)
Muallim (Dram) (Kazan, 1909)
Kıyamet (Komedi) (Kazan, 1910)
Bay Oğlu (Kazan, 1911)
Cemiyet (Komedi) (Kazan, 1911)
Sünnetçi Babay (Hikâye) (İstanbul, 1911)
Şakirt Abiy (Öğrenci Ağabey) (Hikâye) (İstanbul, 1911)
Turmuş Mı Bu? (Hayat Mı Bu?) (Kazan, 1911)
Familiye Saadeti (Aile Saadeti) (Hikâye) (Kazan, 1912)
Kiyev (Damat) (Hikâye) (Kazan, 1912)
Mulla Babay (Hoca Efendi) (Roman) (Kazan, 1913)
Muallime (Dram) (Finlandiya 1914/1915)
Üstadbike (Hikâye) (Moskova, 1915)
Ul, Eli İkilene İdi! (O, Halen Kararsız İdi!) (Moskova, 1915/1916)
Bir Tutkarnın Sataşuvı (Bir Mahkûmun Sayıklaması) (1916)
Tartışu (Münazara/Dram) (Moskova, 1917)
Züleyha (Dram) (Moskova, 1918)
Utız Yıllığım (Hâtıralar) (1927)
İdeal-Oural (İdil-Ural) (Paris, 1933)
Dulkin İçinde (Dalga İçinde) (Piyes) (Berlin, 1938)
Köz (Güz) (Berlin, 1938)
Jan Bayeviç (Komedi) (Berlin, 1939)
Ulug Muhammed, (Roman) (İstanbul, 1947)
Lokman Hekim (Hikâye)
Yulsızlar (Yolsuzlar) (Dram)
Hâtıra Defteri (Neşredilmedi)
Şimal Türklerinin Edebiyat Tarihi (Neşredilmedi)

Tatarın Kızı (Roman) (İstanbul)
Hayat Yollunda (Dram)
Tövbekâr Kadın (Hikâye)
Derebeyleri (Gogol'dan Tercübe)
Kazan Tarihi (Kudiyakov'dan Tercüme, Neşredilmedi)³³⁴

3.2.2. Ayaz İshakî'nin Gazetecilik Faaliyetleri

Ayaz İshakî eserlerini oluştururken, hayatı boyunca uğramış olduğu zulümlerden kaynaklanan acı tecrübelerden ve geleneklerden faydalanmıştı. Onun bu eserleri, halkın millî şuurun oluşmasında, milletin fikrî açıdan uyanmasında büyük etkiye sahipti. Belirtildiği gibi Ayaz İshakî sadece edebî eserler meydana getirmedi. Siyasî hayatının da sağlamış olduğu imkânlarla gazetecilik faaliyetlerine girişti. Gazetecilik hayatı da büyük başarılar ile doluydu. Rusya'da, Türkün düşmanı olan bir memlekette gazetecilik faaliyetlerinde bulunması, onun işini ne kadar çok severek yaptığını göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Hatta Rusya'yı terk etmek zorunda kaldığı zaman bile, gazetecilik faaliyetlerine ara vermeden devam etmekteydi. Her nerede olsun Ayaz İshakî, Türk milletinin fikrî gelişimini sağlamayı kendine ilke olarak edinmişti. Maddî açıdan imkânı olmadığı dönemlerde bile gazete çıkarması, onun nasıl bir gazetecilik ruhuyla beslendiğini göstermesi açısından önemli bir yer tutmaktaydı. Dar kabilecilik zihniyetiyle değil, bütün Türkleri kapsayan bir şekilde mücadelesini devam ettirdi. Bu doğrultuda da gazeteciliği önemli bir aracı olarak kullandı.³³⁵

Zindan adlı eserinde Ayaz İshakî'nin kendi yaşamıyla ilgili vermiş olduğu bilgiler, onun nasıl şartlar altında gazetecilik faaliyetlerini sürdürmeye çalıştığını göstermesi açısından önemli bir yer tutmaktaydı. O, bu eserinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmekteydi:

Hapishanede ve gönderecekleri sürgünde nasıl yaşayacağımı düşünmeye başladım. Tan gazetesi devam etmeli idi. Gözümün önünde iki sevinç vardı: Biri tez günlerde hapse girmem. Biri de Tan'ın devamı. Hapse girmekten olan sevincim hapsin çok keyifli bir yer olduğundan değil. Hapsin kötülüğünü, imrenilecek bir yer olmadığını çoktan biliyordum. Oraya girmemek için onbir aydır çardaktan bodruma, bodrumdan çardağa kaçıp dolaşmışım. Hapsi sevinçli olarak görmenin sebebi, okumak fırsatını bulmak içindi.³³⁶

Ayaz İshakî'nin bu sözlerinden de gazeteciliğin yaşamındaki yeri daha iyi anlaşılmaktaydı. Çünkü ya sürgün hayatında ya da hapiste iken gazete faaliyetlerini devam ettirmeyi düşünmüş olması, onun bu konuya vermiş olduğu önemi net bir şekilde göstermekteydi.

³³⁴ Binark, "Ayaz İshakî-İdilli (1878-1954)", s. 16.

³³⁵ Mecit Sakmar, "İlk Tesir", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 327-328.

³³⁶ Ayaz İshakî, "Zindan'dan Bazı Parçalar", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 211.

Ayaz İshakî, *Yana Millî Yul* dergisinde, 1931 yılında “Gazetecilik İşinde 25 Yıl” adlı yazısında gazetecilik faaliyetlerini değerlendirdi. O ilk yirmi beş yılını şu şekilde değerlendirdi:

Gazetecilik üzerinde çalışmaya başladığıma da yirmi beş yıl geçmiş imiş. Çeşitli zorluklar altında millî safta mücadele yürüttüğümde günler, aylar değil, yıllar da su gibi akıp gitmiş, benim haberim olmamış. Gündelik millî meseleler her zaman bütün dikkatimi çekeğeldiğinden millî alandaki yetersizliğin çokluğu, sınırlı olan kuvvetimi, sınırlı gayretimi her zaman kapatagelmiştir. Ben, bu yılların içinde yapılmış işleri saymaya, onlar üzerinde düşünmeye vakit, onları geçmişin derinliklerinden kazıp çıkarmaya fırsat da bulamamıştım. Hele bunların hepsini düşünüp, gözden geçirmek gerekirse pek derinlere gideceğim bilinciyle yüzeyin üstünden geçtim. Şu yirmi beş yıl boyu geçtiğim yolların, ancak büyük mayaklarını (işaretlerini) diktim. O uzun yolları, yürüdüğüm patikaları göstermek için kalın kalın kitaplar yazmak gerektiğinden onları geleceğe bıraktım. Ancak, yirmi beş yıllık gazetecilikte benim gibi, yardım namına “onda biri bile olmayan” durumda işe başlamış kişilerin ne kadar zorluklarla karşı karşıya kaldıklarını, benim gibi ilk adımı atan, ilk patikayı açanlara ne kadar zorluklar, güçlükler geçirmek gerektiğini gösterip gitmeyi zorunlu buldum.³³⁷

Yukarıda da belirtildiği üzere Ayaz İshakî, gazetecilik mesleğinin yirmi beş yılını ele aldı. Millî konulara yönelişini ve karşılaşmış olduğu zorlukları dile getirdi. Sonuç itibariyle yetmiş altı yıllık ömrünün elli beş yıllık kısmını gazetecilik yaparak geçiren şahsiyet, İdil-Ural basınının babası unvanını almaya hak kazandı. Bu başarısından dolayı, Sovyet basını Ayaz İshakî’yi halk düşmanı olarak göstermeye çalıştı. Ancak bu durum ters tepki geliştirdi ve Türk-Tatar halkı onun fikirlerine daha çok bağlanmasına sebep oldu.³³⁸ Hatta Ayaz İshakî, yine “Gazetecilik İşinde 25 Yıl” adlı yazısında bu durumu şu şekilde dile getirmişti: “*Millî Yul mecmuasıyla birlikte ben de bütün kara, ak, kızıl Rus’un ve onun yordakçılarının en sevilmeyen bir şahsı oldum.*”³³⁹ Ayaz İshakî’nin bu düşünceleri, onun gazetecilik faaliyetleriyle Rusların nasıl dikkatini çektiğini göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Bu durumda onun Türklerin haklarını sonuna kadar koruduğunu ve Türk düşmanlarının da bu sebeple ona düşmanlık duyduğunu göstermekteydi.

Ayaz İshakî’nin başlıca çıkarmış olduğu gazeteler şunlardır:

Terakkî (Kazan, 1901)

Hürriyet (Kazan, 1902)

Tang Yıldızı (Kazan, 1905)

Tang Mecmuası (Kazan, 1905)

Tavış (Kazan, 1906)

İl (1913 ve 1817/1918, Petersburg/Moskova)

Söz (Moskova, 1915)

Biznin İl (Moskova, 1916)

³³⁷ İshakî, “Gazetecilik İşinde 25 Yıl”, s. 251-252.

³³⁸ Akış, “İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, s. 12.

³³⁹ Musabay, a.g.m., s. 51.

Mayak (Kızılyar Sibirya, 1918)

Millî Yul (Berlin, 1928-1939)

Millî Bayrak (Mukden-Çin, 1934-1945)³⁴⁰

3.3. Bazı Aydınlara Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Tatar aydınlarından olan Ayaz İshakî, yazmış olduğu tiyatro eserleri ile çıkarmış olduğu gazeteler vasıtasıyla Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinin önderi olarak önemli faaliyetlerde bulunmuştu. Çarlık Rusyası döneminden itibaren Rusya Müslümanları için önemli faaliyetlerde bulunan bu şahsiyet, daha sonra ise Sovyet Rusyası döneminde de önemli faaliyetlerde bulundu. Sovyet yönetimiyle ters düşmesi sonucunda da ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bundan sonraki faaliyetlerini Avrupa'da ve Türkiye'de devam ettirdi. Çünkü yaşamının sonuna kadar Türk dünyası için mücadelesini vermekten vazgeçmedi.³⁴¹ Ayaz İshakî, bu mücadelecî yapısını da şu şekilde açıklamaktaydı:

Bununla birlikte hiçbir yanlışım ve günahım yoktur, davasında değilim. Bu dünyada yanılmayan kişi tek duran, boş duran kişidir. Bir kimse ne kadar çok iş görse, o kadar çok hatası da olacaktır. Ben de tabiatım icabı, tek durmayı hiç mi hiç sevmemişimden elbette pek çok hatalarım olmuştur. Bu iş yürüdükçe hatalarım gelecekte de olması mümkündür. Benim gözümde iş gören, icad eden kimsenin bin hatası, kısır bir kimsenin hatasızlığından üstündür. Hatasızlık, kısırlıktır. O, yoklukla kapanmış, yok ile sona erecektir. Çalışmak, var anlamındadır. O, çevresini varlıkla kaplamış, yoktan var edendir. O, tabiatın kendisiyle yaşayan tabiatın yavrusudur.³⁴²

Görüldüğü gibi Ayaz İshakî, kendi kişiliği üzerinden bir insanın şahsi yapısının ya da mücadelecî yapısının nasıl olması gerektiği yönünde önemli açıklamalarda bulundu. Bu kısımda, Ayaz İshakî'yi şahsen tanıyan ya da onunla bir şekilde bağlantı kuran insanların Ayaz İshakî denilince onlar için nasıl bir yapıya sahip olduğu konusundaki düşüncelerine yer verilecektir. Bu bağlamda da Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan Necip Asrî, Ali Akış, Abdullah Tukay, Mehmet Emin Resulzade ve Yusuf Akçura'ya göre Ayaz İshakî'nin yaşamı boyunca takınımış olduğu tavır ve olaylar karşısındaki duruşu hakkında önemli bilgiler ortaya koyulacaktır. Özellikle onların Ayaz İshakî ile ilgili şahit olmuş olduğu durumlar, nasıl bir edip olduğu, mücadelecî yapısı ve bu yapısının onun davasına nasıl bir etki yarattığı konusundaki düşüncelerine yer verildi.

³⁴⁰ Binark, "Ayaz İshakî-İdilli (1878-1954)", s. 17.

³⁴¹ Ahmet Kanlıdere, "Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (24), Kültür Ocağı Vakfı, İstanbul 2011, s. 63.

³⁴² İshakî, "Gazetecilik İşinde 25 Yıl", s. 252.

3.3.1. Necib Asrî'ye Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Ayaz İshakî'nin kişiliği konusunda fikirlerinden faydalanacak ilk şahsiyet, Necib Asrî³⁴³ olacaktır. Necib Asrî, Ayaz İshakî hakkında bir tercüme-i hal ele aldı. Bu eserin adı, *Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshakî*'dir. Eserin yazılış tarihi, 1328 yılıydı ve miladi takvime göre de yaklaşık 1912 yılına tekâmül etmekteydi. Necib Asrî, bu eserinde ilk olarak Ayaz İshakî'nin hayatı hakkında bilgi verdikten sonra Ayaz İshakî'nin çeşitli yerlerde yayınladığı yazılarına da yer vererek onun fikrî yapısı hakkında önemli bilgiler ileri sürdü.

Necib Asrî, Ayaz İshakî'nin hayatıyla ilgili ele almış olduğu eserin ilk kısmında, Ayaz İshakî'yi çok etkileyici bir şekilde tasvir etti. Eserinde onu “*Müstebid bir idarenin asırlarca zahmetini çeken, bugün bile zalim kamçısının müthiş darpları altında inil inil inleyen Şimal Türklerinin büyük edibi Ayaz Efendi*” olarak adlandırdı. Necib Asrî'nin adlandırmasından da anlaşılacağı üzere o, Ayaz İshakî'yi emri altında yaşayanlara söz ve hürriyet hakkı tanımayan bir idarenin altında, mücadeleci yapısından taviz vermeyen güçlü bir şahsiyet olarak belirtmişti. Ayrıca bu mücadelesini de kaleme dökmüş olmasından dolayı Necib Asrî, Ayaz İshakî'yi “muhterem muharrir” olarak adlandırmıştı.³⁴⁴

Necib Asrî, muhterem muharrir olarak zikrettiği Ayaz İshakî'nin tıpkı Abdülkayyum Nasirî gibi eserlerini oluştururken, Kazan Türkçesini kullanmayı kendisine düstur edindiğini ileri sürdü. Asrî, bunun sebebinin de Ayaz İshakî'nin bağımsız bir edebî dil yaratma çabasında görmekteydi. Hatta Ayaz İshakî'nin eserlerinde, Arapça ve Farsça kelimelerin ise çok az bir kısmını kullandığını belirtti. Necib Asrî, ileri sürdüğü bu düşünceleriyle Ayaz İshakî'nin milliyetçi kişiliğine ve bağımsızlık taraftarı ruhuna dikkatleri çekmeyi amaçlamıştı.³⁴⁵

Eserinin bir diğer kısmında Necib Asrî, Ayaz İshakî'nin almış olduğu eğitimin, onun ruhen ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamadığını belirtti. Ayaz İshakî'nin de bu doğrultuda, medresede verilen ilim anlayışını eleştirerek, başka alanlarda ilmî açlığını doyumayı hedeflediğini ifade etti. Ayaz İshakî'nin talebeliği sırasında, medreselerde gazete okumanın çok büyük kabahat olarak görüldüğünü, talebelerin elinden gazetelerin alındığını belirtti. Ayaz İshakî'nin ise bu durum karşısında, alelade kurallara kulak asmadan Türk gazetelerini okuduğunu ileri sürdü. Bu gazetelere

³⁴³ Necib Asrî (Muhammednecib Mevlembirdiev), Astrahan'da, 1886 yılında doğdu. Türk tarihi için çok önemli bir yere sahip olan bu şahsiyet, yaşamı boyunca yazar, gazeteci ve tenkitçi olarak görev yaptı. Ayaz İshakî'nin 1913 yılında, Petersburg şehrinde çıkardığı *İl* gazetesinde, Necib Asrî de aktif rol oynadı. Hatta bu gazetenin bir dönem başkâtipliğini yaptı. İ. Remiyet, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1925-1926* adlı eserinde Necip Asrî'den bahsederken “M. A. Mevlembirdiev” şeklinde tasvir etti. 1911 yılında yayınlanan başka bir yazısında, ondan Necib olarak bahsetti. Necip Asrî 1934 yılına gelindiğinde ise vefat etti. Fazla bilgi için bkz. Kanlıdere, “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni”, s. 65.

³⁴⁴ Asrî, a.g.e., s. 3.

³⁴⁵ A. Battal Taymas, “Ayaz İshakî (1878-1954)”, *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 173.

örnek olarak da İsmail Gasıralı Bey'in *Tercüman* adlı gazetesini, Osmanlı-Türk edebiyatından da eserler okuduğunu gösterdi. İleri sürmüş olduğu bu örneklerle de Necib Asrî, Ayaz İshakî'nin yenilikçi bir yapısının olduğunu iddia etti. Bu iddiasına dayanak olarak da o dönem, Ayaz İshakî'nin medrese hayatını bırakıp, Rusça öğrenmenin daha doğru olduğu düşüncesine sahip olduğunu gösterdi. Çünkü medreselerde verilen eğitim beklentileri karşılayacak düzeyde değildi. Ayrıca Necib Asrî, Ayaz İshakî'nin faydasız şeyler hakkında da eserler yazmadığını belirtti. Asrî, Ayaz İshakî'nin eserlerini avam için yazdığı, dilinin süslü olmadığı ve milliyetçi bir karaktere sahip olduğu yönünde önemli iddialarda bulundu. Onun tek amacı halkın menfaatiydi.³⁴⁶ Aslında Ayaz İshakî'nin sade lisan taraftarı olması, onun aynı zamanda geniş çaplı amacını da göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Türk birliğine giden yolda, dili önemli bir araç olarak kullanmış olması, Necib Asrî tarafından milliyetçi ve halkçı yönünü ortaya koymak amacıyla belirtilmişti.³⁴⁷

Necib Asrî'nin ileri sürdüğü Ayaz İshakî'nin milliyetçi yönünü ön plana çıkarmak için ortaya koyduğu sade lisan taraftarlığı, Ayaz İshakî tarafından da kabul edilen bir tercihti. O, bu durumu şu şekilde ifade etmişti:

Ben, Şimal Türk-Tatarlarından olduğum için 50 yıldır muharrirlik yapan arkadaşlarımdan ayrı bir vaziyetteyim. Eserlerimin mühim bir kısmını Türk-Tatar lehçesinde yazmışımdır. Bunlardan yalnız bazılarını Osmanlıca yazmış veya Osmanlıcaya çevirtmişim." Ayrıca Ayaz İshakî, bu sözlerine ek olarak, "Dilimizdeki temizlik, mefhumlarımızdaki sarahat, edebiyatımızın doğru inkişafında mühim rol oynamışlardır. Millî gayelerimize hizmet, halkımızın millî yoldan şaşmamasına rehberlik eden edebiyatımız, halkımızın maddî ve manevî hayatının aynasıdır."³⁴⁸

Görüldüğü üzere Necib Asrî, Ayaz İshakî'nin mevcut düzendeki bozuklukları rahatlıkla eleştirebilecek bir birikiminin olduğu konusunda bilgiler vermektedir. O, eleştiri ile de kalmayıp, aynı zamanda bunların yerine daha yararlı uygulamaların oluşması için mücadele ettiğini ileri sürdü. Bu durumda Ayaz İshakî'nin girişimci ruha sahip olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca İshakî'nin cehalet ve taassuba karşı tavrı almış olmasını da Necib Asrî, onun milliyetperver ve avamperver olmasına bağlamaktaydı.³⁴⁹

3.3.2. Ali Akış'a Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Ali Akış, Çin'in Haylar kentinde, 14 Ocak 1918 tarihinde dünyaya geldi. O, Ayaz İshakî'nin yerini alarak İdil-Ural coğrafyasının savunucusu olarak faaliyetlerine devam etti. Ali Akış şahsen Ayaz İshakî ile tanışma fırsatını ele geçirmişti. Bu yüzden de onun düşünceleri, Ayaz İshakî'nin

³⁴⁶ Asrî, a.g.e., s. 4-22.

³⁴⁷ Ferhat Tamir, "Ayaz İshakî'nin "Türk Dünyasında Ortak Yazı Dili" Konusunu İnceleyen Bir Yazısı", *Türk Kültürü*, (331), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1990, s. 666.

³⁴⁸ Ayaz İshakî, "Ellinci Yıl Jübilesi", *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 253-254.

³⁴⁹ Asrî, a.g.e., s. 10.

kişiliğinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutmaktaydı. Ali Akış, Ayaz İshakî'den Türk-Tatar halkının büyük yazarı ve siyasî önderi diye bahsetmişti. Ona göre Ayaz İshakî'nin üç yönü vardı. Bunlardan ilki, muharrir yani edip yönü, ikincisi gazeteci yönü ve son olarak da devrimci lider yönüydü. Böylece o, Ali Akış, Ayaz İshakî'nin haksızlıklara karşı çıkan bir aktivist olarak mücadelesini sürdürdüğünü belirtmekteydi. Ayrıca Tatar halkının bağımsızlığa ve sosyal hayatta mutluluğa kavuşması için elinden geleni yaptığını belirtmekteydi. Ali Akış, bu şekilde bir mücadele içerisine girmesinin sebebini, onun yetenek ve kabiliyetinde aramak gerekmekteydi. Hatta bu mücadelesi için özgürlüğünü ve sağlığını da hiçe sayarak, faaliyetlerine devam etmişti. Ali Akış, Ayaz İshakî için kaleme almış olduğu yazısında, onu yetmiş altı yıllık ömrünün altmış yılını, halkının millî kurtuluşu için feda ettiğini söylemektedir.³⁵⁰

Ayaz İshakî'yi yakından tanıyan insanların çoğu, onu millî bir cefakeş olarak görmekteydiler. Çünkü Ayaz İshakî'nin hayatı ya hapiste, ya da kaçak olarak sürgünlerde geçmişti.³⁵¹ Bu şekilde Ali Akış'ın Ayaz İshakî hakkında söyledikleri çoğu kişi tarafından da onaylanmaktaydı. İshakî'nin girişimci ruhu ve siyasî faaliyetleri, onun davasında ne kadar kararlı olduğunu göstermesi açısından çok önemliydi. Hatta onca baskıya ve iftiralara rağmen o doğru bildiği yoldan şaşmadı.

Sovyet yöneticileri, Ayaz İshakî'yi “burjuva milliyetçi ve kapitalistlerin uşağı” diye dile almaktadırlar. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi Ayaz İshakî gençliğinde sosyalist idi ve ömrünün sonuna kadar halkçı ve sosyal adaleti savunan idealist bir insan olarak kaldı. Ayaz İshakî, Marksizmi inkâr ve reddettiği, sınıf mücadelesini kabul etmediği ve Rus kültürünün üstünlüğüne dayanan şovenistik ipoteze karşı koyduğu için Rus Emperyalizmini uygulayan Sovyet yöneticileri ve yandaşlarının görüşünce, Sovyet Rejiminin amansız düşmanı sayılır. Bu gerçeği milletimizin genç kuşakları iyi bilmelidirler.³⁵²

Ali Akış, yukarı şekilde diyerek Ayaz İshakî'nin, halkının kurtuluşu için izlemiş olduğu yolu ortaya koymaktadır.

Ali Akış, Ayaz İshakî'nin edebî kişiliği üzerine de yazılarında bilgi vermişti. Ona göre, Ayaz İshakî, “fikir için sanat” anlayışına sahipti. İshakî'nin her alanda, medenî açıdan ilerlemeden ve fikrî olarak da zihniyetlerinin gelişmesinden yana bir tavır almış olduğu düşüncesindeydi. Hatta Rus Hükûmetinin uygulamış olduğu zulümlere karşı, cesur ve pervasızca davranabilecek bir yapıya sahipti. Ayaz İshakî'nin *Zindan* adlı eserinde, hapis hayatının zorluklarını siyasî okul olarak görmesi, Ali Akış tarafından da onaylanmıştı. Çünkü o, hapis hayatının dışardan görüldüğü kadar kötü olmadığını ve bunun yaşamı boyunca sahip olamayacağı siyasî bir ders ortamını ona sağladığı düşüncesindeydi. Ali Akış, Ayaz İshakî'yi kendi yapan özelliklerin bu dönemde kazanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu durum, Ayaz İshakî'nin her kötü durum karşısında, ders çıkartan bir

³⁵⁰ Akış, “İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, s. 1-2.

³⁵¹ Said Şamil, “Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 322.

³⁵² Akış, “İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, s. 21-22.

yapısının olduğu ifade etmektedir.³⁵³ Bu duruma ise Ayaz İshakî'nin *Zindan* adlı eserinde kaleme almış olduğu şu cümleleri örnek olarak gösterilebilir:

Hapse gitmekten olan sevincim hapsin çok keyifli yer olduğundan değil. Hapsin kötülüğünü, imrenilecek yer olmadığını çoktan biliyordum. Oraya girmek için onbir aydır çardaktan bodruma, bodrumdan çardağa kaçıp dolaşmışım. Hapsi sevinçli olarak görmenin sebebi, okumak fırsatını bulmak içindi. Son zamanlarda pek çok iş olduğundan gazeteden başka bir şey okuyamıyordum. Gazete okumayı da bırakamıyordum. Onun için hapisanede ister istemez (gazete men edildiğinden) başka şeyler, kitaplar okuyacaktım. Hapistanede kalmam gelecekteki çalışmalarım için çok istifadeli olacaktı. Böylece hapisanede askerlikten kurtulmuş nefer gibi kendi yaptıklarına sevinerek bayram edecektim. Gazetenin, Tan'ın benden başka da yararları olduğundan, onun devam edeceğinden şüphem yoktu. Bu karanlık, soğuk, rutubetli ve kokan odada bu sevinçli aydınlık düşünceleri aklımdan geçirip kalben rahatladım.³⁵⁴

Ali Akış, Ayaz İshakî ile ilgili anılarını kaleme aldığı, *Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar* adlı eserinde, onun konuşmalarından çok etkilediğini belirtir.³⁵⁵ Ayaz İshakî'nin hitabet sanatındaki etkileyiciliği, İshakî'nin "İLDEŞİM" olarak zikrettiği Alioğlu Fadliy tarafından da onaylanmaktadır. O, buna örnek olarak, İdil-Ural halkının durumu hakkında yaptığı konuşmasını göstermektedir. Alioğlu Fadliy'e göre, özellikle yavaş yavaş ve insanı düşündürücü bir şekilde konuşması, halkın kullandığı tabirleri kullanmış olması ve konuşma sırasında yapmış olduğu esprilerle dinleyicileri etkilemesi, onun ve hitabetinin ana özelliklerini oluşturmaktaydı. Hatta bu tespitlerine ek olarak, Ayaz İshakî'nin konuşması sırasında sineğin uçma sesinin dahi duyulduğunu söylüyordu.³⁵⁶ Belirtildiği gibi Ali Akış'ın Ayaz İshakî'de öne çıkardığı hitabet sanatındaki ustalık ve bunun sonucunda da insanlar üzerinde bırakmış olduğu etki, onu tanıyan başka kişiler tarafından da onaylanmaktadır.

Ali Akış, Ayaz İshakî'nin edebî kişiliği hakkında da önemli bilgiler vermişti. Ayaz İshakî'nin eserlerinde, ahlâk, fazilet ve hürriyet aşkı gibi konuları işlenmekteydi. Ayrıca zengin sınıfın ve cahil din adamlarının kusurlarını ince zekâsı ile nükteli bir şekilde eleştirebiliyordu. Ali Akış'a göre, Ayaz İshakî'nin, hürriyete çok önem vermiş olmasından dolayı Namık Kemal'e, ahlâkçı yönü ile Fransız yazar Balzac'a, realist tavrı ile Fransız yazar Emile Zola'ya benzemektedir.³⁵⁷ Ayaz İshakî'nin de Namık Kemal'in de savunduğu ortak nokta insan hürriyetiydi. Bu yüzden ilk olarak adalet ve eşitliğin olması, toplum halinde yaşayabilmek için hürriyetin bulunması ve hürriyetin sürekliliği için de devletin varlığının gerektiği konusunda ki düşünceleri benzer özellikler

³⁵³ Akış, "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî, s. 3.

³⁵⁴ İshakî, "Zindan'dan Bazı Parçalar", s. 211.

³⁵⁵ Akış, a.g.e., s. 25.

³⁵⁶ Alioğlu Fadliy, "Ben Agaz Agay'ı Nasıl Tanıdım", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 308.

³⁵⁷ Akış, "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî", s. 4.

taşıymaktaydı.³⁵⁸ Ali Akış da bu doğrultuda Ayaz İshakî'nin hürriyet, ahlâk ve fazilet üzerine, eserlerini meydana getirdiğini ileri sürdü.

Ali Akış'ın, Ayaz İshakî hakkındaki bir başka görüşü ise onun siyasî yazarlığı ve gazeteciliğiyle ilgiliydi. Akış, Ayaz İshakî'nin bu alandaki ilkesini “halkçılık” olarak göstermekteydi. Çünkü halkı için hürriyet, adalet ve eşitlik kavramlarını işlemeyi kendisinde bir vazife olarak gören bir insanın halkçılığı savunması kaçınılmaz bir durumdu. Akış'a göre, Ayaz İshakî'nin siyasî hayatındaki ikinci önemli ilkesi ise, onun “ateşli milliyetçiliği” idi. Üçüncü olarak, Ayaz İshakî'nin iyimserlik yani “optimizm” yönünü belirtmek gerekiyordu.³⁵⁹ Çünkü Ali Akış da Ayaz İshakî'nin başlattığı yoldan yürüdüğü için Ayaz İshakî'nin halkçı ve milliyetçi yönüne dikkatleri çekmeyi amaçlamaktaydı.³⁶⁰

Belirtildiği üzere Ayaz İshakî'nin halkçı ve milliyetçi özelliklerinin yanı sıra Ali Akış, onun devletçi bir politika da izlemiş olduğunu da belirtir. Çünkü Ayaz İshakî, yaklaşık dört asırdan beri Rusya'nın esareti altında yaşayan Tatarların, devletçilik prensibiyle tekrar bir düzen kurmasından yanaydı.³⁶¹ Zaten devletin varlığının asıl amacı da insanlar arasındaki ilişkilerde düzeni ve adaleti sağlamaktı.³⁶² Böylece Ali Akış, Ayaz İshakî'nin milliyetçi, devletçi ve halkçı özelliklerini, onun siyasî kimliğinin ana ilkeleri olduğunu belirtiyordu. Ayrıca mizahî bir yapısının olduğunu da belirtmekteydi.

Ayaz İshakî'nin mizahî yönüne örnek olarak, bir toplanyıda yaşanan bir olay verilebilir. Milli İdare kurulduktan sonra, Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında 1917 yılında Alimcan Barudî³⁶³ müftü olarak göreve başlamıştı. Bu müftünün önemli bir özelliği de Rusya Müslümanları arasında seçilmiş ilk müftü olmasıydı. Göreve başlayan bu müftüyü tebrik için bir tören düzenlenmişti. Bu törene dört Mişer³⁶⁴ de gelmişti. Bu dört kişiden birisi, müftüye: “*Hazretim,*

³⁵⁸ Musa Çadırcı, “Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, (2), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 1991, s. 39-43.

³⁵⁹ Akış, “İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Önderi Ayaz İshakî”, s. 4-5.

³⁶⁰ Ali Akış, **İdil-Ural'da Hürriyet Mücadelesi**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1985, s. 47-48.

³⁶¹ Akış, “Anılar: Ayaz İshakî (1885-1919)”, s. 305.

³⁶² Sait Dinç, “Atatürkçü Düşünce Sistemine Göre Devletçilik İlkesi”, **Çukurova Üniversitesi Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi**, Adana 2008, s. 1-2.

³⁶³ Alimcan Barudî, Kazan'ın Porhnaya Sloboda bölgesinde, 1857 yılında dünyaya geldi. Hayatı boyunca Rusya Müslümanları içerisinde müftü, eğitimci, gazeteci ve Nakşi şeyhi olarak çeşitli görevler yaptı. İsmail Gaspıralı Bey'in yolundan giderek, 1901 yılına gelince usûl-i cedid tarzında Muhammediyye Medresesi'ni kurdu. Müftü olmasına rağmen İslâmî ilimlerin, Arapça yanında Türkçe olarak okutulmasından yana bir tavır takınmıştı. Ayrıca Barudî, İdil-Ural'da yaşanan her türlü siyasî ve sosyal hareketlerde de etkin rol oynadı. Barudî, Moskova'da, 1921 yılında vefat etti. Fazla bilgi için bkz. Nadir Devlet, “Alimcan Barudî, (1857-1921)”, **DİA**, 2, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 463-464.

³⁶⁴ Mişerler, Tatar halkının içinde yer alan büyük unsurlardan biriydi. Bunlar Türk halkları içerisinde Kıpçak koluna mensuptular. Fazla bilgi için bkz. M. Z. Zekiyev, “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, (Çev. Mustafa Tokar), **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (19), Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2006, s. 74-75.

Seyidler kimlerdir?” diye sorar. Ayaz İshakî bu sorunun üzerine “*Seyidler Mişerlerdir!*” şeklinde cevap verir. Daha sonra ise Seyidlerin, peygamber soyundan geldiğini ifade eder. Bu söz üzerine müftü gülümseyerek Ayaz İshakî’ye: “*Ayaz Efendi, mizahla doğmuşsun, mizahla öleceksin!*” şeklinde cevap verir. Ali Akış da vermiş olduğu bu örnek ile Ayaz İshakî’nin mizahî yapısını ortaya koymaktaydı.³⁶⁵ O, bu yapıyla da insanların sevgisini kazanmıştı. Ayrıca belirtilen bu özellikleri, onun ne kadar hayat dolu bir insan olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayaz İshakî’nin yaşamının sonuna kadar bu özelliklerini korumayı başardığı, onu tanıyanlar tarafından belirtilmekteydi. Sözelimi Ayaz İshakî, hasta yatağında, kendisini ziyarete gelen misafirlerden birine, “*millî havalarımı çalan misafirim*” geldi diyerek seslenmiş ve bu misafirini büyük bir hürmetle karşılamıştı. İshakî, “*millî havalarımın*” çalınacağı için çok sevinçliydi ve Sait Ramî’nin *Sızla Gönlüm* adlı eserini çalmasını istedi. Hastalığına hiç aldırış etmeden Ayaz İshakî, son olarak bu misafirine çeşitli şakalar yaparak, onu memnun edebilmek için büyük çaba harcamıştı.³⁶⁶

Ali Akış, Ayaz İshakî’nin bir başka özelliğini, çok hümanist bir insan olması olarak belirtir. Zaten insan sevgisi olmasa Ayaz İshakî, halkı için bu kadar mücadeleye girişmezdi. İnsan sevgisi ve hoşgörüsü üzerine inşa edilmiş birçok eser kaleme aldı. Ayrıca halkına olan sevgisi ile de genel de cehalet, yolsuzluk, ikiyüzlülük gibi toplumun kanayan yaraları olan sosyal ve ahlâkî konuları işledi. Bununla birlikte Ali Akış, halkı tarafından çok sevilen bu şahsiyetin, düşmanları tarafından sevilmemesinin onun doğru yolda olduğunu göstermesi açısından önem taşıdığını ifade etmektedir. Hatta Ayaz İshakî’nin şovenistlik ile suçlandığını belirtti. Yani Ayaz İshakî’nin aşırı ırkçılık ve milliyetçilik yapmakla suçlandığını ifade eder. Ancak insanların gözünde böyle bir durum mevcut değildi. Bu durumu Ali Akış, çok güzel bir örnek vererek açıklar. 1954 yılında Ayaz İshakî’nin ölüm haberi üzerine gönderilen taziye yazılarında, Ayaz İshakî’nin “*kaybolmakta olan bir idealist insan tipi*” olarak tasvir edildiğini belirtir.³⁶⁷

Ali Akış, Ayaz İshakî’nin fikrî yapısını ortaya koymak ve haklı davasını dünyaya duyurmak için yaşamının sonuna kadar onun mücadelesini dile getirmeyi kendisine bir vazife olarak görmüştü. Ali Akış, son olarak bu konu hakkında, bu dönemde Gazi Üniversitesi Türk Dili Bölümü’nde öğretim elemanı olan Yunus Zeyrek ile 29.12.1990 tarihinde röportaj yaptı. Yunus Zeyrek’in ilk olarak Ali Akış’a, Ayaz İshakî’nin kendisi için ne ifade ettiğini sorduğunda, o, İshakî’den İdil-Ural Türklüğünün büyük evladı diye bahsetmiştir. Ali Akış’ın bu cümlesi bile Ayaz İshakî’nin İdil-Ural Türkleri için göstermiş olduğu fedakârlığı ortaya koymaktadır. Daha sonra röportajına Ali Akış, Ayaz İshakî ile nasıl tanıştıkları konusunda bilgi vererek devam etmektedir.

³⁶⁵ Akış, *Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar*, s. 90.

³⁶⁶ Hafız Şahmay, “Edibimiz Ayaz İshakî”, *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 310-312.

³⁶⁷ Akış, “Ayaz İshakî’yi Anarken”, s. 54-55.

Akış, Ayaz İshakî'nin 1934 yılında, Haylar'a gelişi ile tanıştıklarını söyler. Bu dönemde lise öğrencisi olan Ali Akış, Ayaz İshakî ile tanıştıktan sonra İdil-Ural davasında, onun birlikte hareket ettiğini dile getirmektedir. "Millî liderimiz" diye bahsettiği Ayaz İshakî'nin Promete Teşkilatı'nda, İdil-Ural sahası için göstermiş olduğu mücadelesine değinir ve onun mücadelecisi ve kararlı bir duruşa sahip olduğunu ifade eder. Ali Akış bu röportajında son olarak, Ayaz İshakî'nin vasiyeti hakkında bilgi vermektedir. Ayaz İshakî'nin vasiyeti naaşının Yusuf Akçura'nın yanına İstanbul, Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmesiydi. Ancak İdil-Ural bölgesi özgürlüğüne kavuştuğu zaman naaşının Kazan'a, doğduğu topraklara gönderilmesini vasiyet etmişti.³⁶⁸ Ali Akış ile Ayaz İshakî arasında çok kuvvetli bir bağ vardı. Bu sebeple Ali Akış'ın onunla ilgili dile getirdiği düşünceleri çok önemlidir. Ayaz İshakî ölüm yatağında iken bile Ali Akış'a Finlandiya'da yaşayan İmam Habiburrahman Şakir'e gönderilmek üzere bir mektup kaleme almıştı. Bu mektupta, Ayaz İshakî, İdil-Ural'ın geleceği üzerinde önemli vasiyetlerde bulunmuştu. 19 Temmuz 1954 tarihinde kaleme alınan bu mektubunda Ayaz İshakî, kendisi öldükten sonra Rusya'da yaşayan kırk milyon Türkün, siyasî birliğinin, Ali Akış önderliğinde gerçekleşmesini istiyordu.³⁶⁹

Belirtildiği gibi Ali Akış Ayaz İshakî'nin İdil-Ural Türkleri için başlatmış olduğu mücadeleyi yaşamı boyunca bulunduğu her ortamda dile getirmeyi kendisine bir vazife olarak görmüştü. Bu bağlamda Ayaz İshakî'nin ölümünün ellinci yıl dönümünde, onun hakkında önemli açıklamalar da bulundu. Bu dönemde Dünya Tatarlar Birliği'nde fahri başkan olan Ali Akış, Ayaz İshakî'yi anma töreninde Türk birliğinin hararetli savunucusu olarak tasvir etti. Ayrıca ömrünün çoğunun Rus hapisanelerinde ve sürgünde geçmiş olduğunu, daha önceki törenlerinde belirttiği gibi bu anma töreninde de gündeme getirmiştir. Ayaz İshakî'nin, Tatar Türklerinin özgürlüklerine kavuşmaları için vermiş olduğu mücadelesinde, dinî ve millî idealinden hiçbir zaman taviz vermeden, amacına ulaşmayı kendine ilke edindiğini belirtmektedir. Bu kararlı yapısı da ona millî liderlik vasfı kazandırdığını ileri sürmekteydi. Ali Akış son olarak belirtmiş olduğu bu özelliklerin, bir kişilikte tek vücut bulmasını mucizevi bir olay, olarak tanımlamaktaydı.³⁷⁰ Ali Akış, Ayaz İshakî'nin milletinin ayakta kalması için vermiş olduğu mücadelesini şu şekilde açıklamaktaydı:

O, milletimizin ayakta kalmasının üç şarta bağlı olduğuna inanıyordu. Bunlar: atalarımızdan bize miras kalan ana dilimizi muhafaza etmek, bizi bin yüz yıl boyunca koruya gelmiş ve hayat vermiş olan İslam dinine sarılmak ve millî tarihimize sahip çıkmak. İshakî Bey, kendisi de hayatı boyunca bu üç noktadan hareketle, millî mücadeleye devam etti.³⁷¹

³⁶⁸ Akış, **Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar**, s. 155.

³⁶⁹ Akış, "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî", s. 20.

³⁷⁰ Ali Akış'ın 26 Eylül 2004 tarihinde, Dünya Tatarlar Birliği ile Tataristan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Yetkili Temsilciliği'nin Ankara'da ortaklaşa düzenledikleri "Ölümünün 50. Yılında Ayaz İshakî" toplantısı için hazırladığı konuşma metniydi. Fazla bilgi için bkz. <https://groups.google.com/d/topic/milli-maksat/İPPNhziU3EQ>.

³⁷¹ Akış, **Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar**, s. 90.

Görüldüğü üzere Ali Akış, Ayaz İshakî'nin kişiliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ali Akış'ın vermiş olduğu bu bilgiler ile toplumun geleceği hakkında tahminlerde bulunulabilir. Çünkü büyük şahsiyetlerin, halk kitlelerini etkilemelerinde, onların sahip olduğu kişisel özelliklerinin büyük bir etkisi vardı. Onu en yakın tanıyanlardan ve vermiş olduğu mücadelesinde onun en büyük destekçilerinden biri olan Ali Akış, Ayaz İshakî'nin fikrî yapısı ve sahip olduğu karakteristik özellikler hakkında vermiş olduğu bilgiler, onun Türk dünyası için vermiş olduğu mücadeleyi net bir şekilde ortaya koyabilecek bir değere sahiptir. Ali Akış, onun vermiş olduğu bu mücadeleyi şu şekilde ortaya koymaktaydı:

Sevgili İdil-Ural ülkesinin acı kaderini üzüntü ile gören ve duyan Ayaz İshakî, çok sevdiği Türk-Tatar halkını özgürlüğe, refaha ve sosyal mutluluğa kavuşturmak ideali ve amacı ile hayatının sonuna dek mücadele etmeye karar verdi. Bu kutsal mücadelede caymadan, yılmadan tam altmış yıl çalıştı. Allah vergisi istidat ve kabiliyetlerini milletin mutluluğu uğrunda vasıta olarak kullandı ve bu yüce ideal uğruna şahsî özgürlüğünü ve hatta sağlığını feda etti.³⁷²

Ali Akış'ın bu sözleri de Ayaz İshakî'nin nasıl bir yapıda olduğunu, ilke edindiği hususları ve davasında göstermiş olduğu kararlılığı net bir şekilde ortaya koymaktaydı.

3.3.3. Abdullah Tukay'a Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Abdullah Tukay³⁷³ ile Ayaz İshakî, şahsen tanışma fırsatını elde edememişlerdi. Fakat aynı dönemde yaşadıkları için Tatar edebiyatında önemli bir yere sahip olan Abdullah Tukay, Ayaz İshakî hakkında önemli tespitlerde bulunur. Çünkü Tukay, Ayaz İshakî'yi tanımadan ona çok yakından sevgi ve saygı duymuştur. Bunun sebebini de şüphesiz Ayaz İshakî'nin mücadelecî yapısında ve Tatar halkı için başlatmış olduğu yenileşme faaliyetlerinde aramak gerekmektedir. Tatar siyasî hayatında Ayaz İshakî nasıl etki yarattıysa, Abdullah Tukay da Tatar edebiyatında öyle bir etki yaratmıştı. Bu sebeple Abdullah Tukay'ın ileri sürdüğü fikirler ayrı önem taşımaktaydı.

Rusya'nın politikası gereği, Tatar halkı da diğer halklar gibi dağıtılmış ve devlet olma özelliği kaybettirilmişti. 1905 yılında, Rusya'ya gelen kısmî özgürlük ortamından yararlanmayı düşünen Tatarlı aydınlar da bu fırsatı iyi değerlendirdi. Siyasî alanda etkili olanlar, çeşitli kurultaylar düzenleyerek haklarını savunma yolunu tercih ettiler. Edebî alanda etkin olanlar ise

³⁷² Akış, "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî", s. 1-2.

³⁷³ Abdullah Tukay, 28 Nisan 1886 tarihinde, Kazan'ın Kuşlavıç köyünde dünyaya gözlerini açtı. Abdullah Tukay'ın babasının adı Muhammed Arif'ti. Muhammed Arif, imamlık yaparak yaşamını sürdürmüştü. Annesinin adı da Memdude'ydü. Abdullah Tukay, çok genç yaşta yetim kaldı. Bu önemli şahsiyetin ilk şiiri, 1905 yılında çıktı. Daha sonra Abdullah Tukay'ın ünü çok geçmeden Tatar halkı arasında yayılmaya başladı. Tukay'ın "adalet kokan şiirleri" halk arasında sevilerek okundu. Abdullah Tukay'ın ilk zamanlar yazdığı şiirlerinde, Osmanlı'nın etkisi görülmekteydi. Daha sonra ise şiirlerini Tatarca yazmaya başladı. Bunun sonucunda Abdullah Tukay, "halk şairi" olmaya hak kazandı. Ancak halk tarafından çok sevilen bu şair, 15 Nisan 1913 tarihinde tüberküloz hastalığına yakalanarak Kazan'da öldü. Öldüğünde yirmi yedi yaşında olan Tukay, erken yaşına rağmen, Tatar halkı tarafından çok sevilmiş ve Tatarların edebî sembolü olarak adlandırılmıştır. Çünkü halkın günlük hayatta yaşamış olduğu olayları çok iyi analiz edip, şiirlerinde bu durumu dile getirmeyi çok iyi bilmişti. Fazla bilgi için bkz. Nadir Devlet, "Kazan Türkleri ve Abdullah Tukay (28.IV.1886-15.IV.1913)", **Kazan Dergisi**, (3), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 6-11.

halkın çektiği sıkıntıları, ekonomik ve dinî bakımdan maruz kaldıkları dayatmaları gerçekçi bir üslupla dile getirmeyi amaçlamışlardır.³⁷⁴

Abdullah Tukay da yazmış olduğu şiirlerinde, milliyetçi duygulara yer vermektedir. O, dinî ve millî duyguları bir sentez yaparak şiirlerini oluşturmuş ve Tatar halkının ilerlemesi için bir aracı olarak kullanmıştır.³⁷⁵ Ayaz İshakî de bu bağlamda milliyetçilik duygusuyla Tatarca'ya içtenlikle bağlandı. Zaten onun için önemli olan gayeydi, dil ve sanat bu gaye yolunda birer araçtı. Onun eserlerine temel oluşturan şekil değil, ruhtu. Çünkü Ayaz İshakî için cahilliği yok etmek, adaleti sağlamak gibi kavramlar, estetik yargıdan daha fazla öneme sahipti.³⁷⁶ Abdullah Tukay da Ayaz İshakî ile aynı düşüncede olduğundan dolayı, Ayaz İshakî ile ilgili genelde milliyetçi duygularıyla taraftarlığını yaptığı sade lisan konusundaki düşüncelerini dile getirdi.

Abdullah Tukay, Ayaz İshakî'nin sürgünde olduğu dönemde büyük üzüntü yaşamıştı. Bu sebeple Ayaz İshakî'nin sürgünden kurtulma döneminde Abdullah Tukay, onun için şiir kaleme aldı. Aslında bu şiirin iki önemi vardı. Bunlardan ilki Abdullah Tukay'ın yazmış olduğu son şiir olması ve ikincisi ise Ayaz İshakî'nin vermiş olduğu mücadeleyi anlatmasıydı. Hatta Abdullah Tukay, çok istediği halde Ayaz İshakî ile tanışma fırsatını elde edememişti. Bu yüzden de sık sık arkadaşlarına yakındığı bilinmekteydi. Fakat Abdullah Tukay, Ayaz İshakî için yazmış olduğu şiirden yirmi üç gün sonra yaşama gözlerini yummuştu. Bu şiiri ölüm döşegindeyken kaleme alan Abdullah Tukay, bu şiiri ile de Ayaz İshakî'ye olan sevgi ve saygısını göstermeyi hedeflemişti.³⁷⁷ Tukay'ın ele almış olduğu bu şiiri, Ayaz İshakî'nin hayatı boyunca vermiş olduğu mücadeleyi genel bir çerçeve içerisinde ele almaktaydı. İşte Abdullah Tukay'ın, *Muharrirge* adını vermiş olduğu bu şiirin, Tatarca'dan Türkiye Türkçesine çevrilmiş haline aşağıda yer verilecektir.

Muharrir

Gitmesin keyfin muharrir, deseler Allahsız sana
Sen bal ver onlara, verseler de zehir sana.
Bence sizi cahillerin sevmesi lâzım değil,
Sevmesin, varsın sirayet etmesin cehli sana
Çekme gam, kâfir desin, dinsiz desin, Allahsız desin;
Gelmesin illâ ki asla Tanrı'nın kahrı sana.
Her zaman hakkı sevenler, siz gibi, makhur olur;

³⁷⁴ Mustafa Öner, "Abdullah Tukay ve Türk Edebiyatı Paralelleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (32), Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 192.

³⁷⁵ Ahmet Temir, "Abdullah Tukay (1886-1913)", *Kazan Dergisi*, (10), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s. 39.

³⁷⁶ Kırımlı Cafer Seydahmet, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî", *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 153.

³⁷⁷ Taymas, "Ayaz İshakî (1878-1954)", s. 177.

Gösterir bir gün gelir de milletin, muhabbetin sana.
Bil, muharrir, cümle cahiller size düşmen durur;
Bilmeli seni cümle dosttur ilim ehli sana.
Cahilin düşmanlığı ile iftihar etmek gerek,
Onların her kötülükleri bir-bir verir övme sana.
Cahilin methi gerekse, var koş, mescide var,
O münafık, sat amel, hiç kimse demez Allahsız sana.
Doğru söyle, doğru yaz, korkma hiçbir kimseden,
Sabırlı ol, çünkü düşmemiştir işlerin kolayı sana.
Bahtiyar (sın) sen dört mecmuanın sahibi olmakla sen,
Çünkü akar dört taraftan marifet nehri sana.
Kanaatkâr olma bu kadarla, et terakkî öne bas git;
Nasip olur (eder) ilim denizlerinin en derin payı sana.³⁷⁸

Abdullah Tukay bu şiirinde, Ayaz İshakî'nin kişiliği ve savunduğu davası için göstermiş olduğu mücadele hakkında önemli bilgiler verdi. Cehaletle savaşıyor bir yapısının olduğu ve ilerlemeden yana bir tavır takındığını söylemektedir. Ona çok zor bir görevin düştüğü ve bu uğurda onu eleştirenlerin sözlerine aldırış etmeden haklı davasının mücadelesini vermesi gerektiğini belirtiyordu. Özellikle Abdullah Tukay'ın, Ayaz İshakî sürgün hayatında iken ona bu şiiri yazmasının sebebi onun en büyük destekçisi olduğunu belirtmek amacıyla idi. Kırım'ın özgürlüğü için mücadele veren Cafer Seydahmet Kırimer de Abdullah Tukay ile aynı fikirdeydi. O da Ayaz İshakî'nin ümitsiz bir zamanını görmediğini ifade ediyordu. Hatta uğramış olduğu zulüm ve yokluğa rağmen, onun mücadelesinden taviz vermediğini ileri sürdü. Ayrıca Ayaz İshakî'nin, tehditler ve tahrikler karşısında, savunduğu davadan vazgeçmemesinin sebebini, onun iman dolu yüreğinde aramaktaydılar.³⁷⁹

Abdullah Tukay, Ayaz İshakî'nin yapmış olduğu yeniliklerden dolayı, tepki verilmesine, dinsiz, kâfir gibi sıfatlara maruz bırakılmasına, hiç kulak asması gerektiği konusunda uyarıda bulunuyordu. Çünkü ona göre bu iddialarda bulunan kişiler cahillikten ötürü böyle düşünmekteydiler. Ancak Ayaz İshakî'nin bu söylenenlere aldırış etmeden, onlardan gelen her türlü eleştiriyi, bir övgü olarak kabul etmesi konusunda ona telkinde bulunuyordu. Tukay, Ayaz İshakî'nin her zaman doğruluktan yana bir tavır takınmayı kendisine ilke edindiğini belirtmiş ve yayınlamış eserlerinin çokluğunu da onun yetenekli ve yaratıcı yapısında görmüştü.³⁸⁰

³⁷⁸ Abdullah Tukay, "Muharrir", (Çev. N. Binark), **Kazan Dergisi**, (12), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 46-47.

³⁷⁹ Cafer Seydahmet, "Ayaz İshakî", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 76.

³⁸⁰ Taymas, "Ayaz İshakî (1878-1954)", s. 176.

Görüldüğü üzere Ayaz İshakî, lider vasfıyla bu mücadeleden yılmadan, bir savaşçı gibi bu uğurda savaşmasını bildi. Zaten Ayaz İshakî'nin karakterine en uygun özellik savaştı. Çünkü onun yaşamı savaş içerisinde geçmişti. İlk önce eserlerinde, halkının geriliğine, geri kalmış ahlâk ve hayat şekline karşı savaşıyordu. Daha sonra ise baskı ve haksızlığa karşı mücadelesini devam ettirdi. Yani Ayaz İshakî, bir eylem ve savaş adamı idi. Onun dikkatleri çeken en önemli vasfı mücadelecilik karakteriydi.³⁸¹

Genç yaşta olmasına rağmen Abdullah Tukay, olayları çok iyi analiz etmesini bilmişti. Yaşadığı devir, İdil-Ural coğrafyası için çok kritik bir dönemdi. Çünkü XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, İdil-Ural'da bir gelişim evresi yaşanmaktaydı. Tukay da diğer önemli şahsiyetler gibi bu “yenileşme binasının” oluşmasında önemli katkılarda bulunmuştu. Bu sebeple de Ayaz İshakî gibi ömrü mücadele ile geçen bir şahsın, terakkî yolunda yürüdüğünü şiirlerinde ele almayı kendisinde bir görev olarak görmüştü.³⁸²

Abdullah Tukay, halk şairi iken Ayaz İshakî de halk adamı ve edibiydi. Bu sebeple ikisi arasında ortak noktaların bulunulması kaçınılmazdı. Abdullah Tukay'ın Ayaz İshakî için yazmış olduğu şiir gibi Ayaz İshakî de onun hakkında *Yana Millî Yul* dergisinde bir yazı kaleme aldı. Bu yazısında, Ayaz İshakî onun şiirlerine de yer verdi. Birbirleriyle şahsen tanışma fırsatı elde edememiş olan bu iki önemli şahsiyet, ortak duygularda buluşmuş ve birbirlerinin düşüncelerine destek olmuşlardı. İki de halkına kayıtsız şartsız bir şekilde bağlandıklarından dolayı, savundukları dava da aynı idi.³⁸³

3.3.4. Mehmet Emin Resulzade'ye Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Mehmet Emin Resulzade³⁸⁴ ile Ayaz İshakî'nin tanışmaları yaşamlarının ilk dönemlerine rastlamaktaydı. İki de Türk halkı için ve ezilen toplumlar için mücadele verdiler. Birisi

³⁸¹ Taymas, “Ayaz İshakî (1878-1954)”, s. 176.

³⁸² Ahmet Temir, “Tukay Devri Kazan Şairleri”, **Kazan Dergisi**, (3), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 13.

³⁸³ Ayaz İshakî, “Tukay Merhum”, **Yana Millî Yul**, (4), Berlin 1931, s. 14.

³⁸⁴ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın Bakü yakınlarındaki Nouhamı köyünde, 1884 yılında dünyaya geldi. Babasının adı Hacı Molla Ali Ekber'di. Hacı Molla Ali Ekber, din âlimi olarak görev yaptı. Annesinin adı ise Zalkızı Ziyet'ti. Mehmet Emin Resulzade, çocukluğunda Arapça ve Farsça öğrendi. Bir dönem de Rus-Tatar okulunda öğrenim gördü. Daha sonra ise Bakü Teknik Okulu'nda öğrenimine devam etti. İsmail Gaspiralı Bey'in liderlik ettiği usul-i cedit ekolünden ve bu sistemin savunduğu düşüncelerden etkilendi. 1902 yılında, Rusya'nın kötü yönetim şekline karşılık, Müslüman Gençlik Teşkilâtı adıyla gizli bir cemiyet kurdu ve burada faaliyetlerini bir dönem sürdürdü. Resulzade, çalışmaya ilk olarak Rusça yayın yapan *Kaspi* adlı gazetede, dizgicilik yaparak başladı. Resulzade, yazdığı yazılarıyla sadece Kafkasya'da yaşayan Müslümanların değil, Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların ve diğer bölgelerde yaşayan Müslümanların sorunlarıyla da yakından ilgilendi. O, sadece dergilere ve gazetelere yazılar yazmayıp aynı zamanda çeşitli piyesler de kaleme almıştı. Bunlar, 1908 yılında kaleme aldığı *Karanlıkta Işıklar* ve *Nâgehân Belâ* adlı piyesleriydi. Mehmet Emin Resulzade, siyasi faaliyetlerine de ara vermeden devam etti. 1917 yılında düzenlenen Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda, Rusya'nın federal bir yapıya kavuşması gerektiği konusundaki görüşü benimsedi. 1917 yılında Rusya'da yapılan seçimlerde, hem Azerbaycan'dan hem Türkistan'dan Rus parlamentosuna seçildi. Azerbaycan Millî Şûrası, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsız olduğunu yayınladı. Şûranın başkanı da Mehmet Emin Resulzadeydi. Daha sonra ise devlet başkanlığına getirildi. 1922'den 1927'ye kadar, *Yeni Kafkasya* adlı

Azerbaycan'ın sesi olmuşken bir diğeri de İdil-Ural'ın sesi olmuştu. Fakat her ikisinin de amacı, Türk halklarının birlikteliğine ve medenî açıdan en yüksek seviyeye ulaşmalarına katkı sağlamaktı.

Mehmet Emin Resulzade'nin, Rus politikalarıyla karşılaşması gençlik yıllarına rastlamaktaydı. O, Rus-Tatar Müslüman Okulu'nda öğrenim görürken Rusçayı öğrendi. Hatta bu dilde çeviriler dahi yaptı. Milliyetçilik duygularıyla hareket eden Resulzade, genç yaştan itibaren Türk-Müslüman halkın teşkilatlanmasında etkin rol oynadı. Ayaz İshakî ile Mehmet Emin Resulzade ortak faaliyetlerde bulundular.³⁸⁵ Ortak faaliyetlerde buldukları alanlardan bir tanesi de 1920 Rus işgali sonucunda, Azerbaycan'da gerçekleştirilen istilâya karşı girişmiş oldukları mücadeleydi. Bu sebeple de göçmen durumundaki aydınlar, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine fikrî yönden destek verdiler. Bunun için de Mehmet Emin Resulzade, öncülüğünü yaptığı *Yeni Kafkasya* adlı dergi, 26 Eylül 1923 tarihinde, İstanbul'da çıkarılmaya başlandı. Bu derginin yazar kadrosunda Ayaz İshakî de yer almaktaydı. Çünkü dergi, Türkçüydü. Rusya emperyalizmine karşı çıkmış ve Çarlık ve Sovyet Rusya politikalarını eleştirmişti. Bu sebeple Ayaz İshakî de Resulzade'nin öncülük ettiği bu dergide yer almıştı. Ayrıca bu belirtilen durum ile Ayaz İshakî'nin Türk dünyasına bakış açısı hakkında da önemli bir bilgiye sahip olunulmaktadır. Yani Ayaz İshakî'nin bu çalışmaları, onun sadece İdil-Ural davasıyla ilgilenmediğini, kendi coğrafyası ile birlikte diğer Türklerin de sorunlarını paylaştığını ve bunlara çare aramayı kendisine ilke edindiğini göstermesi açısından önem taşımaktaydı.³⁸⁶

Resulzade ve İshakî'nin ortak faaliyetlerde bulunduğu başka bir alan ise 1920 yılında Paris'te muhacirler konusundaki yaptıkları çalışmalarıdır. Özellikle buradaki temsilciler, adeta uluslararası liderler gibi çok önemli başarılar elde ettiler. Bunun en güzel örneği de Promete Teşkilatı'nı kurmaları ve bu teşkilatın faaliyetleri kapsamında bir derginin yayınlanmasını sağlamış olmalarıydı. Bu dergide, Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî ve Mustafa Çokay gibi önemli şahsiyetler yer almıştı. Hatta Ayaz İshakî ve Mehmet Emin Resulzade, derginin daimi yazarlar kadrosunda yer almaktaydılar. Belirtilen bu isimler, Rusya'nın sömürgeci faaliyetlerine karşı, ezilen halkın sesi olmayı amaç ediniyorlardı. Ancak onların bu faaliyetlerine zamanla çeşitli darbeler de vuruldu. Çünkü Polonya'nın, Almanya ve Ruslar tarafından işgale uğramasından dolayı, 1939 yılında Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî ve Said Şamil gibi muhacirler bu

---

dergiyi çıkardı. Paris'teki Promete Kulübü'nde, *Kafkaz* dergisinde, *İstiklâl* ve *Kurtuluş* adlı gazetelerde birçok yazısı çıktı. *Azerbaycan* adlı dergide de önemli yazıları vardı. Hayatı boyunca büyük mücadeleler veren bu önemli şahsiyet, 6 Mart 1955 tarihinde vefat etti. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olarak tarihe geçti. Fazla bilgi için bkz. Yusuf Akpınar, "Resulzâde Mehmet Emin (1884-1955)", *DİA*, 35, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 2-5.

³⁸⁵ Nesiman Yagublu, **Mehmet Emin Resulzade**, Azerbaycan Kültürü Derneği, Ankara 2015, s. 90.

³⁸⁶ Vefalı Enserov, "Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye'de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri", **İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 3 (1), İnönü Üniversitesi, Malatya 2018, s. 111.

işgalcilerin eline düşmemek için ilk önce Romanya'ya oradan da Türkiye'ye geçmek durumunda kaldılar.³⁸⁷

Mehmet Emin Resulzade ve Ayaz İshakî yukarıda da belirtildiği gibi ortak faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu sebeple de Mehmet Emin Resulzade'nin Ayaz İshakî'nin yapısı ve fikirleri hakkında önemli tespitleri vardı. Resulzade, ondan Türk topraklarının hürriyeti ve istiklâlî uğruna, hayatını bu yolda harcayan kişi olarak bahsetmekteydi. Ayrıca onda edebî yeteneğin var olduğunu ve muharrirlik konusunda da kendisini ispatladığını ileri sürüyordu. Özellikle yazdığı edebi eserlerinde, Kazan halkının sosyal ve millî konularını kendine has bir üslupla ele aldığını belirtmekteydi. Ayaz İshakî zarif şekilde, ince bir ironisiyle inşa etmişti. Fakat bunu yaparken ciddiyeti de elinden bırakmıyordu. Mehmet Emin Resulzade'nin vermiş olduğu bu bilgilerden hareketle Ayaz İshakî'nin yapısı hakkında önemli çıkarımlarda bulunulabilir. Çünkü bu, Ayaz İshakî'nin mizahî yapısı ile olaylara farklı açılardan bakıp, hem ince ironiyle hem de ciddi yapısıyla nasıl bir ahenk kurduğunu göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin sadece edebî eserleriyle değil, aynı zamanda her türlü ortamda girişmiş olduğu mücadeleci yapısıyla da Türk dünyası için büyük çaba harcadığını belirtmektedir. Ayaz İshakî'nin bu mücadeleci yapısını Mehmet Emin Resulzade, önce Çarlık Rusyası'na karşı, daha sonra ise Sovyet Rusyası'na karşı göstermiş olduğu kararlılıkta aramaktaydı. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin bu uğurda hapse girdiğini, sürüldüğünü, hapisten ve sürgünden kaçtığını ve bu zor mücadele altında yaşamayı kendinde bir alışkanlık haline getirdiğini ifade ediyordu.³⁸⁸

Görüldüğü üzere Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî hakkında çok önemli tespitler de bulunmuştur. Çünkü savundukları davanın bir olması, onları birbirine daha çok kaynaştırmış ve aralarında bir bağın oluşmasını sağlamıştı. Biri Azerbaycan'ın lideri idi ve bir diğeri ise İdil-Ural coğrafyasının liderliğini yapmıştı. Bu liderler, farklı coğrafyalarda yer almış olsalar da aynı ilkenin savunucusuydular. Belirtilen bağlılıktan ötürü liderler, birbirlerinin en büyük destekçileri olmuş ve yeni gelen nesillere nasıl bir mücadeleden geldikleri konusunda telkinlerde bulunmuşlardı. Mehmet Emin Resulzade de Ayaz İshakî'nin mücadele ile geçen ömrünün herkesçe bilinmesinden yana bir tavır almıştı. Onun yapmış olduğu tespitlerden de anlaşılacağı üzere Ayaz İshakî mücadelesini sadece kalemiyle değil, aynı zamanda siyasî faaliyetleriyle de devam ettirmişti. Ayrıca siyasette de realist yapısını bir kenara koymadan, eleştirilerini ironiyle karışık bir şekilde insanlara sunduğunu belirtiyordu. Özellikle Ayaz İshakî'nin İdil-Ural Türkleri ve diğer Türklerin özgürlüğüne kavuşmaları için yılmadan bir mücahit gibi geçirdiğini düşünüyordu.³⁸⁹

---

³⁸⁷ Yagublu, a.g.e., s. 91-105.

³⁸⁸ Mehmet Emin Resulzade, "Ayaz İshakî Merhum İçin", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 316-317.

³⁸⁹ Fevzi Aküzüm, "Merhum Ayaz İshakî İdilli", **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 110.

Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin tabiriyle siyasî stajını en iyi okul olarak gördüğü hapisanede yaptığını belirtir. Resulzade'ye göre bu husus ile Ayaz İshakî'nin güçlü yapısını nasıl oluştuğunu göstermektedir. Çünkü Resulzade, Ayaz İshakî'nin hapisanede iken okuduğu kitaplar ile burada yaşamış olduğu en acı tecrübelerin, onun daha da ateşli bir milliyetçi olmasına vesile olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu tecrübelerle birlikte, ihtilâlcî bir edip ve mücahit olduğunu da tespitlerine ekler. Bu bağlamda da Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin yaşadıklarını anlatan birçok anekdota yer verir. Bunlardan bir tanesi, 1917 yılında Çarlık Rusyası'nın yıkılması ile İshakî'nin Kazan'a gidişi ve halkı tarafından alkışlar eşliğinde sokaklarda karşılanması olayıydı. Bu örnek, halkın Ayaz İshakî'ye duymuş olduğu sevginin derecesini göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Mehmet Emin Resulzade, İshakî'nin böyle bir sevgiye mazhar olmasının sebebinin, onun her türlü yazısında, ezilen halkın sesini radikal bir şekilde duyurmuş olmasını göstermekteydi. Resulzade belirtilen bu durumlarla birlikte, onun toplumsal ilkelere de çok önem verdiğini ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak ise Ayaz İshakî'nin Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde savunduğu düşünceleri gösterir. Bu kongrede, İshakî içtimaî yapıya önem verilmesi, geri fikir ve taassuba karşı tavrın alınması konusunda fikirler ileri sürmüştü. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade'nin Ayaz İshakî hakkındaki görüşleri, Ayaz İshakî'nin yenilikçi bir yapıya sahip olmasının ve yeniliğin oluşmasını engelleyen her duruma karşı tavrın aldığını göstermesi açısından önem taşımaktaydı.³⁹⁰

Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin yaşamının sonuna kadar durmadan çalıştığını ve Türklerin menfaatini, sonuna kadar savunduğunu belirtir. Onun yorulmaz bir enerjisi ve sönmez bir iman gücü vardı. Bu tespitleriyle birlikte, iyimser, ümit dolu ve hareketin sembolü olduğunu da ifade etmekteydi. Resulzade, Ayaz İshakî'nin Türk birliği düşüncesinin ve Türkçülük duygusunun Türkler arasında her zaman bulunması düşüncesinde olduğunu belirtmektedir. Hatta ölümünden birkaç gün önce birlikte olduklarını belirten Mehmet Emin Resulzade, onun hasta yatağında bile Türklerin meseleleriyle ilgilendiğini dile getirir. Ayrıca neşe ve iyimserliğini sonuna kadar koruduğunu ve millî mücadele ile geçen bu ömrün özellikle de gençlere bildirilmesi gerektiğini söyler.³⁹¹

Mehmet Emin Resulzade, yukarıda da belirtilen sebeplerden dolayı, Ayaz İshakî'nin ölümünden sonra bile onun arkasında bıraktığı gençlerin, İdil-Ural'ın özgürlüğüne kavuşması için ellerinden gelen mücadeleyi verebilecekleri düşüncesindeydi. Resulzade'nin yapmış olduğu bu tespit, Ayaz İshakî'nin açtığı yoldan yürüyebilecek gençlerin var olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktaydı.³⁹² O, böyle bir durumun oluşması için çok önceden çalışmalara başlamış ve sağlam bir temelin atılması için çaba harcamıştı. Resulzade, bunun en bariz örneği Promete Teşkilatı'ndaki faaliyetlerinde görüldüğü fikrindeydi. Ayrıca burada Millî Kurtuluş Cephesi'nde

³⁹⁰ Resulzade, "Ayaz İshakî Merhum İçin", s. 317.

³⁹¹ Resulzade, "Arkadaşım Ayaz", s. 30-32.

³⁹² Aküzüm, a.g.m., s. 111.

yer olarak önemli girişimlerde bulunduğu ve bu uğurda peşinden gelmesi için yeni nesli etkilediğini belirtiyordu. Ayaz İshakî'nin yetiştirdiği gençlerden birisi de Ali Akış idi. Bunlarla birlikte Resulzade, Ayaz İshakî'nin Türklerin bir olup sömürge olmaktan kurtarılması yönündeki düşüncelerinden de bahsetmekteydi. Çünkü onun kaleme almış olduğu eserlerinde ve yayınlamış olduğu gazetelerde, İdil-Ural'ın bağımsızlığı ve Türk dünyasının birlikteliği için mücadele ettiğini söylüyordu. Bu mücadelesi de Ayaz İshakî'nin nasıl karakteristik özelliklere sahip olduğunu göstermesi açısından önemliydi.³⁹³

Gerek Mehmet Emin Resulzade ve gerekse Ayaz İshakî, Rusya'da devrim öncesinde olduğu gibi devrimden sonra da savundukları davayı her yere taşımayı amaç edinmişlerdi. Resulzade'nin çıkarmış olduğu *Yeni Kafkasya* dergisi kapandıktan sonra İshakî, Berlin'de *Yana Millî Yul* adlı dergiyi çıkarmıştı. Birinin kaldığı yerden diğeri devam etmiş ve Türk dünyası için mücadele etmeyi kendilerinde bir görev olarak görmüşlerdi.³⁹⁴ Bu sebeple Resulzade, İshakî'nin Türk illerinin her türlü istilâdan kurtulması yönünde fikirler ileri sürdüğünü yazmış olduğu yazılarında gündeme getirmişti. Ayaz İshakî'nin çıkarmış olduğu *Yana Millî Yul* dergisi ve *Millî Bayrak* gazetesinde, İdil-Ural davasını bütün kararlılığıyla sürdürdüğünü ifade ediyordu. Onu büyük bir eylem adamı olarak görmüş ve davasını Paris'te, Tokyo'da, Roma'da, Kudüs'te ya da dünyanın neresi olursa olsun, savunmaktan vazgeçmeyecek bir kararlığa sahip olduğunu belirtmişti.³⁹⁵

Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin kişiliğiyle ilgili vermiş olduğu başka bir husus ise onun iyimserlik ve yardımseverlik konusundaki hassasiyetiydi. Resulzade, Ayaz İshakî'nin belirtmiş olduğu bu özelliklerini çok güzel bir şekilde örneklendirmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, *Kardaş Kömeği* adlı bir girişimle ile Kafkasya Cephesi'nde savaşan Müslüman kardeşlerinin yükünü hafifletmek için yardım kampanyası başlatılmıştı. Bunu da Azerbaycan Türkleri gerçekleştirmişti. Bunların amacı, bu cephede savaşan ve her türlü zorbalığa maruz kalan halka yardım etmektir. Kısacası insiyatif, Müslümanların belirtilen dönemde Rusya'ya esir düşen kardeşlerine yaptıkları maddî ve manevî yardımların bütünüydü. Bu yardımlaşma hareketine de *Kardaş Kömeği* adı verilmişti. Bu arada *Kardaş Kömeği* tabirini, Azerbaycan Türk basını çıkarmıştı. Aynı isimle de bir yayın organı çıkarılmaya başlandı. Buradan sağlanan gelirin hepsinin de bu cephede mücadele eden Müslümanlara gönderilmesi kararlaştırılmıştı.³⁹⁶

³⁹³ Resulzade, "Ayaz İshakî Merhum İçin", s. 318.

³⁹⁴ Saime Selenga Gökgez, "Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında "Türk İnkılâbı": Yeni Kafkasya ve Resulzade Mehmed Emin", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s. 11-14.

³⁹⁵ Resulzade, "Arkadaşım Ayaz", s. 30-31.

³⁹⁶ Betül Arslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlık Yayınları, Ankara 2000, s. 91-93.

Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin yardımsever ve iyimser yapısını ortaya koyabilmek için onun buradaki faaliyetlerine değinerek bu yöndeki tespitlerini ortaya koymaktadır. Resulzade, *Kardaş Kömeği* dergisinde Ayaz İshakî'nin *Bekay-i Hayat Meselesi* başlığında bir yazısının olduğunu belirtti. Bu yazıya, İshakî'nin hayat endişesi ve sevgisinin yansıdığını ileri sürer. Zaten Ayaz İshakî, dergideki faaliyetleri ile de Türk halkına destek olmayı amaçlamıştı. Resulzade, İshakî'nin buradaki faaliyetlerini belirttikten sonra, onun *Türk Yurdu* dergisinde müdürlük yapmış olmasını da Türklük davası için durmadan çabaladığını göstermek amacıyla belirtir. Son olarak onunla ilgili kaleme almış olduğu yazısında Resulzade, Ayaz İshakî'nin hastalığının onun ruhuna hiçbir zaman olumsuz etki yapmadığını ileri sürer. Ölümünden birkaç gün önce beraber olduklarını ve Türk dünyası ile ilgili bütün sorunlara hasta yatağında olmasına rağmen, yakından ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak da Ayaz İshakî'nin hastalığına aldırış etmeden Azerbaycan'ın 28 Mayıs'ta düzenlenen istiklâl gününe katılmış olmasını verir. Ayrıca bu törende yaptığı konuşma ile törene katılanları derinden etkilediğini belirtir. Bu sebeple İshakî'nin yaşamış olduğu onca sıkıntının onun mücadeleci yapısına engel teşkil etmediğini belirtir. Zaten Mehmet Emin Resulzade, “aziz arkadaşım” olarak diye bahsettiği Ayaz İshakî'ye bu mücadeleci yapısından dolayı, “büyük mücahit” unvanını layık görmüştü.³⁹⁷ Ayrıca Resulzade, İshakî'nin ruhunun şâd olması için geride kalan kişilerin birtakım görevleri yerine getirmeleri gerektiğini düşünüyordu. Bu görevi yerine getirmek için ise onun yürüdüğü yoldan yürünmesi, Türkçülük ve millî bağımsızlık idealine bağlı kalınması ve onun gösterdiği örnek azim ve iradenin, gelecek nesillere aktarılması yönünde çaba sarfedilmesi gerekiyordu.³⁹⁸

Ayaz İshakî'nin “*fikir hiçbir zaman ölmediği gibi bizim İdil-Ural istiklâl fikri de hiçbir zaman ölmeyecektir.*” sözü, onun savunduğu davayı ve yeni nesle yüklemiş olduğu vizyonu göstermesi açısından önem taşımaktaydı.³⁹⁹ Bu doğrultuda da Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî'nin kararlı yapısına dikkatleri çekmeyi amaçlamıştır. Çünkü Ayaz İshakî, istiklâl fikrinin hiçbir zaman sona ermeyeceği düşüncesindeydi.

3.3.5. Yusuf Akçura'ya Göre Ayaz İshakî'nin Kişiliği

Yusuf Akçura⁴⁰⁰ belirtilen şahsiyetler gibi Ayaz İshakî ile aynı davanın savunuculuğunu yapmaktaydı. Türk dünyasında çok önemli bir yere sahip olan Yusuf Akçura'ya, Ayaz İshakî de

³⁹⁷ Resulzade, “Ayaz İshakî Merhum İçin”, s. 318-319.

³⁹⁸ Resulzade, “Arkadaşım Ayaz”, s. 32.

³⁹⁹ İshakî, “Zindan'dan Bazı Parçalar”, s. 215.

⁴⁰⁰ Yusuf Akçura, Kazan'ın Simbir şehrinde, 1876 yılında dünyaya geldi. Babasının adı Hasan Akçurin, annesinin adı ise Bîbî Kamer Bânu idi. Yusuf Akçura, babasının vefatından sonra annesiyle birlikte 1883 yılında İstanbul'a göç etti. Okul hayatına ilk olarak, Mahmud Paşa ve Kara Hâfız mekteplerinde başladı. 1885 yılında Koca Mustafa Paşa Rüşdiyesi'ne yazıldı. 1892 yılında da Harbiye'ye devam etmeye başladı. Ancak Akçura, burada öğrenim görürken tutuklandı. 1897 yılına gelindiğinde, Trablusgarp'a sürgüne gönderildi. Fakat çok geçmeden serbest bırakıldı. Bir dönemde Erkân-ı Harbiye'de öğretmenlik yaptı. Daha sonra ise eğitim hayatı için Avrupa'ya gitti. Aldığı eğitimi tamamladıktan sonra memleketi Kazan'a döndü. 1903 yılında Kazan'da, *Üç Tarz-ı Siyâset* adlı eserini kaleme aldı. Ayrıca Ceditçiler arasında

aynı sevgi ve saygıyla bağlılık duymaktaydı. Hatta vasiyet olarak Ayaz İshakî, Yusuf Akçura'nın yanına gömülmek istediğini belirtmişti. Onun bu vasiyeti üzerine Ayaz İshakî'nin naaşı, İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'ne, Yusuf Akçura'nın yanına defnedildi.⁴⁰¹ Bu sebeple Yusuf Akçura'nın Ayaz İshakî hakkında söyledikleri ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Hanım, babasıyla ilgili kaleme almış olduğu anısında, İshakî için Yusuf Akçura'nın önemini şu şekilde ortaya koymaktaydı: “Arkadaşları arasında, Ayaz'ın en çok güvendiği ve sevdiği Yusuf Akçura Bey'di. Ben Yusuf Bey'i, ancak birkaç kere karşılıklı gidip gelmelerden bilirim. Onlar Türkiye'de yaşadığından, biz de her yıl Türkiye'ye gelemediğimizden (o zaman ben talebe idim) fazla görüşme fırsatı olmamıştır.”⁴⁰² Görüldüğü üzere Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Hanım da Ayaz İshakî için Yusuf Akçura'nın öneminin farklı bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple Yusuf Akçura'nın Ayaz İshakî ile ilgili düşünceleri ayrı bir önem taşımaktadır.

Yusuf Akçura ve Ayaz İshakî'nin tanışmaları 1903 yılında, Kazan'da oldu. Akçura, onunla ilk tanıştıklarında, onun çok iyi niyetli ve halkı için her türlü fedakârlığı yapabilecek bir karaktere sahip olduğunu anladığını ifade etmektedir. İdealist yapısını, muharrirliğini ve ahlâklı bir kişiliğe sahip oluşunu Akçura, onun kişiliğine artı değer katan özellikler olarak değerlendirmekteydi. Ayrıca İshakî'nin halkın fikrî gelişiminde ve her türlü taassupla savaşarak halkın gözünün açılmasında etkisinin büyük olduğuna da değinmektedir. Ayrıca, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî'nin halkı için her türlü fedakârlığı gösterip, hapis hayatını dahi göze alabilen bir kişiliğinin olduğunu belirtir.⁴⁰³ Hatta Ayaz İshakî'nin eserlerinin, topluma hitap etmeye başlamasına, Yusuf Akçura bu duruma çok sevinmiş ve onu bu yolda desteklemişti. Bu doğrultuda da Akçura, 1906 yılında, *Kazan Muhbiri* adlı gazetede yayınlanan makalesinde, Ayaz İshakî için “yeni bir yetenek doğdu” ifadesini kullanmıştı. Akçura'nın bu ifadesi Ayaz İshakî hakkında düşüncelerini ortaya koyması açısından önemlidir.⁴⁰⁴

---

yer aldı. Rusya Müslümanlarının mücadelesinde etkin rol oynadı. 1905 yılında *Kazan Muhbiri* adında gazete çıkardı. Akçura, İstanbul'da Türkçülükle ilgili bütün faaliyetlere katıldı. Bunun en güzel örneği, *Türk Yurdu* dergisindeki faaliyetlerinde görülmekteydi. 1917 ve 1919 yılları arasında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde delege olarak çalışmalarda bulundu. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da Hâriciye Vekâleti'nde görevde bulundu. 1924 yılına gelindiğinde ise İstanbul vekili olarak meclise girdi. 1932 yılında da Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığına seçildi. Akçura, aynı zamanda İstanbul Üniversitesi, Yakınçağ alanında akademisyenlik yaptı. Belirtildiği gibi Türk siyasetinde çok etkin faaliyetlerde bulunan ve tarihçi olan Yusuf Akçura, 11 Mart 1935 tarihinde vefat etti. Akçura'nın mezarı, İstanbul Edirnekapı Şehitliği'ndedir. Yusuf Akçura'nın bazı eserleri: *Üç Tarz-ı Siyâset, Ulüm ve Tarih, Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Şimdiki Vaziyeti ve Emelleri, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*. Fazla bilgi için bkz. Nuri Yüce, “Akçura, Yusuf (1876-1935)”, *DİA*, 2, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 228-229.

⁴⁰¹ Binark, “Ayaz İshakî-İdilli (1878-1954)”, s. 15.

⁴⁰² Çağay-İshakî, “Muhammed Ayaz İshakî”, s. 281.

⁴⁰³ Kanlıdere, “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni”, s. 34.

⁴⁰⁴ B. Musabay, “Tatar Sovyet Basımında Ayaz İshakî”, *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s. 35-36.

Ayaz İshakî ile Yusuf Akçura arasında ayrı bir bağ vardı. Çünkü Akçura, İshakî'nin en büyük destekçisi olmuştu. Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Hanım, Akçura'nın gizli yardımcıları ile Berlin'de yabancı çocukların öğrenim gördüğü bir Alman Lisesi'ne yazılabiliyordu. Saadet Hanım, burada Almanca öğrenme fırsatını elde etmişti. Hatta Saadet Hanım'ın öğrenimini yarıda bırakmayı düşündüğü bir dönemde, Akçura, İshakî'ye mektup yazarak, Saadet Hanım'ın İstanbul'dan Berlin'e dönmesi yönünde telkinde bulunmuştu. Çünkü Akçura, Saadet Hanım'ın öğrenimini yarıda bırakmasını istemiyordu. Bu örnek Ayaz İshakî ve Yusuf Akçura arasında nasıl bir bağ olduğunu göstermeye yeterlidir. Zira böylece sadece siyasî faaliyetlerde değil, ailevî durumlarda da birbirlerinin en önemli destekçileri oldukları yani aile dostu oldukları ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁵

Yusuf Akçura tıpkı Ayaz İshakî gibi Rusya Müslümanları için çetin mücadeleler vermişti. Özellikle Yusuf Akçura'nın Türk dünyasıyla ilgili giriştiği her türlü faaliyet, Rusya tarafından engellenmeye çalışılmıştı. Bunun en bariz örneği de Rusya-Japonya Savaşı sonrası gerçekleşen siyasî faaliyetlerde görülmekteydi. 1904 ve 1905 yılları arasında, Rusya ve Japonya arasında savaş gerçekleşmişti. Gerçekleşen bu savaş ile Çarlık Rusyası gücünü büyük oranda kaybetti. Bu güç kaybı ile Rusya'da özgürlük ortamı oluştu. Özgürlük ortamı ile de Rusya genelinde, seçimlerin yapılmasına karar verildi. İşte bu seçimlerde Rusya Müslümanları arasından Yusuf Akçura'nın meclise seçilme imkânı olmasından dolayı, onun seçilmesini dahi engellediler.⁴⁰⁶ Bu durumu biraz daha açmak gerekirse, 1905 yılında yapılan Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde Akçura, Müslüman İttifakı Partisi'nin genel sekreteri olmaya hak kazanmıştı. Burada alınan kararlar neticesinde, bazı sosyal, ekonomik ve politik durumlar için Rusya'da yaşayan bütün Müslüman halkın birleşmesinden yana bir tavır takınıldı. Fakat dönemin Rusyası, bu duruma karşı çıkmış ve Akçura'yı bir bahaneyle tutuklamış, kırk üç gün tutuklu kalmasına sebep olmuştu.⁴⁰⁷ İşte Yusuf Akçura'nın kaderini Ayaz İshakî de yaşamaktaydı. Çünkü o da herhangi bir seçim zamanı ya da herhangi bir eseri yayınlandığı zaman basit bir sebepten dolayı ya hapse atılır ya da sürgüne gönderilirdi.⁴⁰⁸

Yusuf Akçura kaleme almış olduğu yazılarında, Türk dünyası için Ayaz İshakî'nin nasıl bir mücadele içerisine girdiğine de değinmişti. Buna örnek olarak da Ayaz İshakî'nin 1905 yılında Rusya'da başlayan özgürlük ortamı ile halkını Çarlık Rusyası'nın baskısından kurtarmak için girişmiş olduğu mücadeleyi göstermişti. Ayrıca Akçura bu dönemde, İshakî'nin sosyalist bir tavır takındığını belirtir. Onun en büyük destekçilerinin Fuat Tuktarov ve Şamil Muhammedyarov

---

⁴⁰⁵ Sertkaya, a.g.m., s. 131.

⁴⁰⁶ Hâmit Zübeyr Koşay, "Yusuf Akçura", **Kazan Dergisi**, (18), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976, s. 3.

⁴⁰⁷ Ercüment Berk, "Yusuf Akçura ve Fikirleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (59), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2017, s. 484.

⁴⁰⁸ Koşay, a.g.m., s. 3.

olduğunu bilgisini verir. Yusuf Akçura'nın verdiği bu bilgilerle, Ayaz İshakî'nin mücadeleci ve kararlı yapıya sahip oluşu tekrardan onaylanmaktaydı.⁴⁰⁹

Yusuf Akçura ve Ayaz İshakî, yaşamları boyunca benzer durumlara şahit olmuşlardı. Bu sebeple Akçura, İshakî'nin kişiliği ve bulunduğu durum hakkında önemli bilgilere sahipti. Akçura, onun fedakâr ve samimi bir yapıya sahip olduğunu görüşündeydi. Çünkü kendi hayatını, hiçe sayarak İdil-Ural davası için vermiş olduğu mücadeleye yakından şahit olmuştu. Sonuçta Akçura'ya göre İshakî, idealleri peşinde şaşmadan ilerleyebilecek bir güce sahip bir dava adamıydı. Ayrıca kendi ideolojisini savunurken, ateşli bir milliyetçi olarak halkının bağımsızlığı için mücadele etmekten bir an bile vazgeçmemişti.⁴¹⁰

Belirtildiği üzere Ayaz İshakî'nin siyasî faaliyetleri üzerinde çeşitli fikirler ileri süren Yusuf Akçura, aynı zamanda onun edebî kişiliği hakkında da bazı açıklamalarda bulunmuştu. Berlin'de Prusya Akademisi'nde, "Rusya Müslümanları Türk-Tatarları Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" adına konferans veren Yusuf Akçura, Rusya'daki Türklerin edebiyatları hakkında da bilgi vermişti. Bu konuşmada, edebiyatta, XIX. yüzyılın ortalarına doğru, yeni sistemin bir alt dalı olan bir edebiyat meydana geldiğini belirtmekteydi. Eleştiri yazıları, roman ve tiyatro eserlerinin meydana getirildiğini ifade eder. Yusuf Akçura, yeni akımın yazarları arasında Ayaz İshakî'nin ismine de yer vermektedir.⁴¹¹ Buradan da anlaşılacağı üzere katılmış olduğu konferansta Akçura, İshakî'nin Türk-Tatar edebiyatında etkin rol aldığı konusuna da değinmeden geçememişti.

Yusuf Akçura, Ayaz İshakî'den bahsederken "meşhur Tatar yazarı" tabirini kullanmaktaydı. Akçura, onun siyasî kimliğinin yanı sıra edebî kimliğinin de insanlar arasında çok büyük etki yarattığı düşüncesindeydi. O, bu durumu İshakî'nin eserlerinden örnek vererek ifade eder. Akçura, Ayaz İshakî'nin eserlerinde yaşadığı memleketi, çok iyi tasvir ettiğini belirtir. Bu durumu daha iyi ifade edebilmek için Yusuf Akçura, İstanbul'da da yaşadığını belirtmiş ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan ediplerin, yaşadıkları şehrin edebiyatların güzel bir şekilde tasvir edemedikleri fikrini ileri sürmüştü. Akçura, bu durumu sert bir şekilde eleştirmiş ve kendi edebiyatlarında böyle bir durumun olmadığını söylemiştir. Edebiyatlarında yer, yurt gibi kavramların okuyucuya çok canlı bir şekilde iletilebildiğini belirtiyordu. Akçura, bu iddiasını da Ayaz İshakî'nin eserlerinden örnekler vererek açıklık getirmeye çalışmıştı. Akçura, İshakî'nin *Kelepuşçi Kız* adlı eserinde Kazan'ı ve gölünü, çok canlı bir şekilde okuyucuya iletildiğini belirtmekteydi. Aynı şekilde *Turmuş mu Bu?* adlı eserinde de köyleri ve kır yaşamını çok güzel tasvir ettiğini dile getiriyordu. Hem de memleketleri olan Kazan'da henüz tiyatrunun yeni yayılmaya başladığı bir döneme karşılık, resim

⁴⁰⁹ Yusuf Akçura, *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2016, s. 36.

⁴¹⁰ Kanlıdere, "Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikri Serüveni", s. 36.

⁴¹¹ Emir Öngüner, "Yusuf Akçura'nın "Rusya Müslüman Türk-Tatarları Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" Adına Almanya'da Verdiği Konferans (1916)", *Türk Yurdu*, (374), Türk Ocakları Yayınları, Ankara 2018, s. 9.

ve heykeltıraşlığın ise hiç yayılmadığı bir dönemde, edebiyatta böyle şeylerin yaşanmasını Akçura, başarı olarak görmekteydi. Yusuf Akçura, İstanbul'un da Tatar edebiyatında olduğu gibi Osmanlı edebiyatında yerini alması gerektiğini belirtiyordu. Aynı şekilde Anadolu'nun da Osmanlı edebiyatı içerisine dâhil edilmesi yönünde tespitlerde bulundu. Ama bu tasvirin, Fransız ya da İngiliz hayranlığıyla yapılmaması gerektiğini de belirtmekteydi. Yusuf Akçura, yine Ayaz İshakî'nin eserlerinde olduğu gibi milliyetçi ruh ile şehri millî motiflerle süsleyerek halkın huzuruna sunulması gerektiğini ifade etmekteydi. Osmanlı'da böyle bir durumun olmamasını eleştirmişti ve ona göre en kısa zamanda, Ayaz İshakî'nin eserlerinde olduğu gibi, millî ruh canlı tutularak Türk şehirlerinin edebiyatta yer almalıydı.⁴¹²

Belirtildiği gibi Yusuf Akçura, Ayaz İshakî'nin eserlerinden hareketle Osmanlı'daki sistemi eleştirmekteydi. Çünkü İshakî eserinde, ağaçların durumundan tut da doğanın her halini sanki okuyucu ordaysın gibi bir izlenim yaratarak başarmıştı. İshakî'nin, *Turmuş mu Bu?* adlı eserindeki “*yapraklar, bugün zümrüt gibi yemyeşil*” ifadesi iddia edilen durumu çok güzel bir şekilde özetlemekteydi.⁴¹³ Yusuf Akçura bunun yanında, İshakî'nin milliyetçi ve halkçı yönüne de değinmişti. Çünkü onun eserlerini oluştururken dikkat ettiği ilk husus, fikirleriyle halkın millî ruhunu canlı tutmaktı. Bu doğrultuda da Yusuf Akçura, Ayaz İshakî'nin fikirlerinden hareketle İstanbul için de aynı unsurların geçerli olmasını savunmaktaydı. Yani bu savundukları ile Ayaz İshakî'nin milliyetçi yapısı, realist tavrı ve canlı anlatımını gün yüzüne çıkarmayı amaçlamıştı. Zaten onun için her zaman önemli olan fikrî yapıydı. Süslü ya da amacını halka ulaştırmayan her türlü anlayıştan uzak durmuştu. Bu sebeple de halkın fikrî gelişimini sağlamak her şeyden önce gelmekteydi.

Yusuf Akçura Türkçülük fikirlerini, her fırsatta ve her ortamda gündeme getiren bir kişiliğe sahip olduğundan dolayı, Türk dünyası için her türlü teşkilatlanma faaliyetleri içerisinde yer almıştı.⁴¹⁴ Bu sebeple de Türk dünyası için mücadele veren şahsiyetler hakkında önemli bilgilendirmeler yapmıştır. Tanınmış Türk aydınlarından birisi olan Ayaz İshakî'nin de ömrü Türk dünyası için mücadeleyle geçtiğinden dolayı Yusuf Akçura, belirtildiği gibi Ayaz İshakî'nin kişiliği hakkında *Kazan Muhbiri* adlı gazetede “*Ayaz Efendi*” başlıklı yazısında önemli bilgiler vermiştir. Hatta Ayaz İshakî hakkında ilk önemli değerlendirmede Yusuf Akçura tarafından yapılmıştı.⁴¹⁵ Dolayısıyla Ayaz İshakî'nin kişiliğini daha iyi anlamak için Yusuf Akçura'nın onunla ilgili verdiği bilgilere ve yaptığı tespitlere müracaat etmekte fayda vardır.

⁴¹² Yusuf Akçura, (29.05.1912), “Hâkimler Şehrinde Hâkimler Arasında Bir Hafta II”, *Vakit*, (978), s. 2.

⁴¹³ Ayaz İshakî, *Turmuş mu Bu?*, Ahmet Gerey Hasanî ve Şürekâsı Haritonov Matbaası, Kazan 1911, s. 7.

⁴¹⁴ Kemal Şenoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Fikir Hayatında Yusuf Akçura'nın Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2008, s. 9.

⁴¹⁵ Kanlıdere, “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni”, s. 63.

SONUÇ

23 Şubat 1878 tarihinde Kazan ilinin Çiştay ilçesine bağlı Yavşirme köyünde dünyaya gelen Ayaz İshakî; muharrir, gazeteci ve siyaset adamı olarak dönemin siyasetinde etkili olan önemli bir tarihî şahsiyettir. Eğitim hayatına babasının imamlık yaptığı medresede başlayan Ayaz İshakî, bundan sonra gitmiş olduğu çeşitli medreselerle eğitim hayatına devam etti. Ancak Ayaz İshakî medrese sisteminin özellikle fen ve edebiyat alanlarında kendisini tam anlamıyla geliştiremediğini düşünmekteydi. Bu sebeple Rus okuluna dahi gitmeyi gerekli gördü. Çünkü Ayaz İshakî Rusça öğrenmenin gerekli olduğunu savunmaktaydı. Bu davranış, Ayaz İshakî'nin daha genç yaştan itibaren yenilik taraftarı olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktaydı. Onun fikrî gelişiminde ise İstanbul'da basılan çeşitli dergi ve gazeteler, İsmail Gaspıralı Bey'in yayınlamış olduğu yayınlar ve usûl-i cedit taraftarlığını savunan aydınlar etkili olmuşlardı.

Ayaz İshakî'nin yaşamı, 1552 yılında Kazan'ın Rus hâkimiyetine girmesinden itibaren mevcut olan düzeni tersine çevirmeye çalışmakla geçti. Bu sebeple gerek Çarlık Rusya döneminde ve gerekse Sovyet Rusya döneminde İdil-Ural coğrafyasının bağımsızlığı ve medenî açıdan gelişimi için mücadele verdi. “Bayram kurbanısız, kurban bayramsız olmaz” şiarıyla hareket eden Ayaz İshakî, kendisini Kazan Türklerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarında ve medenî açıdan gelişmelerinde kurban olarak görmüştü. Onun için “mücadeleyle geçen bir ömür” yakıştırması yapılırsa yanlış olmaz. Çünkü çıkarmış olduğu gazetelerle, dergilerle ya da hikâyeye, tiyatro ve romanlarıyla Ayaz İshakî, Çarlık Rusya ve Sovyet Rusya tarafından aranan birinci derecede suçlu kabul edilmişti. Bu sebeple ömrü ya sürgünlerde ya da hapislerde geçmişti.

1905 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilâl, Ayaz İshakî'nin Rusya Müslümanları için siyasî faaliyetleri bulunmasına sebep olmuştu. Gerçi bu ihtilâlden önce de Ayaz İshakî, bazı ihtilalci girişimlerde bulunmuş ve Tatarlar arasında gizli teşkilat kurulması için çaba harcamıştı. Ancak 1905 İhtilâli onun faaliyetlerini açıktan yapmasına sebep oldu. Ayrıca yayıncılık faaliyetleri ile de Ayaz İshakî Tatar aydınların solcu kesimini teşkil etmekteydi. 1907 İhtilâli ile de Ayaz İshakî, Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinde önemli rol oynadı. Fakat bu dönemde eski solculuğunu kaybetmiş ve milliyetçi bir yapıya bürünmüştü. Ayaz İshakî, Rusya Müslümanları Kongresi'nde de önemli faaliyetlerde bulundu. İdil-Ural Devleti'nin bağımsızlığına kavuşması için büyük mücadeleler verdi. Ancak Ayaz İshakî'nin bu mücadelesi, Bolşevikler tarafından engellenmiş ve hükûmetin dağılmasına sebep olmuşlardı. Bu sebeple, Ayaz İshakî doğduğu toprakları terk etmek zorunda kaldı.

Ayaz İshakî kendi topraklarından uzakta olduğu dönemde bile İdil-Ural Türklerini teşkilatlandırmaya çalışmıştı. Bu duruma ilk örnek, Promete Teşkilatı'ndaki faaliyetleri gösterilebilir. Varşova'da faaliyet gösteren bu teşkilat, Sovyetler içerisinde yer alan bütün Rus olmayan milletleri teşkil etmekteydi. Etkili bir aktivist olan Ayaz İshakî, millî davasını savunmada bu teşkilatı önemli bir aracı olarak görmekteydi. O, sadece teşkilatlara üye olarak değil, aynı zamanda çıkarmış olduğu gazete, dergi ve süreli yayınlarda kaleme almış olduğu yazılarla da millî ülküsünü sonuna kadar savundu. Bu duruma en güzel örnek Ayaz İshakî'nin 1928 ve 1939 yılları arasında Berlin'de çıkarmış olduğu *Yana Millî Yul* dergisi gösterilebilir. Çünkü bu dergi ile Ayaz İshakî, İdil-Ural halkının sesi oldu. Sadece Avrupa'da değil, Uzak Doğu'da da çeşitli yayıncılık faaliyetlerini yürüttü. 1933 yılında bu coğrafyaya gelerek, burada yaşayan halkı bir çatı altında birleştirmeyi amaçladı. Hatta haftalık gazete olarak da *Millî Bayrak* adlı gazeteyi çıkardı. Dış ülkelerde yaşayan Türk-Tatar halkın dinî, malî ve eğitim işlerinde de millî şuurla yetiştirme konusunda büyük rol oynadı. Bu coğrafyada gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler, Ayaz İshakî'nin fiziksel şiddete dahi maruz kalmasına sebep oldu.

Yaşamış olduğu onca zorluk Ayaz İshakî'yi mücadelesinden vazgeçirmedi. Aksine ailesinden ve sevdiklerinden ayrı kalmasına rağmen, İdil-Ural Türkleri için mücadele etmekten geri kalmadı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Avrupa'yı terk etmek zorunda kalan Ayaz İshakî, diğer coğrafyalarda olduğu gibi Türkiye'de de mücadelesini silahıyla değil, kalemiyle yaptı. Daha önceden Türkiye'ye gelme fırsatını eline geçiren Ayaz İshakî, *Türk Yurdu* dergisinde de önemli yazılar kaleme aldı. Ayrıca edebî bir yöne de sahip olduğundan dolayı hikâye, roman ve tiyatro eserleri meydana getirdi. O, eserlerini oluştururken estetik kaygıdan ziyade halkın millî açıdan gelişmesini sağlayacak bir vasıta olmasına dikkat etmekteydi. Ayaz İshakî'nin yaşamı da böyle bir yapının oluşmasına imkân sağlamamaktaydı. Çünkü yaşamı ya sürgün olarak ya da hapisanelerde geçmekteydi. Ama o, en kötü durumda bile kendisine iyi bir ders çıkarmasını bilmiş ve hapisanedeki yaşamını bile ömründe sahip olamayacağı bir siyasî okul olarak değerlendirmişti.

Ayaz İshakî'nin fikir dünyası İdil-Ural halkının bağımsızlığına kavuşması ve medenî açıdan kendilerini geliştirmelerinden yana bir tavır takınmıştı. Her kaleme almış olduğu eser, Türk halkının faydasını gözetlemekteydi. Siyasî yazıları haricinde yazmış olduğu edebî eserlerinde dahi halkın gelişmesine katkı sağlayacak konuları işlemişti. O, yenilik taraftarı olduğundan dolayı, halkını cahillikten kurtarmak, medenî açıdan uyandırmak ve millî kurtuluşa erdirmek için çaba sarf etmekteydi. Ayaz İshakî meydana getirmiş olduğu eserlerin çoğunda, Türk kadının toplumdaki yerini işlemekteydi. O, Türk kadınının toplumun merkezinde yer almasını savunmaktaydı. Ayrıca eserlerinde işlediği bir diğer konu ise Rusların Türkler üzerinde uygulamış olduğu politikaydı. Onların Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerini sert bir şekilde eleştirmekteydi. Bunun yanında, Türk halkının medenî açıdan gelişmelerini engelleyecek her türlü duruma da destek vermelerine tepki vermektedir. Buna en güzel örnek, alfabe değişikliği konusunda, ileri sürülen düşünceleri eleştirmesi gösterilebilir. Çünkü o, alfabe değişikliği ile birlikte Türkler arasında

kültürel bağın zedelenebileceği fikrini ileri sürmekteydi. İşte Türkler arasında birlikteliğin sağlanabilmesi için kültürel birlikteliği önemli bir aracı olarak görmekteydi. Bununla birlikte kültürel açıdan Türklerin zengin bir mirasa sahip olduklarını belirtmiş ve Rusları da sosyal ve siyasî alanda etkilediklerini ifade etmişti. Bu sebeple, Türklerin kültürel olarak birliktelik sağlamaları gerektiği tespitinde bulunmuştu.

“İnsanlar ölür, fikirler ölmez” şiarıyla hareket edip düşüncelerini İdil-Ural halkına aşılayabilmek için eserlerinin çoğunu sade Türkçe ile kaleme almıştı. Çünkü onun amacı halkın aydınlanma yolunda ilerlemesini sağlamaktı. Realist bir karaktere sahip olduğundan dolayı toplumun geri kalmışlığını veya düzeltilmesi gereken yönlerini eserlerinde işlemişti. Bu düşüncesi, onun sade lisan taraftarı olmasına sebep olmuştu. Böylece Ayaz İshakî, XX. yüzyıl Tatar edebiyatına damgasını vuran bir şahsiyet olarak tarihe mâl olmuştur.

İnsanların düşüncelerinin şekillenmesinde yetiştiği ortam, almış olduğu eğitim, aile yapısı gibi sosyal nedenler etkili olduğu gibi kişisel özellikleri de düşüncelerinin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ayaz İshakî’yi tanıyanlar onu milliyetçi, iyimser, idealist, halkçı, yenilikçi özelliklere sahip bir kişi olarak tasvir etmişlerdi. Zaten bu özelliklere sahip bir kişi kendi hayatından tavizler vererek, halkının bağımsızlığı için mücadele etmeyi kendisine bir vazife olarak görebilirdi. Son olarak Ayaz İshakî’nin bu mücadelecî yapısını belirtmek için “*bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz*” sözleriyle bitirmenin yerinde olacağını düşünmekteyiz. Çünkü millî kahraman ve millî edip olan Ayaz İshakî, İdil-Ural halkının bağımsızlığı için kendi yaşamını kurban etmişti.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Süreli Yayınlar

Ali Haydar Emir (1925), “Ayaz İshakî Bey’e”, **Vakit**, Nr. 2869, 4.

_____ (1926), “Ayaz İshakî Bey’e: Birliğe Mani Diğer Sebepler”, **Vakit**, Nr. 2892, 4.

_____ (1926), “Ayaz İshakî Bey’e: Türk Dünyasında Lehçe Farkı”, **Vakit**, Nr. 2888, 5.

Akçura, Yusuf (1912), “Hâkimler Şehrinde Hâkimler Arasında Bir Hafta II”, **Vakit**, (978), 2.

“Ayaz İshakî İdilli Vefat Etti”, (23.07.1954), **Cumhuriyet Gazetesi**, 2.

İshakî, Ayaz (1911), “Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir”, **Senin**, Nr. 27-1003, 2.

_____ (1925), “Abdülkayyum en-Nasirî”, **Türk Yurdu**, 2 (11), 409-413.

_____ (1327), “Tatar Edebiyatının Tarihçesi”, **Türk Derneği**, (5), 156-159.

_____ (1918), “Moskova’dan”, **Sebülürreşed**, (14), 228-229.

_____ (1925), “Şimal Türklerinde Tiyatro”, **Türk Yurdu**, 2 (12), 602-611.

_____ (1925), “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?”, **Türk Yurdu**, 3(14), 148-153.

_____ (1925), “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, **Türk Yurdu**, 2 (8), 166-174.

_____ (1925), “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler”, **Vakit**, Nr. 2858, 3.

_____ (1925), “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara’dan Ali Haydar Emir Bey’e Cevap Veriyor”, **Vakit**, Nr. 2856, 3.

_____ (1925), “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir?”, **Vakit**, Nr. 2859, 3.

_____ (1925), “Züleyha”, **Türk Yurdu**, 2 (12), 575-591.

_____ (1926), “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, **Türk Yurdu**, 3 (16), 421-432.

_____ (1926), “Şimal Türkleri Birlik Etrafında”, **Vakit**, Nr. 2898, 5.

_____ (1926), “Türk Kadını”, **Türk Yurdu**, 3 (15), 335-342.

_____ (1928), “Gayr-ı Türkler Nasıl Türkleştirilebilir?”, **Cumhuriyet**, (1426), 323-325.

_____ (1931), “Tukay Merhum”, **Yana Millî Yul**, (4), 15-16.

_____ (1933), “Yırak Şark”, **Yana Millî Yul**, 3, 1-6.

Kazanlı Ayaz (1909), “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, **Sırât-ı Müstakîm**, 2 (46), 316-317.

_____ (1909), “Lisan Meselesine Dair”, **Sırât-ı Müstakîm**, 2 (50), 380-381.

_____ (1910), “Tatar Edebiyatının Tarihçesi”, **Türk Derneği**, (5), 156-159.

Kırımlı Azmî (1925), “Şimal Türklerinin Büyük Bir Edibi ve Âlimi: Şehrimizde Bulunan Ayaz İshakî Bey Kimdir?”, **Cumhuriyet**, Nr. 409, 2.

b. Araştırma Eserler

Aça, Mehmet (2013), “Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl’minskiy’in Çarlık Rusyası’nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, **Yeni Türkiye**, (55), 1464-1477.

Agay, Hasan (1978), “Ayaz İshakî’nin Kısa Tercüme-i Hâli”, **Kazan Dergisi**, (22), 26-27.

_____ (1979), “M. Ayaz Bey’in Uzak Doğu’daki İçtimaî Faaliyeti”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 53-59.

Agi, Emrullah (1978), “Muhammed Ayaz İshakî’yi Anma Töreni (23 Şubat 1878-22 Temmuz 1954)”, **Kazan Dergisi**, (22), 28-29.

_____ (1979), “Ayaz İshakî Cenapları”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 60-68.

Ağababa, Naile (2014), “Slav ve Türk Dillerinin Karşılıklı Etkileşimi”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1 (1), 1-10.

Ahmet, Medine Sali (1979), “Ayaz İshakî’nin Eserlerinde Türk-Tatar Kadını”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 162-166.

Akçura, Yusuf (2016), **Sürgünden İstanbul’a Darülhilâfet Mektupları**, Ötüken Neşriyat, Ankara.

Akış, Ali (1966), “Ayaz İshakî İdilli”, **Türk Dünyası**, (20), 90-92.

_____ (1978), “Bir Bilginin Ardından”, **Türk Kültürü**, (321), 39-42.

_____ (1979), “Anılar Anlatan: Ayaz İshakî (1885-1919)”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 295-305.

_____ (1979), “İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 1-22.

- _____ (1985), **İdil-Ural'da Hürriyet Mücadelesi**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), **Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar**, Neyir Matbaacılık, Ankara.
- _____ (2003), “Ayaz İshakî’yi Anarken”, **Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi**, 2 (10), 54-55.
- _____ (2004), “Ölümünün 50. Yılında Ayaz İshakî”, **Milli Maksat**, <https://groups.google.com/d/topic/milli-maksat/İPPNhziU3EQ> (30.11.2018).
- Akira, Matsunaga (2003), “Ayaz Ishakî and Turco-Tatars In The Far East”, Selçuk Esenbel-I. Chiharu (Ed.), **The Rising Sun and The Turkish Crescent içinde** (197-215), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Akpınar, Yusuf (2008), “Resulzâde Mehmet Emin (1884-1955)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde** 35, (2-5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aküzüm, Fevzi (1979), “Merhum Ayaz İshakî İdilli”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 108-111.
- Akyol, Taha (1993), “Cedidcilik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, içinde** 7, (211-213), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Alp, Alper (2010), **Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andican, A. Ahat (2003), **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul.
- Argunşah, Hülya (1966), “Ayaz İshakî'nin Edebi Kişiliği ve “Üyge Taba” Romanı”, Abdülkadir Yuvalı vd. (Haz.), **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 53-65.
- Armaoğlu, Fahir (2012), **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1915**, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Arslan, Betül (2000), **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlık Yayınları, Ankara.
- Asrî, Necib (1328), **Şimâfî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî**, Tanin Matbaası, İstanbul.
- Ata, Aysu (2010), “Prof. Dr. Saadet Çağatay: Kutlu Adıyla Makalelerim S. Ç.”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 17 (2), 37-50.
- Azap, Samet (2015), “Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Millî ve Dinî Uyanış”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (34), 303-312.

- Başaran, Ali (2015), “Siyasî İlişkiler-Kültürel İlişkiler Etkileşimi: Türk-Rus İlişkileri Örneği”, **Avrasya Etüdleri**, (48), 101-142.
- Benhür, Çağatay (2008), “Türk-Rus İlişkileri (1917-1920)”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 19, 83-95.
- Benningsen, A. ve Quelquejay, Ç. L. (1981), **Stepte Ezan Sesleri**, (Çev. Nezh Uzel), Kent Basımevi, İstanbul.
- Berk, Ercüment (2017), “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (59), 479-509.
- Bilgin, Mustafa Sıtkı (2006), “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türklerinin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshakî'nin Siyasî Mücadelesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, (160), 161-168.
- Binark, Naile (1974), “Ayaz İshakî İdilli (1878-1954)”, **Kazan Dergisi**, (12), 8-17.
- _____ (1974), “Tarihin Meşhur Türk Kadınlarından Kazan Melikesi Süyüm-Bike”, **Kazan Dergisi**, (11), 27-32.
- Bozkurt, Giray Saynur (2008), **1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Buğra, Fatma (1979), “Bir Doğu Türkistanlı'nın Ayaz İshakî Bey Hakkındaki Duyguları”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 104-107.
- Burbiel, Gustav (1979), “Gayaz İshakî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 133-140.
- Cabagi, Vassan Girey (1955), “Hatırlıyorum”, **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî**, (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), 39-41.
- Caferoğlu, Ahmet (1988), **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Cihangir, Erol (1997), “İdil-Ural Bölge Türklüğü ve Tataristan”, **Yeni Türkiye**, 16, 1463-1468.
- Çadircı, Musa (1991), “Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, (2), 39-52.
- Çağatay, Tahir (1979), “Büyük Türklük Mücahidi Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 89-95.
- _____ (1984), “Sovyetlerde Elli Senelik Dinsizlik Siyasetinin Sonucu”, **Azerbaycan**, 6 (247), 21-26.
- Çağatay-İshakî, Saadet (1972), “Ölümünün 70. Yıldönümü Dolayısıyla Abd-ül Kayyum Nasırî ve Eserleri”, **Kazan Dergisi**, (9), 3-17.
- _____ (1974), “Ayaz İshakî'den Hatıralar”, **Kazan Dergisi**, (12), 24-28.

- _____ (1974), “Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri”, **Kazan Dergisi**, (12), 18-23.
- _____ (1979), “Ayaz İshakî'nin Hikâyelerinden Üstad Bike”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 192-194.
- _____ (1979), “Ayaz İshakî'nin Tiyatro Eserlerinden Züleyha”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 179-187.
- _____ (1979), “Muhammed Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 255-288.
- _____ (1984), “Prof. Dr. Tahir Çağatay (27.3.1902-27.7.1984)”, **Azerbaycan**, 6 (247), 27-29.
- Çakmak, Cihan (2004), “İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, **Modern Türklük Araştırması Dergisi**, 11 (4), 284-293.
- Çalışkan, Ülkü (2016), “Kadet Partisi'nde (Anayasal Demokrat Partisi) İki Farklı Millet ve Milliyetçilik Anlayışı”, **Türkiyat Mecmuası**, 26 (2), 133-153.
- Çokayoğlu, Mustafa (1979), “Pek Muhterem Ayaz Bey”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 73-74.
- Çubukçu, İbrahim Agâh (1987), **Türk İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Deliömeroğlu, Yakup (1997), “Tataristan, Başkurdistan”, **Yeni Türkiye**, 97 (16), 1430-1445.
- Demir, Ahmet (2016), “Ayaz İshakî ve Türk Dilinin Sadeleşmesi Sorunu: Yeni Lisan Hareketi Öncesinde Kazan-İstanbul Hattında Bir Erken Entelektüel Tartışma”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 13 (1), 7-31.
- Devlet, Nadir (1971), “Kazan Türkleri ve Abdullah Tukay (28.IV.1886-15.IV.1913)”, **Kazan Dergisi**, (3), 6-12.
- _____ (1971), “Kazanlı Tarihçi ve İslahatçı Din Adamı Şihâbeddin Mercanî I. Hâl Tercümesi” **Kazan Dergisi**, (5), 33-41.
- _____ (1981), “Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi”, **Türk Dünyası Araştırma Dergisi**, 13, 148-160.
- _____ (1989), “Âlimcan Barudî (1857-1921)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde 2**, (463-464), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1990), “Türkiye Dışındaki Türkçe Yayınlar (Kuzey Kafkasyalıların Varşova'daki Türkçe Yayınları)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, (1989), 249-260.

- _____ (1994), **İdil-Ural'da Bağımsızlık Hareketi-Millet Meclisi 1917-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (1996), “Tataristan Ayaz İshakî’ye Yeniden Kavuştu (10.2.1878-22.7.1954)” **Türk Kültürü**, (394), 105-109.
- _____ (1998), **1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, **Türkler**, 20, 15-47.
- _____ (2011), **Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi**, Başlık Kitaplar, İstanbul.
- _____ (2014), **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Devletşin, Tamurberk (1979), “Türklerin Birliği ve Hürriyeti Uğrunda Yorulmak Bilmeyen Savaşçı”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 23-34.
- _____ (1981), **Sovyet Tataristan’ı**, (Çev. Mehmet Emircan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Devrisheva, Leyla (2008), “Rusya’dan Türkiye’ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali”, **Mediterranean Journal of Humanities**, 4 (2), 61-70.
- Diñç, Sait (2008), “Atatürkçü Düşünce Sistemine Göre Devletçilik İlkesi”, **Çukurova Üniversitesi Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi**, 1-14.
- Dündar, A. Merthan (2004), “Japonya Türk-Tatar Diasporası”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 1 (1), 75-89.
- _____ (2007), “Tokyo Mahalle-i İslâmiyesi ve Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangali”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)**, 1217-1224.
- _____ (2011), “Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshakî ve Japonya’daki Faaliyetleri”, **Türk Yurdu**, 31 (287), 100-105.
- _____ (2004), “Tatar Mı, Türk Mü, Türk-Tatar Mı?": İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Doğu Asya’da Türk-Tatarların Kimlik Sorunu Üstüne”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, (1), 167-174.
- Emiroğlu, Hüseyin (2007), “İkinci Dünya Savaşı’na Giden Süreçte Küresel ve Bölgesel Aktör-Devlet Davranışlarının Çözümlemesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Enstitüsü Dergisi**, 1 (14), 63-89.

- Enserov, Vefalı (2018), “Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye’de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri”, **İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 3 (1), 100-126.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1990), “Türk Dünyasında Alfabe, İmlâ, Yazı Dili”, **Türk Kültürü Dergisi**, (332), 705-713.
- _____ (2004), “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Gaspıralı Bey İçin**, 1. Baskı *içinde* (21-24), Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- Erdelhün, Rüştü (1979), “İdil-Ural Kurtuluş Harekâtı Lideri Ayaz İshakî’den Hatıralar”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 69-70.
- Ereli, M. (1955), “Bir Mücahidin Hayatı”, **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî**, (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), 7-23.
- Esenbel, Selçuk (2008), “The Pilgrimage As International Relations: Japanese Pilgrims To Mecca Between 1909-1938”, Vera Constantini and Markus Koller (Ed.), **Living in the Ottoman Ecumenical Community**, *içinde* (265-276), Brill.
- _____ (2015), **Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Fadliy, Alioğlu (1979), “Ben Agaz Agay’ı Nasıl Tanıdım?”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 306-309.
- Geçer, Genç Osman (2015), “Ayaz İshakî’nin Çarlık Rusyası ve Türkiye’deki Gazetecilik Faaliyeti”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 12 (4), 91-111.
- Gilyazov, İskender (2016), “II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları”, **İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası içinde**, (9-25), (Çev. Abdrasul İsakov), İmak Ofset, İstanbul.
- Gökalp, Ziya (2016), **Türkçülüğün Esasları**, Eflatun Matbaası, İstanbul.
- Gökçe, Hülya (2008), **İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Gökgöz, Saime Selenga (2008), “Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında “Türk İnkılâbı”: Yeni Kafkasya ve Resulzâde Mehmed Emin”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 5 (1), 7-46.
- Güngör, Şule (1994), **Yana Millî Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli)’nin Siyasî Görüşleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gür, Muhammet (2010), “Süleyman Nazif”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde** 38, (92-94), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Hasanova, Zemfira (2003), “Doğumunun 125 Yılı Dolayısıyla Tatar Aydını Ayaz İshakî”, **TÜRKSOY**, 2 (10), 52-53.
- İlgar, İhsan (Haz.) (1990), **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İffet, Saniye (1979), “Ayaz Efendi’nin Edebi Hizmetinin 40 Yılı Doldurması Münasebetiyle”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 158-161.
- İlhan, Nadir (2007), “Türklerde Alfabe Değişirme Sorunu ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları”, **38. Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi**, 785-794.
- İnalcık, Halil (1962), “Sadri Maksudî Arsal (1880-1958)”, **Türk Kültürü**, 1, 49-52.
- İshakî, Ayaz (1904), **İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz**, Haritonov Matbaası, Kazan.
- _____ (1911), **Turmuş mı Bu?**, Ahmet Gerey Hasanî ve Şürekâsı Haritonov Matbaası, Kazan.
- _____ (1937), **Dulkin İçinde**, Millî Yul Neşriyatı, Berlin.
- _____ (1939), **Jan Bayevîç**, Millî Yul Neşriyatı Berlin.
- _____ (1979), “Abdülkayyûm Nasirî Makalesinde Talebeliği”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 203-205.
- _____ (1979), “Ellinci Yıl Jübilesi”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 253-254.
- _____ (1979), “Gazetecilik İşinde 25 Yıl”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 226-252.
- _____ (1979), “Günlük Notlarından Önemli Parçalar”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 216-225.
- _____ (1979), “Zindan’dan Bazı Parçalar”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 206-215.
- _____ (1998), **Üyge Taba (Eve Doğru)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2001), **Sünnetçi Dede**, (Çev. Leyla Gaffarova), Tataristan Kitap Basın Evi, Kazan.
- _____ (2009), **Hikâyeler (Seçmeler)**, (Çev. Çulpan Zariyova Çetin-Hayati Yılmaz), Muğla Üniversitesi Basımevi, Muğla.
- _____ (2014), “Gaspıralı İsmail Bey ve Zühre Hanım”, (Çev. Alper Alp), **Türk Yurdu**, (327), 30-35.

- _____ (2014), **İdil-Ural Devleti 1917-1918**, (Çev. Bayram Kodaman), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaçalin, Mustafa S. (2000), “İdilli, Muhammed Ayaz İshakî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 21 (474-475), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kaflı, Kadircan (1979), “Bir İstiklâl Kahramanı” **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 79-80.
- _____ (1979), “Esir Türkler”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 350-351.
- Kamaliev, Alsu (2009), “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (16), 147-157.
- _____ (2009), “Ayaz İshakî’nin Eserlerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma”, **Erdem**, (55), 79-92.
- _____ (2009), **Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Kanlıdere, Ahmet (2003), “Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)”, **Türkiye Günlüğü**, (73), 181-192.
- _____ (2004), “İslahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Hakan Kırmırlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, 1. Baskı içinde (255-262), Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- _____ (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2 (1), 149-181.
- _____ (2012), “Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye’de Türkçülük Fikrinin Evrimi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (27), 77-1124.
- _____ (2011) “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî’nin (1878-1954) Fikrî Serüveni”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (24), 63-94.
- Karaca, Ahmet (1984), “Türkistan Milli Birliği Başkanı Prof. Dr. Tahir Çağatay’ı Rahmetle Anarken”, **Azerbaycan**, 6 (247), 15-20.
- Kasım, Begali (2004), “Gaspıralı, Ceditler ve Sosyalizm”, Hakan Kırmırlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, 1. Baskı içinde (263-274), Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- Keskin, Mustafa (1996), “Sadri Maksudî Arsal’ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri”, **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 363-371.

- Kızır, Emre (2016), “Promete Hareketi”, **Ötüken Dergisi**, (144), 132-136.
- Koşay, Hâmit Zübeyr (1976), “Yusuf Akçura”, **Kazan Dergisi**, (18), 2-7.
- Köse, İsmail (2015), “Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği’nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (19), 241-276.
- Kurat, Akdes Nimet (1954), “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 12 (3-4), 227-247.
- _____ (1965), “Tanıtmalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 23 (3-4), 258-282.
- _____ (1966), “Kazan Türklerinin “Medenî Uyanış” Devri (1917 Yılına Kadar)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 24 (3-4), 95-194.
- _____ (1975), “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, **Kazan Dergisi**, (14), 1-12.
- Maraş, İbrahim (1997), “İdil-Ural Bölgesinin Dini Problemleri”, **Yeni Türkiye**, 16, 1475-1481.
- _____ (1997), “Tatar Ceditçiliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış”, **Yeni Türkiye**, 16, 1452-1462.
- _____ (2002), **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2004), “İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı’ya Bakışları”, Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, 1. Baskı içinde (505-509), Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- Menger, Ahmet Veli (1971), “Kazan Türklerinin Millî, Medenî Faaliyetlerinde İmam ve Tüccarların Rolü”, **Kazan Dergisi**, (5), 6-11.
- “Merhum Ayaz İshakî’nin Cenaze Töreni”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 344-345.
- Mukbiloğlu, Settar (1979), “Ulu Üstadın Ruhuna”, Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti **(100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 107.
- Musabay, B. (1979), “Ayaz İshakî Hizmetlerinde İnsan Hakları Meselesi”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 121-132.
- _____ (1979), “Tatar Sovyet Basımında Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 35-52.
- Nasirî, Kayyum (1972), “Fevkeih El Cülâsa’dan”, **Kazan Dergisi**, (9), 24.
- Öner, Mustafa (1997), “Şairini Bayrak Yapan Ülke: Tataristan”, **Yeni Türkiye**, 97 (16), 1469-1474.

- _____ (2011), “Abdullah Tukay ve Türk Edebiyatı Paralelleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, (32), 189-196.
- Öngüner, Emir (2018), “Yusuf Akçura’nın “Rusya Müslüman Türk-Tatarları Hukukunu Müdafaa Cemiyeti” Adına Almanya’da Verdiği Konferans (1916)”, **Türk Yurdu**, (374), 1-15.
- Özcan, Ömer (1997), “Uzakdoğu’da İdil-Urallıların Varlık Mücadelesi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 8 (48), 39-43.
- _____ (2000), “Ayaz İshakî’nin Ölümünün Hemşerilerine Duyurulması”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, 15 (90), 47-48.
- _____ (2000), “Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, (76), 56-62.
- _____ (2000), “Muhammed Ayaz İshakî Hakkında Bir Düzeltme”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, (76), 33-35.
- Özkan, Fatma (1996), “Tataristan’daki Sosyal ve Siyasî Fikir Hareketleri İçinde Ayaz İshakî’nin Yeri”, **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 459-463.
- _____ (1997), “Kazan Tatarları”, **Yeni Türkiye**, 16, 1446-1451.
- Polat, Ümit (2004), “Türk Dünyasının Rönesansı: Usûl-i Cedid Mektepleri”, Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspiralı İçin**, 1. Baskı içinde (303-324), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- _____ (2013), “Tatar Edebiyatından Abdullah Tukay, Hesen Tufan Çizgisinde Bir Şair: Sibgat Hekim”, **Türk Dünyası**, (35), 69-87.
- Rami, Sait (1979), “Medrese Hayatı”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 195-202.
- Resulzade, Mehmet Emin (1955), “Arkadaşım Ayaz”, **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî**, (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), 29-32.
- _____ (1979), “Ayaz İshakî Merhum İçin”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 316-319.
- Reşit, Hamit (1955), “Vatanımda Ümit Kıvılcımını Yaratan Sembol”, **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), 35-39.
- Rorlich, Azade-Ayşe (1984), **Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları**, (Çev. Ahmet E. Uysal), ODTÜ Yayınları, Ankara.

- Sakmar, Mecit (1955), “Japonya’daki İdil-Uralılar: Din ve Milliyet”, **İdil-Ural Kültür Mecmuası**, (1), 13-15.
- _____ (1979), “İlk Tesir”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 326-328.
- Saltuk, Ekrem (2011), “Uzakdoğu’da Bir Varoluş Mücadelesi: Japon Tatarlarının Bilinmeyen Hikâyesi”, **Yedikıta Dergisi**, (29), 13-18.
- Samyete, Une-Kanlıdere, Ahmet (2014), “Mir İslama Dergisi (1912-1914): Rusya’daki İslam Araştırmalarının İki Yüzü”, **Sosyoloji Dergisi**, 3 (29), 441-450.
- Sertkaya, Osman Fikri (2007), “Doğumunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla Prof. Dr. Saadet Çağatay”, **Bellekten**, 12, 131-149.
- Seydahmet, Kırımlı Cafer (1979), “Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 75-78.
- _____ (1979), “Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 150-157.
- Sultan, Arif (1955), “Ayaz İshakî İdilli (1878-1954)”, **Dergi**, (3), 107-120.
- Sükan, Şinasi (1962), “Dört Türk Mütefekkirine Ait Biyografi”, **Orkun**, 1 (1), 14-15.
- Şahin, Liaisan (2016), “II. Dünya Savaşı ve Avrupa’daki Tatarlar”, **İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası içinde** (61-76), İmak Ofset, İstanbul.
- Şahmay, Hafız (1979), “Edibimiz Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 310-312.
- Şamil, Said (1979), “Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 320-323.
- Şenoğlu, Kemal (2008), **Cumhuriyet Dönemi Fikir Hayatında Yusuf Akçura’nın Yeri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Şenol, Hadi (2007), **Prof. Dr. Saadet İshakî Çağatay’ın Yaşam Öyküsü**, Ayaz-Tahir İdil-Ural Vakfı, İstanbul.
- _____ (2011), “Saadet Hanım”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 18 (2), 1-22.
- Şimşir, Sabahattin (2009), **Dünden Bugüne Türkistan’da Türkler**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Şirin, Hatice (2015), “Ayaz İshakî’nin Bir Mektubu”, **Türk Dünyası**, (11), 114-133.
- Tahir, Ahmet (1979), “Ayaz İshakî’nin Millî Yol ve Millî Bayrak’taki Yazılarının Konuları”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 112-120.

- Tahir, Mahmut (1970), “Kazan Türklerinde Tahsil ve Bilim”, **Kazan Dergisi**, (2), 41-43.
- _____ (1972), “Muhammed Abdulhay Kurbanali (1892-22.VIII.1972)”, **Kazan Dergisi**, (9), 50-51.
- Tamir, Ferhat (1990), “Ayaz İshakî'nin “Türk Dünyasında Ortak Yazı Dili” Konusunu İnceleyen Bir Yazısı”, **Türk Kültürü Dergisi**, (331), 656-671.
- Taymas, A. Battal (1972), “Kazan Müdafaası”, **Kazan Dergisi**, (9), 52-56.
- _____ (1979), “Ayaz İshakî (1878-1954)”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 167-176.
- _____ (1966), **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- _____ (1978), “Yeni Türk Edebiyatına Kuşbakışı”, **Kazan Dergisi**, (21), 7-26.
- Temir, Ahmet (1971), “Abdünnasir Kursavî (1771/1772-1812)”, **Kazan Dergisi**, (4), 44-45.
- _____ (1971), “Tatar Sözü'nün Menşei Hakkında”, **Kazan Dergisi**, (3), 41-44.
- _____ (1971), “Tukay Devri Kazan Şairleri”, **Kazan Dergisi**, (3), 13-32.
- _____ (1972), “Abdülkayyum Nasirî'nin Hayatından Yapraklar”, **Kazan Dergisi**, (9), 18-23.
- _____ (1973), “Abdullah Tukay (1886-1913)”, **Kazan Dergisi**, (10), 37-40.
- Toksoy, Ahmet (2001), “XX. Yüzyıla Girerken Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı (II)”, **Orkun**, (45), 111-118.
- TRT (1989), “Saadet Çağatay İle Röportaj”, <http://www.trtarsiv.com.tr> (11.11.2017).
- Tukay, Abdullah (1974), “Muharrire”, (Çev. N. Binark), **Kazan Dergisi**, (12), 47.
- Türkoğlu, İsmail (1993), **Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- _____ (2000), **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2002), “Kazan Hanlığı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 25 (136-138), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2010), “Müslüman Kongreleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, içinde 32 (96-98), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2011), “Tataristan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 41(163-168), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- _____ (2012), “Tatar Edebiyatı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 41 (509-511), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uçarol, Rifat (2010), **Siyasî Tarih (1789-2010)**, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- Uralgiray, Yusuf (1979), “Muhammed Ayaz İshakî”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 96-103.
- Ülküsal, Müstecib (1978), “Ayaz İshakî İdilli”, **Emel**, (106), 1-5.
- Veli, Mustafa (1979), “Bir Canlı Merasim”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 348-349.
- _____ (1979), “Ölümünden Sonraki Anma Töreni”, **Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)**, 346-347.
- Yagublu, Nesiman (2015), **Mehmet Emin Resulzade**, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara.
- Yaşın, Hidayet (1955), “Halkımın Mürebbsi”, **Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî** (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir.), 41-45.
- Yetişgin, Memet (2010), “Yirminci Asra Girerken Rusya ve Rusların Türklerin Yaklaşımı”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, 195-228.
- Yılmaz-Balkan, Ayşe (2014), “Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanı ile Cengiz Dağcı'nın O Topraklar Bizimdi Romanlarında Aslına Dönüş/Eve Dönüş”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (52), 1-14.
- Yuzeyev, Aydar (2004), “Cedidcilik İdeolojisi”, Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, 1. Baskı içinde (239-253), Kırım Türkleri ve Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- Yüce, Mehmet (2008), “Ortalık Asya Devletler Birliği Fikrinin Gelişimi ve Gerçekleşebilirliği”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi**, BİLGESAM, 724-740.
- Yüce, Nuri (1989), “Akçura, Yusuf”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde** 2, (228-229), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Zaripova-Çetin, Çulpan (2006), “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, (9), 138-151.
- _____ (2007), “Kitap Tanıtma: Ayaz İshakî'nin Muhacirlikteki İcadı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, (167), 1-4.
- Zekiyev, M. Z. (2006), “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, (Çev. Mustafa Toker), **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (19), 73-86.
- Zenkovsky, Serge A. (1967), **Pan-Turkism and Islam in Russian**, Harvard University Press, Cambridge.
- Zeyrek, Yunus (2011), “Ali Akış'a Veda (1918, Çin-2011, Ankara)”, **Bizim Ahıska**, (23), 52.

EKLER

Ek 1: Ayaz İshakî ve Kızı Saadet Hanım

Hadi Şenol, **Prof. Dr. Saadet İshakî Çağatay'ın Yaşam Öyküsü**, İstanbul 2007, s. 27.

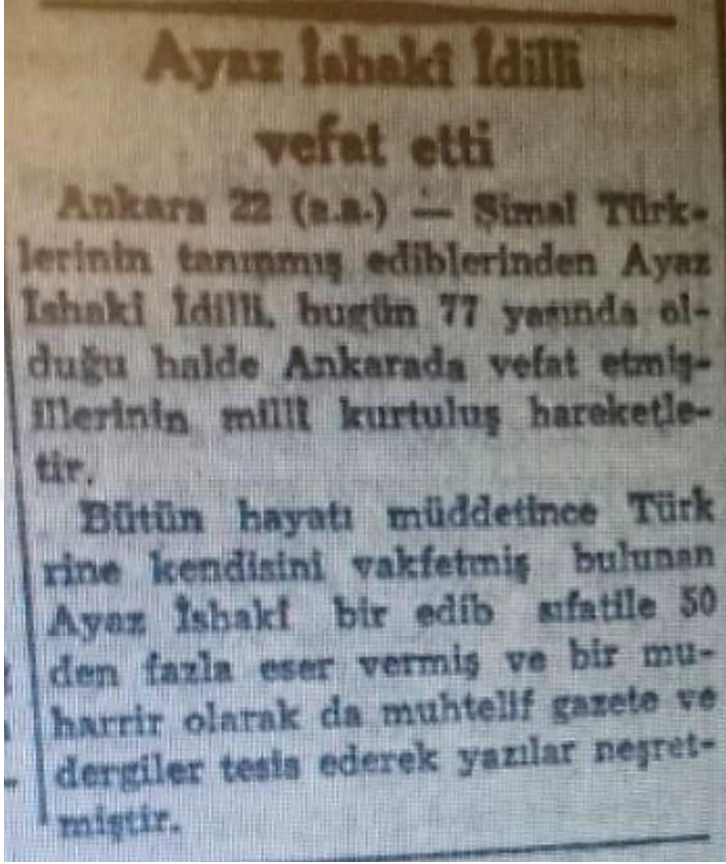
Ek 2: Ayaz İshakî'nin Ölüm Kaydı

Ada No. 10 E dirneği Şehitlik Müstafî No. 6 Sıra No. 1

Mezar No.	Adı ve Soyadı	A D R E S İ	Lâhîr	Mezarın alındığı tarih	Gömüldüğü Tarih	Ölüm sebebi	Alınan mezarın Makbuz Tarih ve No.su	Mülâhazat
148	Ayaz İshakî	ALAN SARAY (002)		24.7.1954	24.7.1954		12/1170	
149	Ayaz İshakî	ALAN SARAY (002)		24.7.1954	24.7.1954		12/1170	
150	Ayaz İshakî idilli	ALAN SARAY (002) C V 0113512 10 235-14 11-5-2006		24.7.1954	24.7.1954		12/1170	
151	Ayaz İshakî	ALAN SARAY (002)		24.7.1954	24.7.1954		12/1170	
152	Ayaz İshakî	ALAN SARAY (002)		24.7.1954	24.7.1954		12/1170	

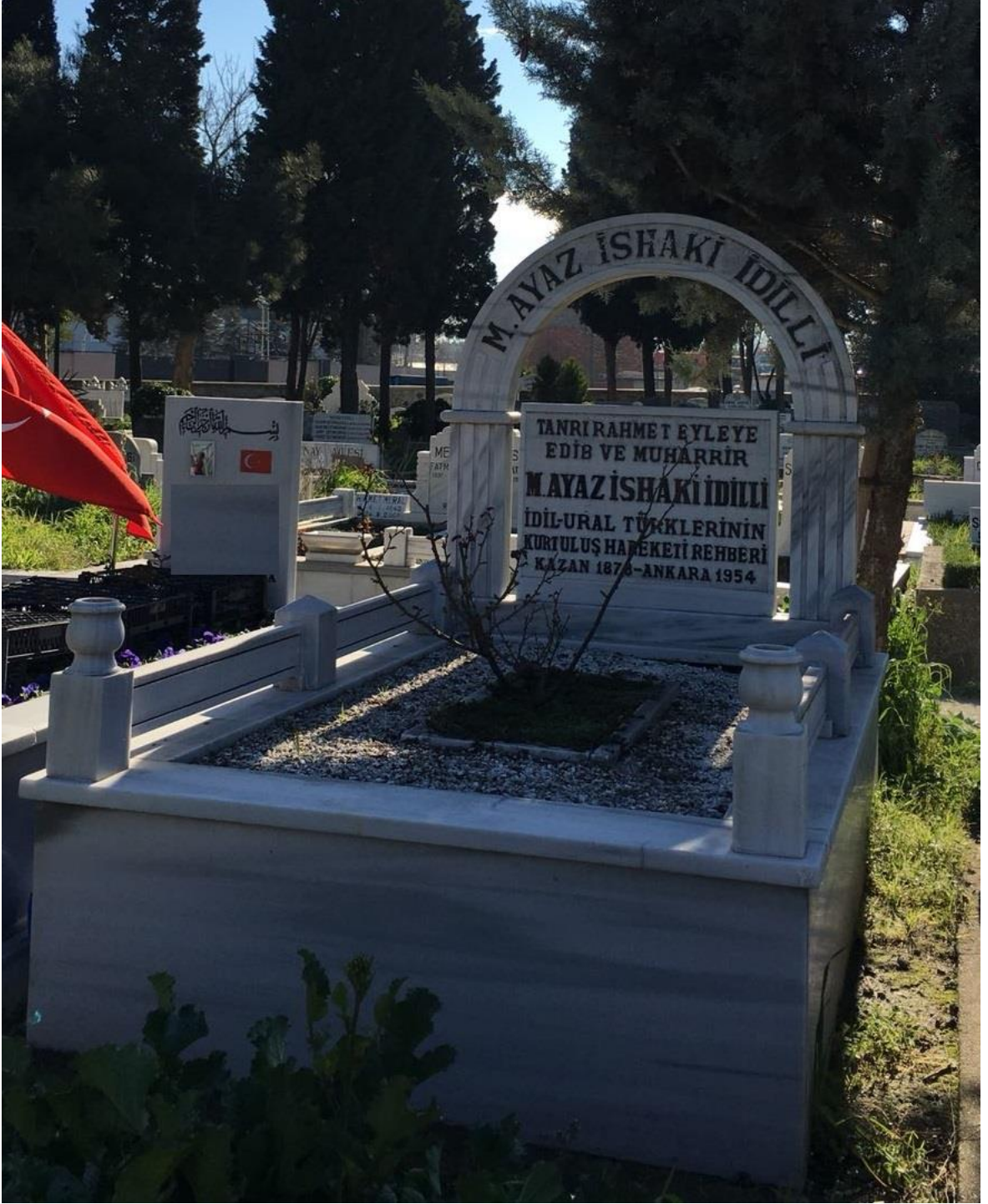

Ek 3: Ayaz İshakî'nin Ölüm Haberi

Cumhuriyet Gazetesi, (23.7.1954), s. 2.

Ek 4: Ayaz İshakî'nin Mezarı

Fotoğraf: Selda Şahin

ÖZGEÇMİŞ

13 Eylül 1990 tarihinde, Trabzon'da doğan Selda ŞAHİN, ilköğretimini Ticaret İlköğretim Okulu'nda, ortaöğretimini ise Yunus Emre Lisesi'nde tamamlamıştır. 2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. 2013 yılında aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü'nde Tezli Yüksek Lisans Programına başlamıştır.

ŞAHİN, bekar olup orta derecede İngilizce bilmektedir.

